

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय कालव्य
सं. नं २२४
१८८८

कमिटीने बक्षीस दिलेले

कमिटीने बक्षीस दिलेले

ए महाकाव्य

नं. २१५

म. ग्रं. सं. ठाणे

२१५

विषय
कालव्य
संग्रहालय क्रमांक
१८८८

लेखक वा. वा. रवरे

सन
१८८८

पुस्तकाचे नांव यशवंतराव महाकाव्य

२१५

सन १८८८

काव्य

या; टपालखर्च २ आणे.

न्याय सर्व हक्क कर्त्याने स्वाधीन ठेविले आहेत.

संख्या ०५
५२५

१५/५/१९०६

Presented to the
Marathi Grantha Sangrahalaya
by Keshava Bhausaheb
Kishorewarde

ALL 13. Mar. 1906

दक्षिणाप्राइज् कमिटीने वक्षीस दिलेले

यशवंतराय महाकाव्य.

है

वासुदेव वामन शास्त्री खरे,

मिरज हायस्कूलांतील संस्कृत भाषेचे शिक्षक, व 'समुद्र'
आणि 'गुणोत्कर्ष' या पुस्तकांचे कर्ते,
ग्रान्ती रचिले.

तें

पुणे येथे

'ज्ञानप्रकाश' छापखान्यांत छापिले.

शके १८१०—सन १८८८.

किंमत १ रुपया; टपालखर्च २ आणे.

(या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क कर्त्याने स्वाधीन ठेविले आहेत.)

श्रीमंत गंगाधरराव बाळासाहेब,

मिरज संस्थानाचे अधिपति,

यांस

हें काव्य

संप्रेम व स्वामिभक्तिपूर्वक

अर्पण केलें असे.

ग्रंथकार.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत काव्याचें कथानक मार्गे दिलेंच आहे. तें बहुतेक कल्पित आहे. कांहीं इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचा व ऐतिहासिक गोष्टींचा या काव्यांत संबंध आला आहे खरा; तथापि तेवढ्यावरूनच या ग्रंथास ऐतिहासिक काव्य म्हणतां येणार नाहीं. इतिहासांतील कोणत्याही गोष्टीचें मुख्यत्वेकरून वर्णन करण्याचा माझा उद्देश नाहीं. त्या वेळची लोकस्थिति दाखविण्याचा माझा उद्देश आहे. सर्व कथा संभवनीय असून तीमध्ये आलेल्या ऐतिहासिक पुरुषांच्या हातून घडविलेलीं कृत्येही त्या त्या पुरुषांच्या गुणांस व स्वभावांस अनुरूप अशींच आहेत.

या काळांत या काव्यांतील गोष्ट घडून आली अशी कल्पना केली आहे, तो काळ सन १७५७ म्हणजे पानपतच्या लढाईपूर्वी चार वर्षे होय. या काळाची स्थिति वाचकांच्या लक्ष्यांत पूर्णपणे यावी म्हणून त्याबद्दल थोडें लिहितों.

पानपतच्या लढाईपूर्वी कांहीं काळपर्यंत मराठ्यांचें राज्य उत्कर्षाच्या शिखरास चढलें होतें; परंतु शिवाजीपेक्षां बाळाजी बाजीरावांची शक्ति दसपट वाढली असूनही या वेळीं मराठी राज्यास चिरस्थायिता नव्हती. शिवाजीचें बळ महाराष्ट्रवीरांच्या देशाभिमानावर व धर्माभिमानावर अवलंबून होतें. बाळाजी बाजीरावाचें बळ पगारावर व लुटीच्या द्रव्याच्या आशेवर लढणाऱ्या मराठी शिपायांच्या भाल्या-

ह्यावर अवलंबून होतें. शिवाजी शत्रूंची लढण्यास आपणास शक्ति याची म्हणून लूट करीत असे, आणि पेशवे लुटीसाठी लढाई करीत. पेशव्यांच्या फौजांनी उत्तर हिंदुस्थानांत एका-मागून एक प्रांत लुटीत असतां शत्रु किंवा मित्र मुळांच पाहिला नाहीं. दोन पक्षांचा कलह लागला असतां जिकडे पुष्कळ पैसा मिळेल तिकडे मराठे असावयाचे. अशा प्रकारची मराठ्यांच्या राजनीति असल्यावर नाशकाली त्यांस चोर्होकडून शत्रु उभे राहिले यांत नवल तें कोणचें ?

उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांनीं रजपूत लोकांस जसा त्रास दिला तसा दुसऱ्या कोणच्याही लोकांस दिला नसेल. कित्येक वेळीं मराठ्यांची व रजपूतांची प्रचंड युद्धे होऊन रक्ताचे पूर वाहिले आहेत ! या दोन जातींच्या शूर लोकांमध्ये समानधर्मवाबद्दल तरी प्रीति व ऐक्यभाव वाढावा तो वाढला नाहीं ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे !

दिल्लीच्या बादशहांची मराठी राज्याचा दोन प्रकारचा संबंध होता. शिवाजी, संभाजी, राजाराम व ताराबाई यांनी स्वतंत्रतेच्या बाण्यानें वागून मोगल बादशहांची वर चालविले; परंतु शाहूपासून पुढे होणाऱ्या मराठी राज्याच्या अधिपतींनी दिल्लीपतींची चाकराच्या नात्यानें वागून कधी युक्तीने व कधी दांडगाईने त्यापासून नवीन देश व नवीन हक्क मिळविले. दिल्लीची बादशाही अगदी मोडकळीस आली होती आणि तिचे रक्षण करण्यास मराठ्यांच्या फौजा हरहमेश जात असत. बादशहाच्या दरबारी मराठ्यांचे प्राबल्य

झाल्यावर त्याच्या नांवावर रजपूत लोकांस खंडणीसाठी मराठ्यांनी फार त्रास दिला.

बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मराठी सरदारांत अंतस्थ नैमनस्ये फार माजली होती. त्यांत सदाशिवरावभाऊच्या व महारराव होळकराच्या कलहापासून मराठी राज्यावर पुढे कसा घोर अनर्थ ओढवला हे सर्वास माहितच आहे.

मराठ्यांची रजपुतांशी अन्यायाची व निर्दयपणाची वागणूक, मराठ्यांचा दिल्लीपतीशी संबंध, आणि भाऊचा होळकराशी द्वेष, या तिन्ही गोष्टींचा प्रस्तुत काव्याच्या संविधानकांत उपयोग करून घेतला आहे.

या काव्यांत वीररसाचाच मुख्यत्वेकरून परिपोष करण्याचा माझा उद्देश असल्याने नायक यशवंतराय या पात्राची कल्पना तशाच प्रकारची केली आहे. रजपूत व मराठे या दोन्ही प्रकारच्या शूर शिपायांमध्ये असणारे गुण यशवंतरायाच्या अंगी होते असे कल्पिले आहे. आपल्या इमानावर विश्वास ठेवून घरी भेटण्याकरितां आलेल्या दिल्लीखानास सोडून देणे, व रात्री अकस्मात् त्याच्या गोटांत शिरून त्यास ठार मारणे, या गोष्टी या स्वभावाची निदर्शने होत. संस्कृत काव्यनाटकांतून नायक सर्वदा विजयी असावयाचाच. यशवंतरायाची तशी स्थिति नाही. याला मुख्य दोन कारणे आहेत. एक तर हल्लींच्या स्थितीचा विचार केला असतां कोणाही मनुष्यास सर्वदा विजय प्राप्त होणे संभवत नाही. शिवाय असल्या वर्णनाने नायकाच्या स्वभावाची एकच बाजू दाखविली जाते. यशवंतरायाचा प्रतिस्पर्धी म-

म्हारराव होळकर हा होता; हेही ध्यानांत ठेविले पाहिजे. यशवंतराय तरुण, अनुभवहीन व होतकरू शिपाई. म्हारराव तर चाळीस वर्षे शिपाईगिरी गाजविलेला मराठ्यांचा प्रख्यात व अनुभवी सेनापति. तेव्हां या दोन वीरांच्या झटापटीत यश कोणास पावे बरे ? कल्पित यशवंतरायाने खरोखरीच्या म्हाररावावर जय मिळविणे म्हणजे सेमिरामिस राणीच्या आयते वेळी बंनविलेल्या खोट्या हत्तीनी पौरस राजांच्या खरोखरीच्या हत्तीवर जय मिळविण्यासारखेच हास्यास्पद होय ! शिवाय या दोघांमध्ये पितापुत्राचे नाते असल्याने पुत्राने पित्याचा पराजय करावा हे ठीक दिसत नाही. यशवंतराय या धीरोदत्त नायकाच्या अपजयाबद्दल व बंधनाबद्दल पुष्कळ गृहस्थांनी आक्षेप काढून मला कळविल्यामुळे या मुद्यावर इतके लिहावे लागले.

या पुस्तकास 'महाकाव्य' अशी संज्ञा दिल्यावरून स्वकृतीविषयी दर्पोक्ति प्रकट केल्याचा मजवर आरोप येण्याचा संभव आहे. वस्तुतः 'महाकाव्य' एवढ्या शब्दानेच कवितेच्या उत्कृष्टत्वाबद्दल सुचविण्याचे माझ्या स्वप्नांतही नाही ! कोणीकडे गीर्वाणभाषारूपी उज्वल दुकूलाने सुशोभित, अनेक-गुणालंकार-युक्त व प्रासादिक रघुवंशादिक महाकाव्ये; आणि कोणीकडे मराठीभाषारूपी रकठे पांघरणारा विचारा गावदळ यशवंतराय ! यशवंतरायाच्या कर्त्याने आपल्या कृतीस 'महाकाव्य' असे नांव देऊन संस्कृत महाकवीशी स्पर्धा करूंना म्हणजे

घटानां निर्मातु स्त्रिभुवनविधातुश्चकलहः ॥

याप्रमाणेच उपहासास्पद होय !

‘ महाकाव्य ’ या नांवाचा काव्यरचनेचा एक प्रकार साहित्यशास्त्रांत सांगितला आहे; आणि त्या प्रकाराचें हें कांहींसे अनुकरण आहे. महाकाव्याची रचना कथा वर्णन करण्यास फार उपयोगी पडते. महाकाव्याच्या लक्षणाप्रमाणें नद्या, पर्वत, अरण्ये, चंद्रसूयांचे अस्तन उदय, राजसभा, द्यूत, युद्ध, ऋतु इत्यादि वस्तूंचें वर्णन करण्यास कवीस आयतीच संधि सांपडते. संविधानक विस्तीर्ण धरावें लागल्यानें नानाप्रकारचे प्रसंग वर्णन मनुष्यस्वभावाचीं निरानिराळीं रूपे वाचकाच्या नजरेसमोर आणतां येतात. एका सर्गामध्ये एकाच वृत्ताचे श्लोक असावे, असा प्रायः नियम असल्यानें पद्यरचनेकडे कवीचा एक सारखा लय लागतो; आणि एखाद्या सर्गाचे दहा पंधरा श्लोक तयार झाले म्हणजे मग सर्ग शेवटास जाईपर्यंत भराभर कविता होत जाते.

कविता जितकी सोपी व सरळ असेल तितकी चांगली असें मला वाटते. या काव्यांत अशीच कवितेची रचना ठेवण्याचा यत्न केला आहे. कविता सोपी करण्याच्या उत्सुकतेमध्ये कित्येक वेळां मराठीतील अगदीं प्रचारांतील शब्दांचीही योजना माझ्या हातून होऊन गेली आहे.

सांप्रत मराठी कवितेकडे लोकांची जी अनास्था दिसून येते तिचें कारण मराठी कवितेचें काठिन्य हें होय. मराठी कवितेंत यमकें साधिलेंच पाहिजेत असा नियम असल्यानें कवीस पुष्कळ वेळां यमकें ओढून ताणून जुळवावीं लागतात—अर्थात् कविता नीरस व क्लिष्ट होते. नेथपर्यंत मराठी कवितेच्या पायांतील यम-

म्हणजे होळकर हा होता; हेही ध्यानांत ठेविले पाहिजे. यशवंतराय तरुण, अनुभवहीन व होतकरू शिपाई. म्हणजे तर चाळीस वर्षे शिपाईगिरी गाजविलेला मराठ्यांचा प्रख्यात व अनुभवी सेनापति. तेव्हां या दोन वीरांच्या झटापटीत यश कोणास यावे बरे ? कल्पित यशवंतरायाने खरोखरीच्या म्हणजे जय मिळविणे म्हणजे सेमिरामिस राणीच्या आयते वेळी वनविलेल्या खोट्या हत्तींनी पौरस राजांच्या खरोखरीच्या हत्तींवर जय मिळविण्यासारखेच हास्यास्पद होय ! शिवाय या दोघांमध्ये पितापुत्राचे नाते असल्याने पुत्राने पित्याचा पराजय करावा हे ठीक दिसत नाही. यशवंतराय या धीरोदत्त नायकाच्या अपजयाबद्दल व बंधनाबद्दल पुष्कळ गृहस्थांनी आक्षेप काढून मला कळविल्यामुळे या मुद्यावर इतके लिहावे लागले.

या पुस्तकास 'महाकाव्य' अशी संज्ञा दिल्यावरून स्वकृतीविषयी दर्पोक्ति प्रकट केल्याचा मजवर आरोप येण्याचा संभव आहे. वस्तुतः 'महाकाव्य' एवढ्या शब्दानेच कवितेच्या उत्कृष्टत्वाबद्दल सुचविण्याचे माझ्या स्वप्नांतही नाही ! कोणीकडे गीर्वाणभाषारूपी उज्वल दुकूलाने सुशोभित, अनेक-गुणालंकार-युक्त व प्रासादिक रघुवंशादिक महाकाव्ये; आणि कोणीकडे मराठीभाषारूपी रकठे पांघरणारा विचारा गांवढळ यशवंतराय ! यशवंतरायाच्या कर्त्याने आपल्या कृतीस 'महाकाव्य' असे नांव देऊन संस्कृत महाकवीशी स्पर्धा करू नये म्हणजे

घटानां निर्मातु स्त्रिभुवनविधातुश्चकलहः ॥

याप्रमाणेच उपहासास्पद होय !

‘महाकाव्य’ या नांवाचा काव्यरचनेचा एक प्रकार साहित्यशास्त्रांत सांगितला आहे; आणि त्या प्रकाराचें हें कांहींसे अनुकरण आहे. महाकाव्याची रचना कथा वर्णन करण्यास फार उपयोगी पडते. महाकाव्याच्या लक्षणाप्रमाणें नद्या, पर्वत, अरण्ये, चंद्रसूर्यांचे अस्त व उदय, राजसभा, द्यूत, युद्ध, ऋतु इत्यादि वस्तूंचें वर्णन करण्यास कवीस आयतीच संधि सांपडते. संविधानक विस्तीर्ण धरावें लागल्यानें नानाप्रकारचे प्रसंग वर्णन मनुष्यस्वभावाचीं निरनिराळीं रूपे वाचकाच्या नजरेसमोर आणतां येतात. एका सर्गीमध्ये एकाच वृत्ताचे श्लोक असावे, असा प्रायः नियम असल्यानें पद्यरचनेकडे कवीचा एक सारखा लय लागतो; आणि एखाद्या सर्गाचे दहा पंधरा श्लोक तयार झाले म्हणजे मग सर्ग शेवटास जाईपर्यंत भराभर कविता होत जाते.

कविता जितकी सोपी व सरळ असेल तितकी चांगली असें मला वाटते. या काव्यांत अशीच कवितेची रचना ठेवण्याचा यत्न केला आहे. कविता सोपी करण्याच्या उत्सुकतेमध्ये कित्येक वेळां मराठीतील अगदीं प्रचारांतील शब्दांचीही योजना माझ्या हातून होऊन गेली आहे.

सांप्रत मराठी कवितेकडे लोकांची जी अनास्था दिसून येते तिचें कारण मराठी कवितेचें काठिन्य हें होय. मराठी कवितेंत यमकें साधिलेंच पाहिजेत असा नियम असल्यानें कवीस पुष्कळ वेळां यमकें ओढून ताणून जुळवावीं लागतात—अर्थात् कविता नीरस व क्लिष्ट होते. जेथपर्यंत मराठी कवितेच्या पायांतील यम-

कांची बंधने शिथिल होणार नाहीत तेथपर्यंत ती साधारण लोकांस सुबोध होण्यास कांहीं मार्ग नाही. कविता सोपी करण्याचा माझा उद्देश असल्याने यमकें साधण्याची मी फारशी खटपट केली नाही. कचित् पहिला व तिसरा आणि दुसरा व चवथा या चरणांची यमकें साधिल्ली आहेत व कोठे तर यमकांस मुळीच टाळा दिला आहे. याबद्दल वाचक मला क्षमा करोत !

या काव्यांत कवितेच्या सोयीसाठी एकच वस्तु किंवा व्यक्ति यांचा निरनिराळ्या नांवांनी निर्देश केला आहे, तो असा:—

१. कोटा शहरास क्वचित् कोष्टपूर असे नांव दिलें आहे. बाराव्या सर्गाखेरीज ज्या ठिकाणी पुर, नगर, पट्टन इत्यादि शब्द आले आहेत त्या ठिकाणी ते कोटा शहराचे प्रदर्शक समजावे.

२. कथानायक यशवंतराय यास यशवंतराज, यशवंतराव, यशस्वी, (नवव्या सर्गांत) पौराधिपति व पुराधिकारी, (तो कोटा शहरांत व तेथील लोकांत मुख्य होता म्हणून) दिल्लीरारि व बादलारि (दिल्लीखान व बादल यांस मारणारा म्हणून) अशीं नांवे दिली आहेत.

३. दिल्लीखान पठाण होता तरी तो मोंगलांचा चाकर म्हणून त्यास व त्याच्या नातींच्या लोकांस मोंगल, यवन, अविध, स्लेच्छ असे म्हटले आहे.

यशवंतराय काव्यांतील वृत्तासंबंधाने येथे नवीन सांगण्यासारखे कांहीं नाही. तथापि अश्वगति व वैतालीय ही वृत्ते ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत. पहिल्या वृत्ताचा मराठींत प्रथम उपयोग माझे

मित्र रा० रा० बजाबा बाळार्जा नेने यांनी आपल्या ' सैरंधी ' नाटकांत केला. या वृत्तावर याच गृहस्थांनी एक सुंदर चाल बसविली आहे. हे वृत्त कित्येक सर्गांच्या शेवटी मी घातले आहे. दुसरे वृत्त वैतालीय. याचा उपयोग मराठी कवितेत झालेला फारसा पहाण्यांत नाही. हे वृत्त करुणारसास किती अनुकूल आहे हे ज्यांनी रघुवंशाचा आठवा सर्ग किंवा कुमारसंभवाचा चवथा सर्ग वाचला असेल त्यांस ठाऊक असेलच.

दक्षिणाप्रार्ज कमिटीकडे हे काव्य परीक्षेकरितां मी पूर्वी पाठविले होते, त्यापेक्षां हल्लीं यांत पुष्कळ फेरफार केले आहेत. पूर्वी हे काव्य दुःखपर्यवसायी होते, ते आतां आनंदपर्यवसायी केले आहे. मूळ प्रतीतून सुमारे तीनशे श्लोक नीरस वाटल्यावरून काढून टाकिले आहेत, व एक नवीन सर्ग रचून घातला आहे. हे सर्व फेरफार दक्षिणाप्रार्ज कमिटीचे विद्वान् सेक्रेटरी रा० रा० रावजी शास्त्री गोडबोले यांच्या सूचनांवरून केले आहेत. या सूचनांबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. रा० रा० रावजी शास्त्री यांनी या काव्यांतील जे जे दोष मला दाखविले ते ते सर्व काढून टाकले आहेत.

रा० रा० रामचंद्र भिकानी जोशी, माजी ' निबंधचंद्रिके ' चे कर्ते यांनी दोन वर्षांपूर्वी यशवंतराय काव्यांतील संविधानक व कांही उतारे आपल्या पुस्तकाच्या द्वाराने लोकांसमोर आणिले त्याबद्दल मी त्यांचे फार आभार मानितो. तसेंच रा० रा० हरि कृष्ण दामले, असिस्टंट मास्तर न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे, यांनी हे

पुस्तक छापण्याच्या कामांत मला पूर्ण मदत दिली; याबद्दल त्यांचे मी फार फार आभार मानितो.

माझ्या 'गुणोत्कर्ष' नाटकास लोकांनी फार चांगला आश्रय दिला. पुस्तक छापून बाहेर पडलें म्हणजे ते खपून कधी काळी तरी त्याची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आनंददायक प्रसंग मराठी ग्रंथकारांपैकी फारच थोड्यांस आला आहे. 'गुणोत्कर्षा' च्या दोन आवृत्ति दीड वर्षांत खपून तिसरी आवृत्ति काढण्याचे अगत्य दिसून आलें. 'गुणोत्कर्षा' प्रमाणें माझ्या याही पुस्तकाविषयी गुणज्ञ लोक पक्षपात दाखवितील, अशी आशा प्रदर्शित करून ही लांबलेला प्रस्तावना मी पुरी करितो.

मिरज, तारीख २४ }
माहे एप्रिल सन १८८८. } वासुदेव वामन शास्त्री खरे.

रं. नं. १०५
५२५

यशवंतराय महाकाव्याचें संविधानक.

—००५००—

पूर्वी मराठे लोकांच्या फौजेत आनंदराव डफळे या नांवाचा एक सरदार होता. त्यास एक कन्या होती. तिचें नांव कमळाबाई. ही मुलगी मोठी गुणी व सुंदर होती. तिची आई लहानपणींच निवर्तल्याने बापाचा तिला फार लळा असे. आनंदरावही तिला क्षणभर विसंबत नसे. महारराव होळकर जाट लोकांवर स्वारी करण्यास उत्तर हिंदुस्थानांत जात असतां त्याच्या कुमकेस जाण्याकरितां पेशव्यांनीं आनंदरावास हुकूम दिला. आनंदराव फौज घेऊन निघाला तेव्हां स्वारीत त्याजबरोबर त्याची तरुण व सुंदर कन्या कमळाबाई ही होती.

आनंदराव महाररावास जाऊन मिळाल्यावर त्या दोघांनीं अजमीर शहराजवळ जाट लोकांशीं लढाई केली; त्या लढाईत मराठ्यांचा पूर्ण पराजय होऊन त्यांच्या फौजेची वाताहत झाली.

या संकटांत आनंदराव घोड्यावर बसून एकटाच रणभूमि सोडून निघाला तो हिंडत हिंडत एका गांवां गेला. त्या गांवांतील धर्मशास्त्रेंत भरतपूरच्या राजानें आपला वैरी किसनदास या नांवाचा कोटा शहरांतील सावकार यास कैद करून भोंवतीं शिपाई लोकांचा पहारा नमविला होता. आनंदरावास या सावकाराची दया येऊन त्यानें

त्यास युक्तीने बंदीतून मुक्त केले. तेव्हां त्या भरतपूरच्या राजाने आनंदरावास पकडून तुरुंगांत टाकिले. तेथे आनंदरावाने बारा वर्षे हाल सोसून शेवटी कांहीं युक्तीने आपली सुटका करून घेतली. नंतर त्याने आपली मुलगी कमळाबाई हिजबद्दल पुष्कळ शोध केला; परंतु त्यास कांहीं मुलीचा यांग लागेना. मग आनंदराव वैराग्य धारण करून तीर्थयात्रा करीत हिंडूं लागला.

इकडे म्हहारराव होळकर पराजित होऊन रणांगणांतून निघाला तेव्हां त्याबरोबर पन्नास स्वार होते. त्यास जाट लोकांच्या मुलखांतून जावयाचे होते; आणि ते लोक तर होळकरावर फार संतापले होते. आपण कोण आहो हे त्या लोकांस कळल्यास आपल्या निवास अपाय होईल अशा भीतीने होळकराने आपले नांव बदलून जगदेवराव पंवार असे नवीन नांव धारण केले; आणि आपले खरे नांव माळव्यांत पोचोपर्यंत कोणीही फोडूं नये अशी जवळच्या लोकांस सक्त ताकीद दिली. एके दिवशी सायंकाळी तो एके ठिकाणी मुक्कामास उतरण्यास प्रवृत्त झाला असता त्यास कांहीं अंतरावर धुळीचे लोट दृष्टीस पडले. चौकशी अंती त्यास असे कळले की, अरवली पर्वतांतील प्रसिद्ध वाटमाऱ्या भिल्ल बादल याने मराठी लष्कर लुटले आणि आनंदराव डफळे याची कन्या कमळाबाई हीस तो घेऊन नेत आहे. ही बातमी ऐकून म्हहाररावास फार राग आला. त्याने तत्क्षणी त्या भिल्लांच्या टोळीवर चाल करून त्यांस पराजित केले व कमळाबाईची सुटका केली. म्हहारराव कमळाबाईस घेऊन एका गांवी राहिला. भिल्लांबरोबर झालेल्या लढाईत त्यास दोन तीन

जखमा झाल्या होत्या त्या बऱ्या होण्यास बरेच दिवस लागले. त्याची अवस्था फार कठिण होती; परंतु कमळाबाईने त्याची रात्रंदिवस जपून शुश्रूषा केली म्हणूनच तो वांचला.

मल्हारराव व कमळाबाई या दोघांचे स्वभाव व गुण एकत्र सहवासाने परस्परांस कळू लागून त्या दोघांची परस्परांवर अत्यंत प्रीति बसली. ती प्रीति पुढे लवकरच गांधर्व विवाहाने फलित झाली. कालेकरून कमळाबाई गर्भवती झाली. एके दिवशी बरोबर कांहीं लोक घेऊन मल्हारराव चार दिवसांच्या वाटेवर शिकारीस गेला असतां तेथे बाजीरावाकडून आलेल्या दूतांची व त्याची गांठ पडली. बाजीराव त्या काली निजामाशी युद्ध करित होता. त्याने ताबडतोब आपणास येऊन मिळण्याबद्दल होळकरास आज्ञा केली होती. तो या दूतांच्या तोंडून ऐकतांच मल्हाररावाने तत्काळ बाजीरावास जाऊन भेटण्याकरितां माळव्यांत जाण्याचा निश्चय केला. त्याने कमळाबाईस एक पत्र लिहिले. त्यांत मजकूर असा होता कीं, “ हे साध्वी, माझे नांव मल्हारराव होळकर. माझी जात कमी पायरीची असूनही तुझ्या रूपास व गुणांस भुलून मी आपले खोटे नांव सांगून तुझ्याशी विवाह केला; याबद्दल थोर मन करून तूं मला क्षमा कर. तूं आहेस त्याच ठिकाणी कांहीं दिवस रहा. धन्याने लढाईवर जाण्याविषयी आज्ञा केली असतां मराठे सरदार घरादाराच्या मोहाने स्वामीच्या आज्ञा मान्य करण्यास मार्गे घेत नाहीत. याकरितां माझा धनी बाजीराव याच्या हुकुमाने मी शत्रूशी युद्ध करण्याकरितां जात आहे. विजयी होऊन लवकरच तुला येऊन भेटेन.” हे

पत्र आपल्या एका स्वारा बरोबर कमळाबाईस देण्याकरितां पाठवून महारराव निघून गेला. तो स्वार ते पत्र घेऊन जात असतां भरतपूरच्या राजाच्या शिपायांनीं त्यास पकडून अडकवून ठेविलें.

इकडे कमळाबाईनें पतीची पुष्कळ दिवस मार्गप्रतीक्षा केली. तितक्या काळांत ती तेथें प्रसूत होऊन तीस पुत्र झाला. मग पति परत येत नाहीं असे पाहून ती पुत्रास घेऊन दक्षिणेंत येण्यास निघाली. वाटेंत तिचे फार हाल झाले. जवळच्या चाकरमाणसांनीं तीस हळू हळू सोडून दिले. शेवटीं ती कोटा शहरास पोचली असतां तेथें पूर्वी सांगितलेल्या किसनदास नामक सावकाराची व तिची गांठ पडली, त्यानें पुत्रासह कमळाबाईस आपल्या घरीं ठेवून घेऊन तिचा आपल्या मुलीप्रमाणें सांभाळ केला. कमळाबाईचा पुत्र घरांत आल्या दिवसापासून किसनदासाच्या व्यापाराची खूब भरभराट झाली. म्हणून त्या सावकारानें त्या मुलाचें नांव यशवंतराय असें ठेविलें. यशवंतरायावर किसनदासाची फार प्रीति बसली. यशवंतराय जसा जसा मोठा होऊं लागला तसे तसे त्याचे नवे सद्गुण प्रकट होऊं लागले. किसनदासानें पुष्कळ खर्च करून त्यास उत्तम शिक्षण देविलें. त्याची शस्त्रविद्येकडे स्वाभाविक मनःप्रवृत्ति असे. यामुळे तो सोळा वर्षांचा होण्यापूर्वीच भाला, बंदूक व तरवार या शस्त्रांचा उपयोग करण्यांत तयार झाला. तो धैर्यवान्, विचारी व दृढनिश्चयी असे. त्याची वर्तणूक सर्वदा सभ्य व मनमिळाऊ अशी होती. यामुळे यशवंतराय कोटाशहरांत अत्यंत लोकप्रिय झाला होता. तो रूपानें सुंदर असून त्याचा वर्ण गोरा व आकृति उभार व सुंद

अशी असे. किसनदास कालेकरून मरण पावला त्या वेळीं त्यानें आपली सर्व संपत्ति यशवंतरायास दिली. किसनदासाप्रमाणेंच यशवंतरायाही नेकीने व प्रतिष्ठेनें व्यवहारांत वागत असे. तो सुमारे तेवीस वर्षांचा असतांच कोटा शहराच्या राज्यकारभारांत त्यास मन घालावें लागलें. तो प्रकार असाः—

कोटा प्रांतांत पूर्वी रजपूत राजे राज्य करीत असत. त्यांस जिंकून दिल्लीच्या बादशहानें तो प्रांत काबीज केला. आम्ही ज्या काळाविषयी लिहीत आहों त्या वेळीं कोटा शहरांत मोंगलांचा सुभेदार दिल्लीखान या नांवाचा होता. तो दुर्व्यसनी व लोभी असल्यानें राज्यांत जिकडे तिकडे अंदाधुंदी सुरू शाली. दिल्लीखानाच्या जुलमास शहरांतील लोक फारच त्रासले.

त्या शहरांत भूषणसिंग या नांवाचा एक प्रतिष्ठित व शूर गृहस्थ रहात होता. याचा जन्म कोटा शहरांत पूर्वी राज्य करणाऱ्या राजकुलांत झाला होता. या कारणानें त्या शहरांतील लोकांत या गृहस्थाचा मोठा मान असे. या भूषणसिंगाची पत्नी फार सुंदर व पतिव्रता अशी होती. भूषणसिंगास लीलावती व अभयसिंग या नांवांची दोन मुलें होती. त्या दोघांचें वय अनुक्रमें चौदा व अकरा वर्षांचें होतें. यशवंतरायाचा व भूषणसिंगाचा फार स्नेह होता. यशवंतरायाच्या मनांत लीलावतीबद्दल तिच्या बापाजवळ मागणी घालावयाची होती, आणि भूषणसिंगही यशवंतरायाचें म्हणणें खचित कबूल करिता.

एके दिवशीं कोटा शहरांत एक मोठा अनर्थ घडून आला. दि.

दिल्लिरखानाच्या मर्जीतल्या कोणी दाऊद म्हणून मनुष्य होता. त्याने भूषणसिंगाच्या घरांत शिरून त्याच्या बायकोस भ्रष्ट करण्याच्या हेतूने धरून नेले. तिने आपणास सोडण्याविषयी पुष्कळ विनवण्या केल्या, परंतु तो दुष्ट ऐकेना. शेवटी तिने आत्महत्या केली. पत्नीच्या अपमानाचे व मरणाचे वर्तमान ऐकून भूषणसिंग फार दुःखी झाला. त्याने क्रोधाच्या आवेशांत दाऊदास गांठून त्याचा प्राण घेतला. ही बातमी ऐकून दिल्लिरखानाने दाऊदाच्या नाशाबद्दल सूड घेण्याकरितां भूषणसिंगाच्या वाड्यावर पांचशे पठाण पाठविले. भूषणसिंगाने आपल्या दोन मुलांस यशवंतरायाच्या स्वाधीन करून त्यास सांगितले की, आतां या अनाथ मुलांचा तूं सांभाळ कर. नंतर त्याने पठाणांशी लढाई करून पुष्कळांस जखमी केले, आणि कित्येकांचे प्राणही घेतले; पण शेवटीं जखमांनीं घायाळ होऊन तो मरून गेला. पठाणांनीं भूषणसिंगाच्या वाड्यांत शिरून लुटालूट केली, व त्या वाड्यास आग लाविली. नंतर ते निर्दय पठाण भूषणसिंगाचे प्रेत रस्त्याने फरफर ओढीत घेऊन चालले. हे पाहून शहरांत जिकडे तिकडे हाहाकार उडाला. नागरिक लोकांनीं हत्यारबंद होऊन पठाणांवर चाल केली. दोन्ही पक्षांची तुंबळ लढाई कोटा शहरांत भररस्त्यावर सुरू झाली. हे पाहून दिल्लिरखान घाबरला. त्याने पठाणांस परत बोलाविले व नागरिक लोकांची कशी तरी समजूत घातली. ते नगरवासी लोक भूषणसिंगाच्या प्रेतास अभिसात् करून दुःखी होत्याते घरोघर जाते झाले.

या गोष्टी घडून येण्यापूर्वीच त्या शहरातील पुढारी लोकांनीं मोंग-

लांस कोटा प्रांतांतून काढून लावून स्वतंत्र राज्य स्थापविं असा कट केला होता. भूषणसिंगाच्या नाशानें तर या कटास अधिकच बळकटी आली. या कटांत शिरून आपल्या जन्मभूमीचो मोंगलांपासून सुटका करावी, आणि भूषणसिंगाच्या नाशाबद्दल सूड उगवावा असा यशवंतरायानें बेत केला. या कार्मी कमळाबाईनेही यशवंतरायास उत्तेजन दिलें. मग तो बंडांत जाऊन मिळाला. बंडवाल्यांनीं त्यास आपला मुख्य नेमिलें; आणि आतां पुढें काय करावें ह्यागून त्यांनीं यशवंतरायास मसलत विचारली. त्यानें आठ दिवसांत मोंगलांबरोबर युद्ध सुरू करण्याची तयारी करण्याबद्दल सर्वास आज्ञा केली.

यशवंतरायानें राजपुतान्यांतील राजांस मोंगलांविरुद्ध उठण्याबद्दल प्रोत्साहनपर एक पत्र लिहिलें. भूषणसिंगाचो मुलें पूर्वीच्या राजघराण्यांत जन्मलेलीं, तेव्हां मोंगल कदाचित् या मुलांच्या जिवास अपाय आणितील, या भीतीनें त्यानें लीलावती व अभयसिंग यांस जोधपुरास पाठवून दिलें.

दिल्लिरखानास या बंडाची कुणकूण पूर्वीच कळली होती. या बंडास राजपूत राजांचें आंतून पाठबळ मिळण्याचा संभव आहे, अशी ही त्याची खात्री झाली होती. हें बंड मोडण्याकरितां आपल्या मदतीस फौज पाठवावी म्हणून त्यानें दिल्लीच्या बादशहास विनंती केली होती. बादशहाचें उत्तर आलें कीं, “ सांप्रत तुम्हांस मदत करण्याकरितां पाठविण्यास आम्हांजवळ फौज नाहीं. आमचे दोस्त पेशवे सरकार यांचे प्रख्यात सेनापती महारराव होळकर यांस आम्हां

साठ लक्ष रुपये देऊं करून कोटा शहरांतील लोकांचे बंड मोडण्या-
करितां व रजपूत राजांस शासन करून त्यांपासून खंडणी वसूल
करण्याकरितां पाठविलें आहे, ते लवकरच कोट्यास जाऊन पोच-
तील. ” होळकर आपल्या साह्यास येत आहे असें समजतांच दिल्ली-
खानास फार आनंद झाला. होळकर येई तोंपर्यंत कसा तरी
कालक्षेप केला पाहिजे, नाही तर बंडवाले मध्येच उठून आपला
नाश करतील, या भीतीने दिल्लीखानानें यशवंतरायास मोगलांच्या पक्षा-
कडे वळविण्याबद्दल पुष्कळ यत्न केला; परंतु तो सफळ झाला नाही.
मग दिल्लीखान व दुसरे मुसलमान लोक कोटा शहर सोडून निघून
गेले. तेणेंकरून नागरिक लोकांस फार आनंद झाला.

इतक्यांत मल्हारराव प्रचंड सैन्यासह कोटा शहरावर चाल करीत
आहे ही बातमी शहरभर पसरली. तेणेंकरून या स्वतंत्रता मिळवूं
इच्छिणाऱ्या लोकांचे भीतीने हातपाय गळाले. यशवंतराय मात्र
घाबरला नाही. होळकरास परतविण्याकरितां घेशवे सरकारास वि-
नंति करावी, या हेतूने यशवंतरायानें आपला चतुर व विद्वान् गुरू
अनंताचार्य यास आपल्या तर्फे वकील नेमून पुण्यास पाठविलें, नंतर
युद्धाच्या तयारीने तो होळकराची वाट पहात बसला.

मल्हारराव होळकर कोटा शहरापासून कांहीं अंतरावर आल्यानंतर
कोट्यांतील बातमी काढण्याकरितां वैराग्याच्या वेषानें कांहीं निवडक
लोक बरोबर घेऊन कोटा शहरांत शिरला. त्याची व यशवंतरायाची
अकस्मात् गांठ पडली. हा आपला शत्रु मल्हारराव होळकर आहे,
असें कळलें असूनही यशवंतरायानें उदार मनानें त्यास जाऊं दिलें.

नंतर लवकरच महाररावाने कोटा शहराभोंवती आपल्या सैन्या-
चा गराडा घातला. रजपूत व मराठे यांचो रोज युद्ध होत व
त्यांत शेकडो लोक मरत. यशवंतरायाने त्या शहराचे रक्षण इतक्या
उत्तम प्रकारे केले की, मराठ्यांचा काही उपाय चालेना.

दिल्लिरखान मराठ्यांच्या छावणीत होताच. त्याने पूर्वी सांगितले-
च्या बादल भिल्लास काही इनाम देऊं करून यशवंतरायास ठार
मारण्याकरिता पाठविले. त्याची व यशवंतरायाची गांठ पडून द्वंद्व-
युद्ध झाले. त्यांत तो भिल्ल प्राणास मुकला. मरते वेळी त्याने क-
बूल केले की, मला दिल्लिरखानाने या दुष्कर्मास प्रवृत्त केले. खा-
नाचा हा दुष्ट स्वभाव पाहून यशवंतराय फार क्रुद्ध झाला. त्याने
त्याच रात्री काही विश्वासू माणसे चरोबर घेऊन मराठ्यांच्या छावणीत
प्रवेश केला; आणि दिल्लिरखानाच्या तंबूंत शिरून त्यास ठार मारिले.
हे वर्तमान मराठ्यांच्या लष्करांत पसरतांच मोठी गडबड उडाली.
त्या संधीत यशवंतराय निसटून छावणीबाहेर पडला तो शहरांत
सुस्वरूप पोहचला.

अनंताचार्य पुण्यास जाऊन पोचला. सदाशिवरावभाऊंचे व
होळकराचे वैमनस्य अनंताचार्यास माहीत होतेच. त्याने प्रथम स-
दाशिवरावभाऊस भेटून त्यास सर्व मजकूर कळविला. बाळाजी
बाजीराव पेशवे सदाशिवरावाची मसलत प्रायः ऐकत असत.
सदाशिवराव अनंताचार्यास अनुकूल शाब्दाबरोबर अनंता-
चार्याचे काम झाले. पेशव्यांनी होळकरास हुकूम लिहिला की,
कोटा शहरासमोरचे मोर्चे उठवून तुम्ही रजपूत लोकांबरोबर

चाललेली लढाई बंद करावी, व यशवंतरायास त्या प्रांताच्या राजपदावर बसवून तुम्ही माळव्यांत परत यावे. यशवंतरायाचे हिमतीचे वर्तन पाहून पेशव्यांस फार संतोष झाला, आणि असा मनुष्य आपल्या पदरीं असावा अशी त्यांस इच्छा झाली. यावरून पेशव्यांनीं यशवंतरायास कांहीं जाहगीर प्रांत दिले व आपल्या सैन्यांत सरदारीचे काम प्रसंग पडेल तेव्हां त्यानें करावे असे ठरविले.

पेशव्यांनीं होळकरास पाठविलेला हुकूम त्यास पोंचण्यापूर्वीच कोटा शहर होळकराच्या ताब्यांत आले होते. मराठ्यांनीं सुरंग लावून शहराचा तट पाडिला आणि शहरांत प्रवेश केला. आपले रजपूत लोक घेऊन यशवंतरायाही निकराने लढला, परंतु त्याचा उपाय चालला नाही.

आतां राजपुतान्यांतून नवी फौज मिळवून पुनः मराठ्यांशी युद्ध करावे, या हेतूनें यशवंतराय एकटाच कोट्यांतून निघून जोधपूरच्या रस्त्यानें चालला. त्यास धरण्याकरितां होळकराने कांहीं भिल्ल पाठविले होते, त्यांनीं त्यास धरून पुनः कोट्याकडे चालविले.

स्वतंत्रतेबद्दल आपण केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले म्हणून दुःखी व निराश झालेला यशवंतराय कोट्यास परत जात असतां वाटेनें त्यास एक वैरागी भेटला. त्या वैराग्यानें यशवंतरायाची सर्व हकीकत ऐकून त्यास आश्वासन दिले कीं, “ भिऊं नको. तुला आनंद भेटणार आहे. ” भिल्लांनीं यशवंतरायास कोट्यास नेऊन होळकरासमोर उभे केले. त्यानें त्यास अवळच एका राहुटीत रात्रभर ठेवून त्यावर पहारा करण्यास त्याच भिल्लांस सांगितले.

यशवंतरायास जो बैरागी भेटला म्हणून सांगितलें तो आनंदराव
हफळे होय. त्याने आपला नातू प्राणसंकटात पडलेला पाहून
आपला जुना मित्र मल्हारराव होळकर यास भेटून यशवंतरायाची
मुक्तता करण्याविषयी त्यास प्रार्थना केली. अजमीरच्या लढाईपासून
शालेलें आपापलें वृत्त परस्परांनीं परस्परांस सांगतांच मल्हाररावास
कळून आलें कीं, यशवंतराय आपला पुत्र होय. मग होळकरानें
यशवंतरायाची त्या क्षणीं सुटका करून त्यास आपल्या भेटीस आ-
णिलें. यशवंतरायास आपला पिता व आज्ञा यांची अकल्पित गांठ
पडल्याबद्दल अत्यंत हर्ष झाला हें सांगणें नकोच. मग ते तिघे
कमळाबाईस जाऊन भेटले. ती रात्र सर्वासच आनंदाची गेली.

दुसरे दिवशीं अनंताचार्य व पेशव्याकडून होळकराकडे आलेला
दूत हे कोठ्यास येऊन पोचले. नागरिक लोकांस यशवंतराय आपला
राजा होणार हें ऐकून फार आनंद झाला; परंतु यशवंतरायानें
कोट्यांतील प्रमुख लोकांस एकत्र जमवून त्यांस सांगितलें कीं, येथील
राजपद मी स्वीकारित नाहीं. तें तुम्हीं भूषणसिंगाचा पुत्र अभय-
सिंग यास द्यावें. यशवंतरायाचा आग्रह पाहून नागरिक लोकांनीं
त्याच्या म्हणण्यास रुकार दिला. मग यशवंतरायानें अभयसिंगास
जोधपुराहून आणवून सिंहासनावर बसविलें; आणि त्याच्या राज्याचा
कारभार कसा चालावा याबद्दल सर्व व्यवस्था केली. मग यशवंत-
रायाचा व लीलावतीचा विवाह झाला.

या सर्व गोष्टी झाल्यावर मल्हारराव, आनंदराव, कमळाबाई, यश-
वंतराय व लीलावती यांनीं कोटा शहर सोडिलें. आनंदराव पुनः

तीर्थाटन करण्याकरितां निघाला. मल्हारराव व कमळाबाई माळ-
न्यांत हौळकसाच्या जहागिरीच्या ठिकाणीं गेलीं. यशवंतराय ली-
लावतीसह आपल्या जहागिरीच्या ठिकाणीं गेला.

याप्रमाणें या महाकाव्याचें संविधानक आहे. भूषणसिंगाच्या
कथेपासून प्रथम सर्गास प्रारंभ होतो. पुढें बंडाची हकीकत व
मराठयांशीं युद्ध वगैरे कथा क्रमानेंच वर्णिली आहे. यशवंतरायाचा
जन्म होण्याच्या पूर्वीची गोष्ट एकोणीस व बीस या दोन सर्गांत
आनंदराव व मल्हारराव या दोन पात्रांच्या मुखानें वदविली आहे.

यशवंतराय महाकाव्य.

सर्ग पहिला.

इष्टदेवतानमन—उपोद्घात—कोटा-शहराचा इतिहास—दिल्लिरस्त्रा-
नाचा जुलूम—भूषणसिंग—त्याची पत्नी—तिचा छळ व नाश—भूषण-
सिंगाचें धैर्याचें वर्तन—भूषणसिंग आपला मुलगा अभयसिंग व कन्या
लीलावती यांस यशवंतरायांच्या स्वार्धान करितो—भूषणसिंगाचा मृत्यु—
पठाणांचे नीच कर्म—त्यांची व कोटा-शहरांतील लोकांची लढाई—दिल्लि-
रखान नागरिक लोकांची समजूत काढितो—भूषणसिंगाच्या वाढ्याची
दुर्दशा.

श्लोक.

मी वंदितो तव पदांस भवानि माते ।
दे सच्चरित्र-कथनास्तव बुद्धि माते ॥
हें मूल मंदमाते यास करों धरावें ।
मार्गास लावुन सुधन्य तुवां करावें ॥ १ ॥
देवी ! भजून तुजला तरले मराठे ।
दुर्वार्य तो स्व-रिपु-सैन्य-समुद्र वाटे ॥
त्यांच्या कथा कथिन हा मम हेतु पूर्ण ।
आलों तुला शरण मी मज पाव तूर्ण ॥ २ ॥
मदेश-बंधु जन जे असतील मानी ।
साधूं स्वदेश-हित जे झटती इमानी ॥

औदार्य धैर्य गुण हे प्रिय ज्यांस होती ।
 धेवोत ते रसिक मत्कवितेस हातीं ॥ ३ ॥
 व्हावे स्वतंत्र. उदया निज राष्ट्र यावे ।
 सन्मान्य उच्च-पद ही स्व-जनीं वरावे ॥
 आचंद्र-सूर्य निज कीर्ति रहावे मार्गे ।
 ज्यांच्या प्रशस्त मनि हेतु असाच वागे ॥ ४ ॥
 जे संकटीं स्थिर, असे व्रत ज्यांस साचे ।
 यत्ने निवारण करुं भय दुर्बलांचे ॥
 त्यांच्या कथा सुरस वर्णिन पद्य-रूप ।
 देवोत हर्ष रसिकांप्रत त्या अमूप ॥ ५ ॥
 वाहे जयाजवळ निर्मळ चंबळेचे ।
 पाणी तथा पिऊन बाग हजार वांचे ॥
 व्यापार लोकसमुदाय जिथील मोठा ।
 प्रख्यात ते नगर मालव-देशी कोटा ॥ ६ ॥
 पन्नास कोसभर त्या नगरासभोंती ।
 आहेत गांव दृढ दुर्ग पुरे हि मोठी ॥
 प्राचीन काळी रजपूत नृपाळ होते^१ ।
 येथील राज्य करिते बहु शूर होते ॥ ७ ॥
 सिंधूदका तरुन वानर जेवि आले ।
 लंकेस आक्रमुन नाशुन तुष्ट झाले ॥
 सिंधूदका तरुन भारतवर्षी धीट ।

येऊन मोंगल करीति तशीच लूट ॥ ८ ॥
 लाटा जशा उठति थोर महोदधीच्या ।
 स्वांग्या तशा बहु भयंकर मोंगलांच्या ॥
 येऊन आदळति या हतभाष्य देशी ।
 कोणी निवारण करू शकलें न त्यांसी ॥ ९ ॥
 राज्ये अनेक विलयाप्रत मोंगलांनीं ।
 नेलीं अशींस जरि देउन थोर हानी ॥
 कोटापुरेश्वर तयांसह फार वर्षे ।
 झुंजांनि रक्षि निज देश बल-प्रकर्षे ॥ १० ॥
 विस्तीर्ण राष्ट्र तरि केवळ मोंगलांचे ।
 सैन्य प्रचंड जय जोडुन हात नाचे ॥
 त्याच्यापुढे चिमुकला रजपूत-देश ।
 तो राहिला अजित कीर्ति तया विशेष ॥ ११ ॥
 दिल्लीश्वर प्रबळ घेउन सैन्य आला ।
 एके प्रसंगीं सहसा करि थोर घाला ॥
 मेला तयांसह लढून नृपाळ मानी ।
 केलें स्वहस्तगत हें पुर मोंगलांनीं ॥ १२ ॥
 या प्रांति लोक अतिशूर महाभिमाना ।
 अद्यापि दृष्टि पडतील हठी इमानी ॥
 हे द्वेषितात परकीय जनां स्वभावे ।
 स्वातंत्र्य-रक्षण जिवाहुन यांस ठावे ॥ १३ ॥

सत्ता स्वकीय नगरामधि चालवाया ।
 दुष्टांस दंडन यथासमर्थी कराया ॥
 दिल्लीपति स्वजन दिल्लीखान नेमी ।
 होता अयोग्य जरि योर पदास कामी ॥ १४ ॥
 तो दुष्ट न्याय बघुनी न कर्त्रीच वागे ।
 दावूं जनांस निज उग्र चरित्र लागे ॥
 झाला तिथे कहर कोण तयास सांगे ! ।
 मानी मनी जळति सत्कुलवंत रागे ॥ १५ ॥
 द्रव्य प्रजेजवळचें लुटण्यास यानें ।
 केले जुलूम भलते अधमाधमानें ॥
 मेले अनेक अपराध नसून लेश ।
 गेले किती पळुन सोडुन गांव देश ॥ १६ ॥
 वेश्या तमासगिर नीच धनास पावे ।
 जाती सुशील मिळुनी धुळिला स्वभावे ॥
 त्यांच्या संभोति हलका जन नित्य वाढे ।
 गेलें बुडोन पुर दुर्व्यसनांत गाढें ॥ १७ ॥
 वेश्या-विलास-मदिरा-प्रिय नाच रंग ।
 वाड्यांत चालति तयांतच खान दंग ॥
 योजून युक्ति विविधा जमवी अनार्य ।
 जें वित्त तें खरचुनी करि हेंच कार्य ॥ १८ ॥
 दावोनि मोह कुलवंत सती जनार्ते ।

ओढी बळें प्रतिदिनीं किति दुष्पथातें ! ॥
 नेल्या स्त्रिया मुलि सुना किति चारुगात्री ! ।
 ध्यानें स्वये शिरून पौरंगृहांत रात्रीं ॥ १९ ॥
 आसेष्ट बंधु-गृह-वित्त-शिशु-स्त्रियांचा ।
 विश्वास न क्षणभरी हि वसे जिवाचा ॥
 ऐशा स्थितींत सुख-लेश कसा असावा ! !
 कोळ्यामधें सुजन कैवि सुखें वसावा ! ॥ २० ॥
 हा खान जाय विलैया कवण्या उपायें ? ।
 कैशी पुन्हा निजमना सुख शांतता ये ? ॥
 जाऊं कसे तरून या व्यसनोदधौतें ? ।
 हें चिंतिती नगर-वासि-जनांत मोठे ॥ २१ ॥
 ज्या नांव भूषण असा जन एक कोणी ।
 होता सुखें वसत त्या नगरांत मानी ॥
 तो पूर्वच्या नृप-कुलांतच जन्म पावे ।
 सन्मान देति रजपूत तथा स्वभावे ॥ २२ ॥
 त्याची प्रिया गुणवती अतिरम्य मूर्ती ।
 लक्ष्मीच काय गृहिं शोभलि त्याचिया ती ॥
 न्याया तिला धरून दाउदखान नामें ।
 आला घठाण सरदार मरांध कामें ॥ २३ ॥
 होती महाल बसली सुदैवी सुखानें ।

१ वाईट मार्गस. २ सुंदर आहेत अवयव ज्यांचे अशा. ३ शहरांतील
 लोकांच्या घगांत. ४ नाशास. ५ संकटरूपी समुद्रास. ६ सुंदर आहेत
 दंत जीचे अशी.

सत्ता स्वकीय नगरामार्धे चालवाया ।
 दुष्टांस दंडन यथासमर्थो कराया ॥
 दिल्लीपति स्वजन दिल्लीखान नेमी ।
 होता अयोग्य जरि योर पदास कामी ॥ १४ ॥
 तो दुष्ट न्याय बघुनी न कर्त्रीच वागे ।
 दावूं जनांस निज उग्र चरित्र लागे ॥
 झाला तिये कहर कोण तयास सांगे ! ।
 मानी मनी जळति सत्कुलवंत रागे ॥ १५ ॥
 द्रव्य प्रजेजवळचें लुटण्यास यानें ।
 केले जुलूम भलते अधमाधमानें ॥
 मेले अनेक अपराध नसून लेश ।
 गेले किती पळुन सोडुन गांव देश ॥ १६ ॥
 वेश्या तमासगिर नीच धनास पावे ।
 जाती सुशील मिळुनी धुळिला स्वभावे ॥
 त्यांच्या सभोति हलका जन नित्य वाढे ।
 गेलें बुडोन पुर दुर्व्यसनांत गाढें ॥ १७ ॥
 वेश्या-विलास-मदिरा-प्रिय नाच रंग ।
 वाड्यांत चालति तयांतच खान दंग ॥
 योजून युक्ति विविधा जमवी अनार्य ।
 जें वित्त तें खरचुनी करि हेंच कार्य ॥ १८ ॥
 दावोनि मोह कुलवंत सती जनातें ।

ओढी बळें प्रतिदिनी किति दुष्पथातें ! ॥
 नेल्या स्त्रिया मुलि सुना किति चारुगात्री ! ।
 त्यानें स्वयें शिरून पैरगृहांत रात्री ॥ १९ ॥
 आप्तेष्ट बंधु-गृह-वित्त-शिशु-स्त्रियांचा ।
 विश्वास न क्षणभरी हि वसे जिवाचा ॥
 ऐशा स्थितींत सुख लेश कसा असावा ! !
 कोळ्यामधें सुजन केंवि सुखें वसावा ! ॥ २० ॥
 हा खान जाय विल्ल्या कवण्या उपायें ? ।
 कैशी पुन्हा निजमना सुख शांतता ये ? ॥
 जाऊं कसे तरून या व्यसनोदधीतें ? ।
 हें चिंतिती नगर-वासि-जनांत मोठे ॥ २१ ॥
 ज्या नांव भूषण असा जन एक कोणी ।
 होता सुखें वसत त्या नगरांत मानी ॥
 तो पूर्वच्या नृप-कुलांतच जन्म पावे ।
 सन्मान देति रजपूत त्या स्वभावे ॥ २२ ॥
 त्याची प्रिया गुणवती अतिरम्य मूर्ती ।
 लक्ष्मीच काय गृहि शोभलि त्याच्या ती ॥
 न्याया तिला धरून दाउदखान नामें ।
 आला पठाण सरदार मरांध कामें ॥ २३ ॥
 होती महाल बसली सुदती सुखानें ।

१ वाईट मार्गस. २ सुंदर आहेत अवयव ज्यांचे अशा. ३ शहरांतील
 लोकांच्या घरांत. ४ नाशास. ५ संकटरूपी समुद्रास. ६ सुंदर आहेत
 दंत जीचे अशी.

दोन्ही मुलें जवळ खेळति कौतुकानें ॥
 तों दुष्ट दाउद पठाण भटांसमेत ।
 घोड्यावरी बसुन गर्दि करीत येत ॥ २४ ॥
 द्वारें बळें घुसुन गर्जति “ दीन दीन ! ” ।
 “ हाणा घरा ! ” म्हणाति हालतसे जमीन ।
 नाहीं पती निकट-संकट हें बघून ॥
 साध्वी पडे महिस मूर्च्छित फार दीन ॥ २५ ॥
 झालें विवर्ण मुख लोळति केश कीर्ण ।
 आक्रोश मांडिति मुलें भंवती बसून ॥
 ती या स्थितीत असतां उचलून नेली ।
 दुष्टें, तया न करुणा लव ही उदेली ॥ २६ ॥
 साधावया निज मनोरथ कामुकानों ।
 केली न कोणाति अशी करणी खलांनीं ॥
 गेले परंतु उलथून बळी उदंड ।
 चाले अनैहत्त सती-जन-कोप-दंड ॥ २७ ॥
 ती बापुडी बघून या हरिणी वृकासी ।
 कांपे करी विनवण्या हि महाप्रयासी ॥
 ऐकून त्या नच खळा करुणा शिवे त्या ।
 शापी सती करित नंतर आत्म-हत्या ॥ २८ ॥
 “ अक्षय्य निर्मळ विवाह-भव प्रशस्त ।
 जो प्रेम-बंध वसतो मम मत्पतीत ॥

१ फिकट. २ अस्ताव्यस्त. ३ प्रातिबंधराहित. ४ साध्वींच्या कोपापासून होणारी शिक्षा. ५ लांडग्यास.

त्यातें तुटातुट करुं छळुनी पहासी ।
 तस्मात्सबांधव सवंश लयास जासी ! ” ॥ २९ ॥
 जेव्हां तिच्या पतिस वृत्त कळून आलें ।
 तो शोक फार करि दुःसह दुःख झालें ॥
 “ स्त्री-स्तन तूं सकल-सद्गुणरम्यखाणी ।
 नाहीं च लाभलिस कीं मजला शिराणी ! ॥ ३० ॥
 संतोषवीत सुख देत जना स्वकीय ।
 सन्मार्ग-वर्तन तुझें भुवनीं अनिय ॥
 नाहीं असें बघवलें नयनीं खळांतें ! ।
 ही दुर्दशा आशि घडे ह्मणुनीच तूतें ॥ ३१ ॥
 आतां मला न सुख-लेश जगीं मिळेल ।
 ध्यायास सूड मम देह सदा जळेल ॥
 साध्वी ! तुझें चरित निर्मळ मालवून ।
 शोकांधकारिं मज दाउद लोटे जाण ! ॥ ३२ ॥
 तत्कंठ-नाळ जरि मी न चिरीन आजी ।
 माता मला प्रसवली तरि व्यर्थ माझी ! ॥
 माझा हि जन्म रजपूत-कुळांत व्यर्थ ! ।
 होईन सिद्ध मरण्यास सखे ! त्वदर्थ ! ” ॥ ३३ ॥
 प्राचीन-भूष-कुल-तंतु जरी लहान ।
 साहेल काय खल-दत्त निजापमान ? ॥
 कोपें जळे स्थिर नसे मन एक ठायां ।

तो शूर भूषण उठे मग सूड ध्याया ॥ ३४ ॥
 घेऊन मित्र मग गांठित दाउदास ।
 रात्री गृहांतर्नि शिरून जयी उदास ॥
 झाली चकामक भयंकर त्यांत मेला ।
 दाऊद, भूषण जयी स्वगृहास गेला ॥ ३५ ॥
 वृत्तांत हा कायित दाउद-सेवकांनी ।
 कीं सर्पसाच उठला परिसून कार्नी ॥
 आरक्त नेत्र करि चावुन ओंठ दांत ।
 कोपें जळे कुमति दिल्लिर तो अलोट ॥ ३६ ॥
 बोलावुनी जवळ पांच शतें पठाण ।
 आज्ञा तयांस करि निष्ठुर फार खान ॥
 “ जा. भूषणा त्वरित येथ धरून आणा. ।
 हाणा. धरा. लुटुन ध्या. न भयास माना. ” ॥ ३७ ॥
 हे वृत्त ऐकुन न भूषण लेश ध्याला ।
 बोलावुनी जवळ नागारिकां ह्मणाला ॥
 “ बैसा तुम्हीं घरिं खुशाल असा समस्त ॥
 न प्राण-हानि कवगाहि घडो मर्त्य ” ॥ ३८ ॥
 लीलावती अभयसिंग जयांस नांवि ।
 तीं बालकें वधुन भूषण दुःख पावे ॥
 मातापिता कवण होइल यांस आतां ? ।
 सांभाळ कोण जपुनी करि या अनाथां ? ॥ ३९ ॥

सर्ग पाहिला.

१

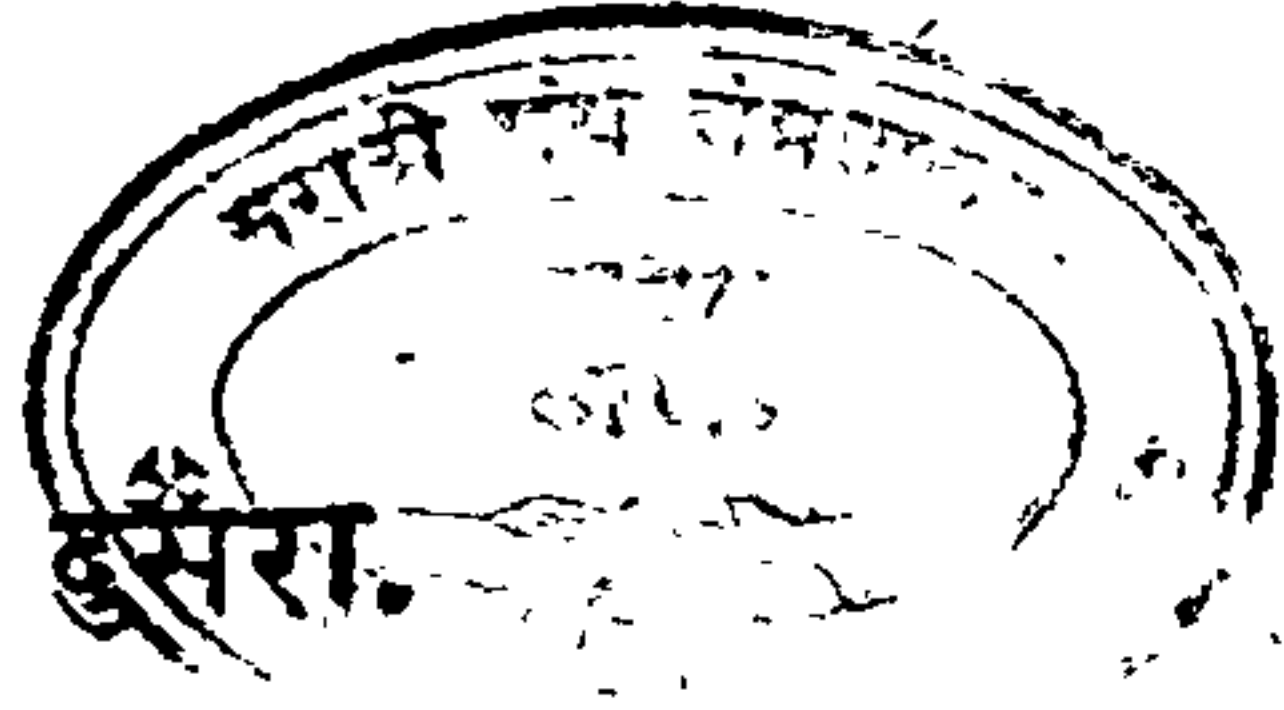
तन्मित्र जो नगरीं त्या यशवंतराव ।
होता धनाढ्य गुणवंत महाप्रभाव ॥
त्या हांक मारून वदे “ सखया ! मुलांते ।
सांभाळ यां कर दया धर यांस हाते ॥ ४० ॥
हैं जो घडे तंव पठाण समीप येती ।
उयांते स्मरून च मनीं रिपु घेति भीति ॥
भ्याला न त्यांस रजपूत न मृत्युलाही ।
द्वारीं हत्यार पडताळून धाट राही ॥ ४१ ॥
विश्वासु सेवक सशस्त्र उभे सभोती ।
स्व-स्वामि-रक्षणिं लढून च जीव देती ॥
लागून वार मग भूषण ही निमाला ।
गेला असा सुजन शेवट घोर झाला ! ॥ ४२ ॥
हर्षकरून मग गर्जति ‘ दीन दीन ! ’ ।
वाज्यांत त्या शिरति मत्त जये पठाण ॥
फोडून तोडून लुटून गृहास आग ।
ते लाविती धरिति थोर मनांत राग ॥ ४३ ॥
होता जिवंत जंव भूषण त्या बघून ।
होते भये यवन घालित खालि मान ॥
आतां अचेतन बघून शरीर तेंच ।
हे ओढिती फरफरा किति कर्म नीच ! ॥ ४४ ॥
अत्यंत शोक-कर भूषण नागराची ।
ही दुर्दशा बघून सद्गुण-सागराची ॥

आबालवृद्ध जन होति समस्त कष्टी ।
 उच्चस्वरे रडति वर्षानि अश्रुवृष्टी ॥ ४५ ॥
 संतापती कितिक मानधनोर्ग्रवीर्य ।
 आवेश एकदम त्यांत भरे अवार्य ॥
 जें सांपडे धरून तेंच हत्यार हातीं ।
 शें दोनशें प्रयम त्यांतुन धांव घेती ॥ ४६ ॥
 द्वेषाग्नि जो धुमसत प्रतिनागराच्या ।
 होता मनीं स्मरून दुष्कृति मोंगलांच्या ॥
 तो पेटला सहज आज तदा अनर्थ ।
 कोट्यांत होय करणार अनेक घात ॥ ४७ ॥
 तें कांपले थरथरा भय-भीत भीरू ।
 विघ्नांतुनी म्हणति ईश्वर आनि तारू ॥
 आले गृहांतुन परी रणशूर वारूं ।
 शत्रूंंस, बोलति “ मरूं परि आज मारूं ! ” ॥ ४८ ॥
 व्यापारि लाविति भयें सहसा दुकानें ।
 होणार काय पुढची स्थिति कोण जाणे ! ॥
 श्रीमंत ठेविति सुसेवक शस्त्रै-पाणी ।
 द्वारी, उभे सदैव रक्षिति ते इमानी ॥ ४९ ॥
 स्त्री बोलली पतिस “ मार पठाण सारे ! ।
 साहित्य सांग करण्यास मला सख्यारे ! ॥
 बंदूक देइन भरून तुशी कट्यार ।

आणोन. सांग. तुज काय रुचे हत्यार ? ” ॥ ५० ॥
 हा रोध पाहुन हठा पडले पठाण ।
 एकेक पाउल हि देति न ते जमीन ॥
 जावो न यांतिल जिवंत घरास एक ।
 या निश्चयें लढाति ते रजपूत लोक ॥ ५१ ॥
 न्हाले रक्त-जले भले करुनियां झाले श्री भांडण ।
 धाले तोडुन हातपाय हृदयीं म्याले न एक क्षण ॥
 अंगीरीं तृणसे पठाण पडले भंगास ते पावुन ।
 दंगा ऐकुन दंग खान उठला संभ्रांत रंगांतुन ॥ ५२ ॥
 दंडाया मी पुर-जन जरी हेतु आतां धरीन ।
 ऐशा काळीं तरि निजकरें नाश माझा करीन ॥
 ऐसें आणी मनिं, विनवुनी धाडि तो पैरें मार्गे ।
 रागे लोकां परत अपुल्या खान जायास सांगे ॥ ५३ ॥
 स्मशानिं मग नेउनी सदय-भूषण-प्रेत ते ।
 मनांत अतिगौरवा धरुन जाहले जाळिते ॥
 “ असा पुरुष आपणांमधुन आज गेला दुर ! ” ।
 असें म्हणत तद्गुणां स्मरति लोक शोकातुर ॥ ५४ ॥
 होते पाहुणचार घेत जिथला सन्मार्ग-गामी जन ।
 दुःखी दीन अनाथ भूषण-करें पावून गेले धन ॥
 लक्ष्मी, सद्गुण, सद्बिचार, सुख, सत्कांता जिथे नांदली ।
 होता भूषण भूषवीत भवनौ भूषाच भू-मंडली ॥ ५५ ॥

१ रक्त हेंच पाणी यानें. २ अर्भोत. ३ घाबरलेला. ४ कोटा-शहरांतील लोक. ५ गृहास. ६ अलंकार.

अन्याये अपराधहीन जन ही मृत्यू जिये पावले ।
 त्यांचे रक्त पवित्र दुष्ट यवर्मा की ज्या स्थळीं शिपिलें ॥
 वाडा तो पडला परंतु तिथल्या खाणाखुणा राहती ।
 पार्थिवें जन नागरीक अजुनी दुःखें करे दाविती ॥ ५६ ॥
 जे या जगां सतत पापभया धरीती ।
 सन्मार्ग आचरिति दुःख परां न देती ॥
 या लोकां त्यांस सुख शांति सदा मिळेल ।
 हे कोण भूषण-गती बघुनी म्हणेल ? ॥ ५७ ॥

सर्ग दुसरा.

सूर्यास्त-सायंकाळच्या शोभेचें वर्णन-यशवंतराय-त्यांची पूर्वीची हकीकत-शहरांतील लोकांचें पत्र-यशवंतरायाचे विचार-माता आणि पुत्र-कमळाबाई यशवंतरायास धीर देते-कमळाबाई वियुक्त पतीचें स्मरण करून दुःख करिते-यशवंतराय तिचें समाधान करितो.

श्लोक.

[वसंततिलका.]

साम्राज्य भू-जलनिर्धोवर चालवून ।
अंधार हाच रिपु या दुर घालवून ॥
चंडप्रताप भगवान् दिनेराज चाले ।
अस्ता, सर्वे किरण सेवक ही निघाले ॥ १ ॥
अस्तास जाय निजनायक हें बघून ।
भू-मंडळावरून वृक्षशिरीं तिथून ॥
हे उंच डोंगरिं गिरींवर राहताती ।
तेथून सूर्यकिरण क्षाणिं नष्ट होती ॥ २ ॥
अर्घ्य-प्रदान दिधलें नियमं द्विजांनीं ।
संध्येंत भक्ति-रस-पूरित-मानसांनीं ॥
पौषेय तें क्षितिज-मंडल-वासि घेतो ।
लोकांतरास मग सिद्ध रवी निघे तो ॥ ३ ॥
होता नभीं तपत जोंवरि सूर्यकांत ।

१ महातेजस्वी, २ सूर्य. ३ वाटेची सामग्री.

दिव्य प्रभा धरून शोभत *वस्तुजात ॥
 काल-क्रमे बघुन अस्त-गता तयास ।
 शोके जणो विकल सृष्टि दिसे उदास ॥ ४ ॥
 अस्ता प्रताप-निधि भास्कर जात आहे ।
 हें विस्मये जग चराचर पाहताहे ॥
 येतां समीप तम भीति-भरें समस्त ।
 झाडें नद्या गिरि-शिरे दिसती तटस्थ ! ॥ ५ ॥
 आकाश हें विमल नील छतासमान ।
 त्या झालरोसम कडेवरि पिंगवर्ण ॥
 कांहीं स्थळीं मलिन त्यावरि मेघ दाटे ।
 नक्षत्र-दीप-शंत कज्जल-पुंज वाटे ॥ ६ ॥
 सूर्यांशुर्नी निविड दुर्गम काननांत ।
 होता दिला हटवुनी गिरि-गव्हेरांत ॥
 तो अंधकार निज सोडुन आश्रयातें ।
 घेयें पुढें सरून आक्रमितां जगातें ॥ ७ ॥
 गेल्या सकाळिच वनांत चरावयास ।
 त्या धेनु धांवति गृहाप्रत यावयास ॥
 सप्रेम वत्स हृदयांमधि आठवीती ।
 पाह्हा फुटे स्वपय भूमिप ओपिताती ॥ ८ ॥
 चारा धरून वदनांत विहंग-जाती ।

* सर्ववस्तु. १ शेंकडें नक्षत्रें हेच आकाशांतील दीप. यांपासून उत्पन्न झालेल्या काजळाचा समुदाय. २ पर्वतांच्या गुहांत. ३ नानापक्षी.

अत्यंत उत्सुक जेवें घरट्यांस जाती ॥
 “ चीं चीं ” पिलें करिति पाहुन एकदांची ।
 माया पिलांवर किती तरि पांखरांची ! ॥ ९ ॥
 नेणोनि ऊन आणि भूक तहान यांते ।
 काबाडकष्ट करितात धन्यासर्वे ते ॥
 शांत स्वभाव हितकारि नरास मोठे ।
 या वोळें बैल जवळी करितात गोठे ॥ १० ॥
 घोड्यांवरी किति पर्दा किति गाडियांत ।
 चालोनि लांबवर मार्ग निज कमीत ॥
 विश्रांति अन्नउदका मिळवावयाला ।
 पांथस्त शोधिति उताविळ धर्मशाळा ॥ ११ ॥
 भाजी फुलें फळफळावळ जे पदार्थ ।
 होते अनेक बसले दिवसा विकीत ॥
 झाली कशी विकारि होय नफा कशानें ।
 जाती घरा पुसत लावुनियां दुकानें ॥ १२ ॥
 काश्मीर, दिल्ली, मथुरा आणि नागपूर ।
 अन्यस्थळांहुनहि येते लमाण फार ।
 तो माल सांठवुन शोभति त्या वखारी ॥
 दाटी जमे गजबजाट नभा विदारी ॥ १३ ॥
 गंभीर शब्द करुनी करि लोक जागे ।
 व्हाया तयां स्महित-तत्पर नित्य सांगे ॥

तो चौघडा झडतसे सुर-मंदिरांत ।
 जो लांब दूरवर ही श्रवणांत येत ॥ १४ ॥
 ✓ आनंद-शोक-भय-दुःख-सुखी वसेना ।
 कोण्या स्थितीत हि मनुष्य जगो असेना ॥
 हृद्भाव-हारि करुणा-रस मिश्र फार ।
 ऐकेल तो सनइचे अति गोड सूर ॥ १५ ॥
 होता तया नगरि राजपथी अफाट ।
 वाडा प्रचंड मजबूत जसे कपाट ॥
 सोई सुखास्तव विराजति जेथ नाना ।
 होता तिथे बहुत भव्य दिवाणखाना ॥ १६ ॥
 तेथे असे पुरुष एक बळी विशाल ।
 लोडास टेंकुन, गमे नव्हता खुशाल ॥
 गंभीर सुंदर दयाळु दिसे स्वभावे ।
 आकृष्ट पाहुनच तन्मुख चित्त व्हावे ॥ १७ ॥
 रम्याकृती नयन सुंदर थोर काळे ।
 ज्यांतून तेज भंवते बघतां झळाळे ॥
 बाहू बळी सरळ नाक कपाल थोर ।
 छाती विशाल विलसे तनु-वर्ण गौर ॥ १८ ॥
 हा आपुला चरित-नायक सुस्वभाव ।
 समानिला पुरजनीं यशवंतराव ।
 हा कोण कोठिल असा इतिहास सारा ॥

मी सांगतों परी न फार करों पसारा ॥ १९ ॥
 कोट्यामधें किसनदास पवित्रचित्त ॥
 होता महाजन सुखें वसती करीत ॥
 संपत्ति होय अनुकूल तयास भारी ।
 आयुष्य घालवि शिजून परोकारों ॥ २० ॥
 एके दिनों बघत तो अतिरूपवंत ।
 स्त्री एक दीन बहु राजपथांत जात ॥
 शोके जिचें वदन विव्हळ काळजीनें ।
 केला प्रवास गमलें बहुकाळ जीनें ॥ २१ ॥
 मागून डोलकर चार धरीति डोळी ।
 माथां, हळू हळू गती माधि चालवीली ॥
 स्वच्छंद हांसत सुरभ्य तयांत बाळ ।
 ज्या बापुड्या न कळला सुख-दुःख-काळ ॥ २२ ॥
 मल्हार होळकर घेउन सैन्य चंडे ।
 त्या देशी येउन बळी बसवीत खंड ॥
 गांठून त्यास अजमीर पुरासमीप ।
 युद्धांमधें विजय पावति जाट भूप ॥ २३ ॥
 शाली पळापळ तदा बहु लोक आले ।
 कोटापुरीं अभय तेथ तयां मिळाले ॥
 रस्त्यांत दीन बलहीन पडून मेले ।
 जाटीं कितीक लुटिले हि धरून नेले ॥ २४ ॥

होता असें समजुनी मनि सावकार ।
 मालें कपार्द्र मन पाहुन तीस फार ॥
 जीतें न ठाउक तिरीप कधीं उन्हाची ।
 स्त्री थोर संकाई असे पडली कुणाची ॥ २५ ॥
 बोलावुनी जवळ तो वदला तियेला ।
 “ वत्से प्रसंग बहु दुर्धर हा उदेला ! ” ॥
 निःशंक तूं वस गृही मम दुःख टाकीं ।
 विसूं नको गहन-शोक-नदी-तटाकीं ॥ २६ ॥
 कोणाचि ही अससि तूं लडिवाळ कन्या ।
 कोणाहि तूं वरियलें असशील धन्या ॥
 जन्में विराजित असो भलता हि देश ।
 संगोपनीं तव उणें न करीन लेश ॥ २७ ॥
 पुढांत या बहुत लोक विपत्ति पावे ।
 इच्छा अशी मजसिं सर्व सुखी असावे ॥
 एकास देउं तरि मी शकलों विसावा ।
 हा श्लाघ्य योग्य अभिमान मला असावा ॥ २८ ॥
 नाहींच मूल घरीं यास्तव सर्व भासे ।
 माझ्या मना गृह उदास अरण्य जैसे ॥
 मातें सुलक्षण तुझा शिशु लाडका हो ।
 वाढून तो निजशिरीं मम भार वाहो ! ” ॥ २९ ॥
 ऐसे वदोन तिजला मग जाय सांगे ।

पर्त्नास जी स्वपतिच्या वचनांत वागे ॥
 कन्या तुला सुखद नातु असा मिळाला ।
 ईश-प्रसादच अम्हांवर आज झाला ॥ ३० ॥
 होता प्रसिद्ध सरदार मराठियांत ।
 आनंदराव लफळे सुगुणी सुजात ॥
 होऊं सहाय भेट होळकरा निघाला ।
 तो नर्मदा तरुन उत्तर देश गेला ॥ ३१ ॥
 त्याची सुलक्षण सुता कमला हठाने ।
 गेली सर्वे समर-वीक्षण-कौतुकाने ॥
 तीचे कधी न वच वत्सल तात मोडी ।
 माता नसे समजुनी पुरवीत कोडी ॥ ३२ ॥
 होतां पराजय पळे मग सैन्य सारे ।
 कंठी प्रवास कमलाहि सुदुःख-भारे ॥
 सोडोनि नूतन विवाहित कांत गेला ।
 झाली तुटातुट पिता हि दिसे न तीला ! ॥ ३३ ॥
 वीरैत्मजा न ढळली लव संकटांत ।
 होते हि चाकर सर्वे क्रमणार पंथ ॥
 पुत्राच्या न चवथा महिना वयाला ।
 वाटेत कष्ट तिस यास्तव फार झाला ॥ ३४ ॥
 त्रासून या समये सोडिति भृत्य-वर्ग ।

१ योद्धा. २ लढाई पाहण्याच्या इच्छेने. ३ शूर पुरुषाची कन्या.
 ४ चाकर लोक.

मेले त्वरे धरुन दक्षिण-देश-मार्ग ॥
 संपत्तिचें सकळ खेळ जगत्प्रचारी ।
 क्लेशांत कोण हि कुणास न कीं विचारी ॥ ३५ ॥
 देशांत दिल्लिपतिच्या लपले मराठे ।
 कोटापुरी म्हणून आश्रय साध्य वाटे ॥
 ती शेवटीं किसनदास-गृहास पात्रे ।
 बाळासर्वे तदुपकार-भरें सुखावे ॥ ३६ ॥
 पुत्रावरी किसन आवड फार दावी ।
 त्या नाम सुंदर असें यशवंत ठेवी ॥
 तो वाढ घे हळू हळू शशितें समान ।
 आशास ही जननिच्या करि वर्धमान ॥ ३७ ॥
 त्या काळि शिक्षण म्हणून अवश्य होतें ।
 पुत्रास योर सरदार-कुळांत जें तें ॥
 पावे परंतु यशवंत विशेष दावी ।
 शस्त्री स्वभाव-रुचि वीर बलाढ्य भौवी ॥ ३८ ॥
 व्यासंग फार करि बालक संस्कृतांत ।
 शाला प्रवीण बहु गायन-वादनांत ॥
 घोड्यावरी बसुन नेम निशाण मारी ।
 कुस्ती करी चपल दावित शक्ति भारी ॥ ३९ ॥
 शास्त्रें पुराण इतिहास-कथा समस्त ।
 या हांति माहित जुन्या बखरी अनंत ॥

चौथाटि तो फिरवि खेळत दांडपट्टा ।
 मारी निशाण न करुनहि यत्न मोठा ॥ ४० ॥
 त्याच्या वयास जंव षोडश वर्ष लागे ।
 तों हा शिपाई सरदार जनांत वागे ॥
 घे प्रीति तो सतत साहस संकटांत ।
 ये तेज ते सहज जन्म जया कुळांत ॥ ४१ ॥
 होती विलक्षण कुशाग्र-समान बुद्धी ।
 व्यासंग-योग तिस होउन होय वृद्धी ॥
 ज्या ज्या कलांत किसने गुरू आणवीले ।
 त्या त्या कला स्व-वश हा करि अल्प-काळें ॥ ४२ ॥
 झाले सुपुष्ट बलशालि विशाल दंड ।
 विस्तार छातिसाहि मान भरे उदंड ॥
 झालें तयार जणु चित्रच ते शरीर ।
 आस्था धरुन करितां श्रम नित्य फार ॥ ४३ ॥
 लोकांमधे मजसि मान कसा मिळेल ।
 लक्ष्मी तिची बहिण कीर्ति कशी वळेल ॥
 चितेस या उगम होय सर्व जयाच्या ।
 तारुण्य लागत मुखी उमलें तयाच्या ॥ ४४ ॥
 नाहीं ठिकाण जनका न पतीस कोठें ।
 जावे स्वदेशी न असे कमलेस घाटे ॥
 कीर्ती वरील गमलें यशवंत हातें ।
 आशा धरी विधि असो अनुकूल पातें ॥ ४५ ॥

जाती सुखी असुखि सर्वच लोक जेय ।
 स्वीकारि तो किसन सज्जन मृत्यु-पंथ ॥
 ओपोनि सर्व हि धने यशवंत-हस्ती ।
 त्यांची प्रिया सहगती करी पुण्य-मूर्ती ॥ ४६ ॥
 आयुःपर्यो किसनदास करी प्रचार ।
 ज्या रीतिने धरि तिला यशवंत धीर ॥
 या कारणास्तव न कोणि तयास निंदी ।
 मायास तद्गुण-गणां जन होति बंदी ॥ ४७ ॥
 तो हा पहा गढुन जाय महा विचारो ।
 सत्पत्र एक दिसते पडले पुढारो ॥
 ते घे करे मधुन वाचुन टाकि खालो ।
 सोडी सुदीर्घ सुसकार फिरे महालो ॥ ४८ ॥
 बोले मधेच कमला-सुत आपणाशो ।
 यावे वघे निरखुनी मग आसपाशो ॥
 पत्रांत काय मजकूर असे लिहीला ? ।
 ज्याने गढूळ यशवंत-समुद्र केला ॥ ४९ ॥
 “ श्रीमंत सद्गुण-निधी यशवंत राया ।
 विज्ञापिती तुजसि लोक पुरांतले या ॥
 ते जाणव्यास्तव तुवां निजचित्त द्यावे ।
 वाटेल जे विहित ते मग आचरावे ॥ ५० ॥
 साहू शको छळ न मोगल दुर्जनांचा ।

विश्वास जीवित-धर्मो न धरो पळाचा ॥
 त्रासे म्हणो म्हणुन बंड उभे करावे ।
 जावे मरुन परतंत्र कधी नसावे ॥ ५१ ॥
 जो आज भूषण-गती अमुची उद्यां ती ।
 झाले अनावर न मोंगल सौख्य देती ॥
 सर्वस्व जाउन सुखा मुकली प्रजा ही ।
 गेला स्वदेश परकीय-करांत पाहीं ॥ ५२ ॥
 दे साह्य, ये म्हणुनि आमुचिया कटांत ।
 आम्ही जिवावर असो उठले समस्त ॥
 तूं शूर साहसि. कृतज्ञ महानुभाव ।
 वाखाणिती नगरवासि तुझा स्वभाव ॥ ५३ ॥
 हे पत्र यास्तव लिहूं शकलों उदारा ! ।
 तूतें, तुझा भरंवसाचि अम्हांस सारा ॥
 दे सूचना जरि न हें तुजला रुचेल ।
 वागूं तसे मग उपाय जसा सुचेल ॥ ५४ ॥
 जाऊं समस्त जन दोहनसिंग-गेहो ।
 ये मध्यरात्रिस करुं मग चितना ही ॥
 सर्वस्व नाशुन हि देश करीन मुक्त ।
 ऐशी जरी तुजसि हिमत येइ तेय " ॥ ५५ ॥
 होताच भूषण-वर्धे खवळून गेला ।
 हें पत्र पाहुन मनांत असे म्हणाला— ॥
 " मी आजपासुन करीन अनेक यत्न ।

आणीन सोडवुन सुप्रिय देश--रत्न ॥ ५६ ॥
 शाले न काय विजयी समरीं मराठे ? ।
 जाईन मी तरून जाउन त्याच वाटे ॥
 जिंकी न काय यवनां भट बाजिराय ? ।
 मी यत्न ही जरि करीन अशक्य काय ? ॥ ५७ ॥
 गेली प्रजा पिळुन देश धुळी मिळाला ! ।
 हा दुर्मती मुसलमान छळी अम्हाला ॥
 पाहोनि हें मन कसे करपून जातें ! ।
 ध्यावा यथेच्छ तरि सूड मनांत येतें ॥ ५८ ॥
 हा भूषणा ! प्रियसख्या ! किति तूं उदार ! ।
 कोटयास भूषण च तूं अतिरम्य शूर ॥
 घेईन सूड जरि मी न तुझ्या वधाचा ।
 याज्ञा जर्गो जगुनिया पुरुषार्थ कैचा ? ॥ ५९ ॥
 हा हा ! परंतु फिरली जरि दैव-सत्ता ।
 होईल कैवि तरि नेणतसें अवस्था ॥
 प्राणा मुकेन धन होइल राज-दाय ।
 भीतो न यास—परि माय करील काय ? ॥ ६० ॥
 पाहे विहंग गगन-स्थित लांब देश ।
 तैसा विचार घरि धांव न शांति लेश ॥
 आवेश आस भय हर्ष असे विकार ।
 होती मनीं वदानें बिंबित दीसणार ॥ ६१ ॥

माता प्रवेश इतक्यांत करी महाली ।
 साध्याच शुभ्र परि जी वसनास व्याली ॥
 गोरा सुवर्ण न सुवर्णन होय ज्याचें ।
 आकार उंच मुख वर्तुळ रम्य तीचें ॥ ६२ ॥
 होतें जरी तिजसि वर्ष न चाळिसावें ।
 दुःखें उतार वय जीस परी दिसावें ॥
 साध्या सुशील कमला यशवंत-माता ।
 प्रेमें वदे बहु संचित सुता पहातां ॥ ६३ ॥
 “ बाळा ! असा करिसि तो कसला विचार ? ।
 चिंता कशास्तव ? उदासपणा हि फार ॥
 ये सांग बैस जवळी यशवंतराया ।
 सांगेन युक्ति कुशीली तुजला कराया ॥ ६४ ॥
 बाळा असेल जरि जीव तुझा खुशाल ।
 अत्यंत सौख्य मज होइल सर्वकाळ ॥
 भोगीन हाल विसरेन हि दुःख-जाळ ।
 राहीन ठेविल जसें प्रभु तो दयाळ ” ॥ ६५ ॥
 तो बोलला—“ हुसकुनी यवनां यमांते ।
 द्याया करीति कट बाहति लोक मातें ॥
 मी वीर-पुत्र असल्या बिकट प्रसंगी ।
 राहूं सुखें घरिं बसून कसा पलंगी ? ॥ ६६ ॥
 तूं बोलसी मम पिता अति शूर होता ।

संग्रामसिंह निजशत्रुस भीति देता ॥
 मार्गे सरेल तरि हा सुत कां तयाचा ? ।
 या वेळीं कां न अभिलाष धरी यशाचा ? ॥ ६७ ॥
 धिक्कारुनी सकळ ऐहिक जाण सौख्य ।
 माते ! रणीं मरण जें गणितात मुख्य ॥
 तें प्राप्त या जरि तुझ्याच सुतास झालें ।
 व्हावें कसे मग तुझें ? मनिं हेंच आलें " ॥ ६८ ॥
 दावी तदा जननिला यशवंत पत्र ।
 कीं पौर ज्यांत कष्ट इच्छति शत्रु-सत्र ॥
 बोलें तदा मधुर ती कमला स्वरानें ।
 आनंदजा पुसुनि अश्रु जला करानें ॥ ६९ ॥
 " मी वीर-दार म्हणवीं आणि वीर-कन्या ।
 झालें तुझ्यासम सुता प्रसवून धन्या ॥
 निश्चित जा कर सुखी तव देश-बंधू ।
 मी वारिलें म्हणुन लोक मला न निदू ! ॥ ७० ॥
 जन्मास जे भुवनि वीर-कुळांत येती ।
 त्यां स्वस्थता घरिं बसून कुठून ये ती ? ॥
 कर्तव्य साधु-जन-संमत तें तयांचें ।
 लोकोपकार-सुख-रक्षण पाहण्याचें ॥ ७१ ॥
 माझी किमर्थ करितोस बसून चिंता ।
 संतान तूं मम असें निज-शत्रु-हंता ॥

आम्हीं मुली न डफळे-कुळिच्या अजाण ।
 या संकटा सुविषमास मनांत आण ॥ ७२ ॥
 जाईल कीर्ति करुनी जरि वाळ माझा ।
 लावून नश्वर शरीर अशाच काजा ॥
 नेले न जोंवरि अचित्य सुखांत काळे ।
 तत्कीर्ति-देह बघुनी निववीन डोळे ॥ ७३ ॥
 येतां वयांत धरिता कुल-पद्धती तें ।
 तूं पुत्र भूषण विराजसि सत्कुलार्ते ॥
 नाहीं पिता जवळ हें तव पाहण्यास ।
 आयास फार घडती म्हणुनी जिवास " ॥ ७४ ॥
 हें बोलतां वचन सद्गद कंठ झाला ।
 अश्रु-प्रवाह नयनांतुन घोर आला ॥
 तेव्हां रडे सुत हि बोलतसे तिथेला ।
 " तूं व्यर्थ शोक-गहर्नी बुडसी कशाला ? ॥ ७५ ॥
 येईल तो सुदिन भेट यदा पित्याची ।
 होईल हीच मम धांव असे मनाची ॥
 जे वायु-वेग-वशा मेघ दिगंतरास ।
 गेले न काय मिळतात परस्परांस ? ॥ ७६ ॥
 मी काल रात्रि निजलीं असतां प्रभार्ती ।
 स्वर्मी पिता बघितला मम दिव्य-कांति ॥
 आर्लिगुनी मजसि आश्वसनास देई ।

तूतें हि पाहुन सद्गद-कंठ होई ॥ ७७ ॥
 बोले ' असें घडाविलें हत-दैव-योगें ।
 व्हावा अम्हां विरह काय उपाय सांगें ? ॥
 राहल जीव मम जोंवरि या शरीरी ।
 दोघां तुम्हां त्यजुन जाइन मी न दूरी ' ॥ ७८ ॥
 आशांकुरोद्धवन जें हृदयांत झालें ।
 येईल काय तरि सत्फल त्यास काळें ॥
 कां तें न येईल ? जरि परमेश्वराची ।
 इच्छा असेल तसली करुणाकराची ॥ ७९ ॥
 दुःखें न काय मम मानस याच पोळे ।
 दैवापुढें परि न कांहीं उपाय चाले ॥
 दीर्घ-स्वें तुज न दुःख असो म्हणून ।
 एकांति बैसुन किती रडलों असेन ? ॥ ८० ॥
 तूं देसि धीर मम केवळ धीट आई ।
 तेणेंचि निश्चित जयीं मम चित्त होई ॥
 माझा परंतु असता जरि बाप येथ ।
 तो दाविता सरळ एकाचि नीट पंथ ॥ ८१ ॥
 कर्तव्य-कर्म-करणीं उपदेश-कर्ता ।
 येतां महव्यसैन तारुन पार नेता ॥
 तो एक देउं शकणार असाध्य अर्थ ।
 नस्मात् पिता न जरि सर्व असून व्यर्थ ! " ॥ ८२ ॥

सुमहित कमला ता निर्मलानर्घ्य-शील ।
 सदय-हृदय तीचा श्लाघ्य विख्यात बाळ ॥
 करिति विविध गोष्टी या प्रकारें विचित्र ।
 स्मरुन गत-कथा तो जाहली मध्य-रात्र ॥ ८३ ॥
 नर खग मृग घेती शांत निद्रा सुखाची ।
 किरकिर सुरु झाला रात्रि-कोट-स्वरांची ॥
 दुमदुमत नगारा जाहला थोर कर्णा ।
 ध्वनि हळुहळु येतां तोषवी प्राणि-कर्णा ॥ ८४ ॥

सर्ग तिसरा.

यशवंतराय दोहनासिंगाच्या घरास जाण्याकरिता निघतो—मध्यरात्रीचें वर्णन—दोहनासिंगाचें भाषण—रजपूत लोक यशवंतरायास आपणांमध्ये मुख्य नेमितात—यशवंतरायाचें भाषण—बंडाची तयारी—आठ दिवसांत मोंगलांशीं युद्ध सुरू करण्याची तयारी करण्यास यशवंतराय कोठ्यांतील लोकांस हुकूम करितो.

श्लोक.

मातृ-पाद यशवंत नमोनि घे । धोंट दोहन-गृहास तदा निघे ॥
हो जयी कुशल-संयुत बाळका ! । ती वदे स्मर चराचर-पाळका ॥१॥
कृष्ण-वर्ण धरि वेष महाबळी । घे कटयार तरवार सर्वे भली ॥
माय आर्जव करी बहु तो परी । घे न चाकर हि एक बरोवरी ॥२॥
सामसूम जिकडे तिकडे गमे । स्वच्छ पाहुन नभाप्रत तो रमे ॥
तारका चमकती नभ-मंडळी । कांति राजपथि त्यांचि फांकली ॥३॥
पारिजात फुलले सुर-काननी । हीं फुलें विलसती गमलें मनी ॥
कीं हिरेजडित सुंदर सुंदरी । भूषणें विमल-कांति निशा धरी ॥ ४ ॥
शांतता त्रिभुवनास लाभली । प्राणिमात्र निजले निजस्थली ॥
पाहुनी कृपण काढि निर्भय । आपुला गगन रत्न-संचय ॥ ५ ॥
उंचसा गगन-मंडप थोर हा । बांधुनी रुचिर आवडिनें पहा ॥
रात्र पाजळुन दीपक तारका । वाट पाहि पतिची अति उत्सुका ॥६॥
दोन बाजुस उभे अचल-स्थिति । राक्षसांसम भयंकर दीसती ॥
राज-मार्ग गत वस्तुंस पाहती । हर्म्य कान जणु देउन ऐकती ॥७॥

तैं दिनीं गजबजाट करी महा । शांत या समायें पूर्ण दिसे अहा ! ॥
 अंधकार-जलधी पसरे वरी । कीं बुडे सकल सृष्टि तदंतरी ॥ ८ ॥
 ध्यान कारण नसून हि भुंकती । भीरु मार्ग-गत लोक चपापती ॥
 शब्द जो करितसे पद आपुलें । तो भयें श्रवुन अंग थरारलें ॥ ९ ॥
 ज्यांस नाहिं घरदार असे जन । दीन अंध पडतात पथांतुन ॥
 घडिनें प्रखर विव्दळ जाहलीं । इंद्रियें, उदरिं भूक धडाडली ॥ १० ॥
 व्यर्थ हारविति यौवन ही धन । जातसे वय झरून दिनोदिन ॥
 तैं गणून न मदांध सुखी जन । खेळतात गणिकां-सदनांतुन ॥ ११ ॥
 सारमंडळ सतार हि ताडस । वाजतात खुलतो पहिला रस ॥
 गोड वार-युवती-गृहिं गायन । चाललें परिसतात पथीं जन ॥ १२ ॥
 यापरी बघत ऐकत चालला । दोहनालय बघे मग थांबला ॥
 निश्चितार्थ करुनी मग एकदा । ठेवि आंत यशवंत पदा तदा ॥ १३ ॥
 स्वागता करिति पाहुन आगत । त्यास ते जय-रवें जन गर्जत ॥
 "ये सख्या ! पळविं आमुचि काळजी । वाट पाहत असों बसलों तुझी" ॥ १४ ॥
 त्यांस दक्ष कमला-सुत पाहुन । विस्मयें स्मित करी मग आपण ॥
 दिल्लिरें छळियलें अति यास्तव । सूड घेउं जमले नर-पुंगव ॥ १५ ॥
 द्वेष पूर्व विसरून मनांतले । एक देश-रिपु-वारीणि जाहले ॥
 निश्चया धरिति संकट ये जरी । घोर, सोडिल कुणी न कुणा तरी ॥ १६ ॥
 पूर्वर्जी श्रम करून मिळीविली । वंशजांसहि अबाधित चालली ॥
 स्वान घे वतनवाडि हिरावुनी । कोप यास्तव किती धरिती मनीं ॥ १७ ॥
 भोगिले अमित भोग परोपरी । संपदा विपुल ती असतां घरी ॥

खान घे लुटुन दीन करी जयां । येति तेय किति रोव चढे तयां ॥१८॥
 हिंदु आणि यवनांत सुदुस्तर । जाहला कलह योर भयंकर ॥
 पक्षपात करि त्यांत हि दिह्लिर । द्वेष यास्तव कितीस अनावर ॥ १९ ॥
 आप इष्ट जन बाटवुनी मर्दे । तत्कुलां सतत खान अकीर्ति दे ॥
 दुःख रात्रदिन अंतरिं जाचते । सांगण्यास जमले किति जाच ते ॥२०॥
 घेतल्या हरून रूपवती सुना । कन्यकाहि कितीच्या अणि अंगना ॥
 तत्पती श्वशुर बाप तिये तसे । येति कीं दुखविले जणु सर्पसे ॥ २१ ॥
 धीर-मानस उदार दयाकुल । संपदा अतुल योर जयां बल ॥
 देश मुक्त करुं इच्छति जे भले । दोहनालयिं किती जण पातले ॥२२॥
 जाहलीं विपुल ज्यांपत कारणे । यावयास, सकलां रिपु वारणे ॥
 त्या जनास कमला-प्रिय-नंदन । बोलतो करुनियां मग वंदन ॥२३॥
 “ पाहतो सुदिन आज विलोचनी । थोर हें सुख उचंबळते मनी ॥
 एक होउन करुं कट हा जरी । सत्य देइल यशास तरी हरी ” ॥२४॥
 भाषण-क्रम करी मग दोहन । मान्य नागरजनां मनमोहन ॥
 “ मी तुला वदतसें वच तत्वतां । मित्र-संमत सख्या कमला-सुता ॥२५॥
 हें मनास गमलें अमुच्या तरी । साहसी समर धीर तुझ्या परी ॥
 एकही क्षण बसेल न मागुती । धीर येइल पुढें धरुनी धृती ॥२६॥
 न्याय-मार्ग चिर आपण आचरी । काळजी करुन राखि परोपरी ॥
 जो प्रजा-जन-हितास्तव भागला । लोक-नाथ म्हणती बुध त्याजला ॥२७॥
 त्याविरुद्ध जरि आचरिते प्रजा । आपदा वरिल ती प्रभु-क्रोध-जा ॥
 पुण्य-शील नृपतीस अशा जन । ताप देति तरि युक्तचि दंडन ॥२८॥
 मान्य होय जरि तत्पर रक्षणी । दिह्लिनाय तरि तो अमुचा धनी ॥

मार्ग तो त्यजुनियां छळणा करी । बंधन त्यजुन आहि सखं दुरी ॥२९॥
 क्रूर हा विसरला नय दिल्लिर । त्रास यास्तव पुरास अनावर ॥
 आजपासुन तथा अरि मानितों । कृत्य हें सकल-संमत जाणतों ॥३०॥
 थोर जाणुन तुझ्या सकला कृती । सर्व लोक तुज नायक नेमिती ॥
 तूं कुशाग्रमति शूर गुणी भला । नांव योग्य यशवंत असो तुला ॥३१॥
 यावरी वदतसे कमला-सुत । लोक होउन समुत्सुक ऐकत ॥
 व्यक्त विस्तृत रसाळ सरस्वती । धन्य होय वदनांतुन वाहती ॥ ३२ ॥
 “ देश-बांधव तुम्ही सगळे मम । देश-मुक्तिकरितां करितां श्रम ॥
 हेंच पुण्यकर युक्त तुम्हां असे । यास पूर्ण मम संमति येतसे ॥३३॥
 ज्ञान होय इतिहास-निरीक्षणे । पूर्विकां भरत-भूमिमधे धने ॥
 याच दुष्ट यवर्गो हरिलो वृको । एक देशहि न ठेवियला सुखी ॥३४॥
 आपुले प्रबळ वैरि पठाण जे । लांडग्यांचिच जयां उपमा सजे ॥
 कां जुलूम करिते विविधापरी ? । साहतां प्रथमतो न भयें जरी ॥३५॥
 कां अम्हांस अपमान दरिद्रता । क्लेशदुःख अपकीर्तिहि दीनता ॥
 मूळ मालक असून जमीनिचे । कां न रक्षण करूं शकलों तिचें ? ॥३६॥
 आळशी बसुन शांत गृहांतरी । शोंप ही धरिली आज दिनावरी ॥
 मान आपण च शत्रु करी दिली । युक्ति एक सुटण्यास न पाहिली ॥३७॥
 थोर सुंदर गृहें सुख-वाहने । वैभवां डुलत संतत राहणें ॥
 भोगितो सकळ दिल्लिर कां असे ? । मान थोरपण कोठून या असे ? ॥३८॥
 दिल्लिरे कपट दुस्तर दाविले । पाशिया दढतरी जन गोंविले ॥
 भासली न परतंत्रपणा विडी । दे अतां परम कष्ट घडोघडी ॥ ३९ ॥
 माटतें परि सुदैवच हें मला । शत्रु कोण तुमचा क्षणि जाणिला ॥

तन्निवारण-पयाप्रत लागलां ! योग्य शूरसम संकाटि वागलां ॥ ४० ॥
 लाभ यांत भलताहि न योजिला । कार्य हे परि पावेत्र गमे मला ॥
 आसनीं शयनिं भोजनिं तत्वतां । देश-भूमि-हित होइन चिंतिता ॥ ४१ ॥
 एक होउन उठूं न वसूं क्षण । मारुनी अरि करूं पुर-रक्षण ॥
 पूर्वजीं कृत पराक्रम आठवूं । दिल्लिला परत दिल्लिर पाठवूं ॥ ४२ ॥
 संकटांतरि सुखांत रणामधीं । द्याल सोडुन मला न तुम्ही कधी ॥
 खातरी करुन द्या मजला धरा । जान्हवी-जळ करे शपथा करा ॥ ४३ ॥
 या भवून यशवंत-वचा तिये । इच्छिते गमन संमत सत्पथे ॥
 तत्क्षणींच करिती शपथा करे । घेउनी नल सुपावन जे खरे ॥ ४४ ॥
 “रक्त-विंदुहि तनूंत उरेल या । जाउं जोंवरि अम्ही न पुरे लया ॥
 तोंवरी तुजसर्वे करूं राहणे । अर्पिली तनु धने अणखी मने” ॥ ४५ ॥
 पावरी पुसतसे कमला-सुत । दोहनास दूत-शत्रु-यशाप्रत ॥
 साधने किति करूं शकतां जर । प्राप्त होय यवनांसह संगर ॥ ४६ ॥
 तो बोले “भट पंचवीस शत जे पायीं रणा चालते ।
 तैसे आठ सहस्र शिक्षित हैया कोणा भया नेणते ॥
 आणूं आज घडे जरी रण तयां दुष्टांसर्वे तुंबळ ।
 आम्ही दुर्मद दिल्लिरास अमुचे युद्धांत दावूं वळ ॥ ४७ ॥
 हा कोटापुरिं बेत सात महिन्यांपूर्वींच झाला सुरू ।
 मी माझे प्रियमित्र पूर्ण शटलो साहित्य-सिद्धी करूं ॥
 ‘सेना द्रव्य अवश्य होय तितुके मी ते तुम्हां देइन’ ॥
 ऐसे जोधपुराधिपे हि दिधले आम्हांस आधासन ॥ ४८ ॥

शेजारचे ही रजपूत राजे । कीर्ती जयांचो भुवनी विराजे ॥
 देतील धांवून अम्हांस साह्य । आलें नरी संकट दुर्निवार्य ॥ ४९ ॥
 भाट, नोशि, हरिदास, पुराणिक, । धर्मशास्त्र कथणार, सुमांत्रिक ॥
 धर्म-युद्ध करण्यास्तव पावन । जाउनी उठवितील जेवें जन ॥ ५० ॥
 आहे पहाडों अजमीर दुर्ग । नेऊं तिथें स्त्रीजन आस-वर्ग ॥
 दुर्गाधिकारी मम मित्र राहे । तो या कटाला अनुकूल आहे ॥ ५१ ॥

बोले तयास यशवंत सुधो उदार ।
 जो दूरसा करितसे हृदयी विचार ॥
 हा खान दिल्लिर भयाकुल जाहलाहे ॥
 राहे म्हणून सुखै-जेय गमे मला हें ॥ ५२ ॥
 साह्यास यास जरि येइल राजसेना ।
 जिकावया मग उपाय तया दिसेना ॥
 येईल लौकर तसा म्हणुनीच आणूं ।
 युद्ध-प्रसंग पुर घेऊं अरीस हाणूं ॥ ५३ ॥

सर्वे सैन्य घेऊन जाऊं रणांत । व्यवस्था अशी माठ व्हावी दिनांत ॥
 म्हणोनी तयारी कराया निघावें । तुम्हीं सर्व ही आपुल्या स्थानि जावें ॥ ५४ ॥

परिसुन वच त्याचें जाहला हर्ष फार ।
 अरिस म्हणति शस्त्रें दाखवूं एकवार ॥
 कितिक दिन असा हा इच्छिताहों प्रसंग ।
 चिरतर सुख पावूं खेळुनी रक्त-रंग ॥ ५५ ॥

दंग्यापासुन खान दीन अपुलें लागे करुं रक्षण ।
 पश्चात्ताप तथा भयातुर मनस्थानीं वसे न क्षण ॥
 तन्नाशा वळले मनीं खवळले क्रोधानळें पेटले ।
 ऐसे पौर पराक्रमी निज-गृहां जाया पथीं पातले ॥ ५६ ॥

सर्ग चवथा.

यशवंतरायाचे विचार—राजपुतान्यांतील राजांस यशवंतरायानें पाठविलेलें पत्र—भूषणासिंगाचीं मुलें लीलावती व अभयासिंग यांस जेधपुरास पाठविण्याविषयी यशवंतराय निश्चय करितो—जाण्याची तयारी—यशवंतराय लीलावती व अभयासिंग यांस निरोप देतो.

श्लोक.

देशाभिमानो यशवंत नंतर । गेला गृहाला निज धीमतांवरं ॥
वृत्तांत जो दोहन—मंदिरांतरें । झाला तयाच्या मनिं चितना करी ॥ १ ॥
होईल आतां स्थिति केंवि आपुली । ही गोष्ट त्यानें न मनीं हि आणिली ॥
माता सुशीला वच पूर्वि जें बदे । तें या प्रसंगीं बहु धैर्य यास दो ॥ २ ॥
फोट्यांतले श्रेष्ठ कुलीन धी—धेन । जे मोगलां घालवुं इच्छिती जन ॥
मुख्यत्व त्यांचें यशवंत घे शिरें । हा भार दे फार न काळजी परी ३
यावी स्वदेशास पुन्हा स्वतंत्रता । हा हेतु चित्तांत धरी न अन्यथा ॥
ज्या वस्तु या साधक बाधकस्थित । चित्ती तयांतें यशवंत सांप्रत ॥ ४ ॥
दिल्लीश्वराचें बल थोरहो यश । राहे जयश्री चिर त्याजला वश ॥
सेनापती सेविति त्यांजला बरे । जाणून हें सर्व न लेश घाबरे ॥ ५ ॥
पौरामधें धैर्य अपार साहस । राहे, तयां जिकिल कोण मानुष ? ॥
साहाय्य राजे रजपूत देतिल । जातील धाकें निज देश मोगल ॥ ६ ॥
मानो मनीं हें यशवंत मानितो । दैवानुकूल्या निज फार वानितो ॥
राजांकडे राजपुतानियामधें । दूतांसर्वे पाठवुनी सुलेख दे ॥ ७ ॥

१. बुद्धिमान् लोकांत श्रेष्ठ. २ बुद्धि हेंच आहे द्रव्य ज्यांचें.

" राजे तुम्हां क्षत्रिय-वंश-भूषण । धर्माभिमाना सुगुणी यशोधन ॥
 जाणून युष्मद्वल-शौर्य-वैभव ॥ विज्ञापितो वंदुनि धर्म-बांधव ॥ ८ ॥
 ने हिंदुधर्मा बहु पीडिता खल । ते येउनी जिकिति देश मोंगल ॥
 जिकावया त्यां रजपूत येयले । आम्हां उठो एकमने शुजूं बळें ॥ ९ ॥
 येणार कोटयावर धोर संकटें ॥ हानी रणी होइल फार वाटतें ॥
 साहाय्य आम्हां तुमचें जरी मिळें । वैरी तरी हा सुख-जेय हें कळें ॥ १० ॥
 जे जे स्व-धर्मा छळितात दुर्मद । ज्यांच्या कृती साधु-जनास दुःखद ॥
 कां द्वेष हो त्यांविषयी अनावर । आतां ठसेना तुमच्या मनावर ॥ ११ ॥
 होते न आले नंव येथ मोंगल । राष्ट्रांत होता तुमचाच अंमल ॥
 तेव्हां प्रजा भारत-वर्ष-संस्थित । होत्या पदांतें तुमच्याच वंदित ॥ १२ ॥
 श्रीराम-धर्मादिक पूर्वज प्रभू ॥ देती तुम्हां पुण्य धनाढ्य शौर्य-भू ॥
 म्लेच्छाचिया घालवुनी करांत ती । कां बैसलां स्वस्य असून सन्मती ॥ १३ ॥
 शुंजून ध्यावें यश मोंगलांसर्वे । व्हावी निराशा न तुम्हां पराभवे ॥
 भेंगे न भ्याला परि संग संगरा । तो गाजतो वीर मही-तळीं खरा ॥ १४ ॥
 मानी यशस्वी भट भीम भूपती । म्लेच्छां करी जर्जर पद्मिनी-पती ॥
 ज्याच्या प्रतापान्नित शत्रु भाजला । तो वीर लोकीं पृथुराज गाजला ॥ १५ ॥
 लक्षावधी धाडून सैन्य दुर्धर । ज्यातें शकेना लववूं अकब्बर ॥
 आयुष्य जो घालवि धर्म-रक्षणी । धन्य प्रताप प्रिय होय तो जनी ॥ १६ ॥
 ऐसे किती शूर उदार भूपती । नांवास शोभा तुमच्याच आणित्ती ॥
 गेला तयांचा अभिमान कां लया ? । कां मोंगलांच्या धरितां तुम्ही भया ॥ १७ ॥
 आतां पुरे आळस हा करा कमी । हातीं हत्यारें रणशूर ध्या तुम्ही ॥

पौषाख अंगी चढवून केशरी । या चालुनी नीटच मोंगलांवरी ॥ १८ ॥
 होऊं उठा सर्व हि एक एकदा । अंतस्थ वेरें विसरा तुम्ही सदा ॥
 भांडूं बळें ठेवुन भार ईश्वरी । विज्ञापना हीच तुम्हांस मी करी ॥ १९ ॥
 दूतांचिया देउन लेख हा करी । जायास आशा यशवंत त्यां करी ॥
 नानाप्रकारें मग वीर चितन । बैसे करीत प्रिय ज्यास सज्जन ॥ २० ॥
 “ प्राणाहुनी हि प्रिय वीर भूषण । प्राणक्षया कारण जो करी रण ॥
 त्याचीं मुलें दोन अनाय सुंदर । आहेत देवा सुखि त्यांजलाकर ॥ २१ ॥
 लीलावती भूषण-कन्यका गुणी । रूपें रतीतें लवही न जी उणी ॥
 ती वाढुनी हर्ष विशेष दे मला । वाढे जशी चंद्र-कलाच निर्मला ॥ २२ ॥
 माता हिची श्लाघ्य-चरित्र-शोभित । नेती बलात्कार करूनियां शठ ॥
 हातून त्यांच्या सुटली तरी कसी । लीलावती, विस्मय हाच मानसी ॥ २३ ॥
 होता हिचा बाप जिवंत जोंवर । इच्छा अशी होय मना अनावर ॥
 घालून त्या भोड करीन मागणी । पाणि-ग्रहें होइन मी हिचा धनी ॥ २४ ॥
 माझा सखा जाय लयास भूषण । गेले हि त्याच्या सह धन्य ते दिन ॥
 इच्छा अपूर्णा मम जी असे अहा । ती पूर्ण व्हाया नच योग्य काळ हा ॥ २५ ॥
 आम्ही उठों प्रबळ शत्रुसर्वे लढाया ।
 व्हाया स्वतंत्र अथवा समरी पडाया ॥
 आतां पुढें समय घोर पुरावरी या ।
 येतां दिसे पुर-जना बहु दुःख व्याया ॥ २६ ॥
 हें जाणते प्रमुख येथिल लोक सारे ।
 आपापले त्वरित आटपती पसारे ॥
 स्त्रीवर्ग आप्त शिथु वित्त समस्त यांतें ।

देतात धाडुन सुरक्षित सुस्थळांतें ॥ २७ ॥
 येथील पूर्व-नृप-वंशिच जन्म ज्याचा ।
 म्यां रक्षिला अभय हा सुत भूषणाचा ॥
 ऐकून हें खवळलाच असेल खान ।
 तो मारण्यास अभयास करील यत्न ॥ २८ ॥
 मन्मित्र-पुत्र मम 'गेहिं वसो खुशाल ।
 राहीन यास्तव सुसावध सर्वकाळ ॥
 वाटे तथापि अरि घेइल घोर सूड ।
 दुष्टांचिया कृति भयंकर फार गूढ ॥ २९ ॥
 जातील मोंगल पळून इथून जेव्हां ।
 होईल राज-पद येथिल रिक्त तेव्हां ॥
 सिंहासनीं अभय मत्प्रिय-मित्र-पुत्र ।
 बसो असे कुलज थोर पदास पात्र ॥ ३० ॥
 आतां मला उचित हेंच गमे करावें ।
 दोघां मुलांस इथुनी दुर पाठवावें ॥
 भूपाल राज्य करि जोधपुरांत धोट ।
 यांचें सदा करिल रक्षण तोच नीट ॥ ३० ॥
 देऊन चाकर भले समवेत कांहीं ।
 धाडीन यांस सरली जंव रात्र नाहीं " ॥
 ऐसा विचार करि पूर्व दिशेस पाहे ।
 तेजो-निधी अरुण तो वरि येत आहे ॥ ३१ ॥

बौलावुनी त्वरित भूषण-बालकांतें ।
 प्रेमें वदे मग तयां बसवून हातें ॥
 " होतो वियोग तुमचा प्रिय बालकानो ।
 जें दुःख होय मज तें मम चित्त जाणो " ॥ ३२ ॥
 तेव्हां वदे अभय भाणुन अश्रु डोळां ।
 " कां आज दूर करितां तुमच्या मुलांला ? ॥
 जावें तुम्हां त्यजुन कोण विदेश-पंथा ! ।
 काका तुम्हांविण न रक्षक अन्य आतां " ॥ ३३ ॥
 लीलावती न वदली वचनास कांहीं ।
 खालीं सलज्ज मुख घालुन रम्य राहीं ॥
 ती एकदाच यशवंत-मुखास पाहे ।
 लाजे पुन्हा कितिक सुंदर दीसताहे ! ॥ ३४ ॥
 होती लहानपणीं खेळत गात गीत ।
 नित्य प्रसन्न यशवंत-मना करीत ॥
 लागे परंतु जंव यौवन तीस याया ।
 लाजे बघून जवळी यशवंतराया ॥ ३५ ॥
 लज्जा जरी करि तिच्या रसनेस बद्ध ।
 वक्तृत्व सर्व नयनेंच करी प्रसिद्ध ॥
 कीं प्रेम लान भय काळजि हे विकार ।
 धरिती त्या प्रकट होउन राहणार ॥ ३६ ॥
 वारा प्रचंड करि नम्र लता-शिरातें ।
 लज्जाघ तेवि लवची हि तिच्या मुखातें ॥

लीलावतीस बघुनी असल्या स्थितीत ।
 साश्चर्य-हर्ष यशवंत वदे सदुक्त ॥ ३७ ॥
 “ जी ओपिली प्रिय-सखे पदरांत यत्ने ।
 माझ्या मुलें जणु अमूल्य अशीच रत्ने ॥
 मी त्या तुम्हां त्यजिन काय बळेंच दूर ! ।
 की हा हितार्थ तुमच्या करितो विचार ॥ ३८ ॥
 उत्पत्ति राजकुलि जी तुमची असे हे ।
 तो नाश सत्य तुमचा करणार आहे ॥
 उत्कर्ष-कालि अभिमान तुम्हांस ज्याचा ।
 तो वंश सांप्रत विनाश करील साचा ॥ ३९ ॥
 आम्ही स्व-राज्य झटतो नगरी उभारूं ।
 उद्योग मोगलहि त्या करितील वारूं ॥
 ते पूर्व-भूप-कुल-जात जनां समस्त ।
 मारून टाकितिल यत्न करून दुष्ट ॥ ४० ॥
 कस्तूरिका-मृग जरी अपराध-हीन ।
 नाऊन बैसाति दरीत गरीब दीन ॥
 कस्तूरिकार्य अतियत्न करी शिकारी ।
 निःशंक शोधून नृशंस तयांस मारी ॥ ४१ ॥
 लीलावती ! झणून जोधपुरास जावे ।
 येथून, निर्भय तियेच तुम्ही रहावे ॥
 तेथील मित्र मम शूर सुधी नृपाल ।

संगोपनास तुमच्या शटुनी करील ॥ ४२ ॥
 घेऊन जन्म रजपूत-कुळांत पाही ।
 लीलावती ! सकल शोभसि सद्गुणांही ॥
 आहेस तूं चतुर जाणसि सर्व कांही ।
 प्राप्त स्थितीत सुख मानुन शांत राही ॥ ४३ ॥
 नातोस आज मज सोडुन दूर देशा ! ।
 ठेवूं सुखी तुजसि आर्जवितो रमेशा ॥
 बा वाग नीट अभया परक्या जनांत ।
 होता कसा तव पिता स्मर हें मनांत ॥ ४४ ॥
 माता पिता सदय सेवक एक-निष्ठ ।
 ऐश्वर्य दुर्लभ हि हर्म्य पुरी वरिष्ठ ।
 एक्या दिर्नोच खळ मेळविती धुळीला ॥
 होसी अनाथ किति दुर्घट दैव-लीला ! ॥ ४५ ॥
 स्व-प्राण-रक्षण करूं नरि भीत दीन ॥
 नातोस तूं जनन-भूमिस ही त्यजून ॥
 झाले असे उलट सांप्रत दैव बाळा ! ।
 देऊं नको म्हणुन दुःख तुझ्या मनाला ! ॥ ४६ ॥
 तोफा आगमनोत्सवार्थ सुटती भेरी भरें वाजती ॥
 गाती मंगलगीत बंदिजनही वारांगना नाचती ॥
 अंबारीवरि पौर वर्षति फुले सोन्या रुप्याचीं सुखें ॥
 येणें यापरि जन्म-भूमिस तुजें होणार तें कौतुकें ॥ ४७ ॥

ज्ञानी शूर धनी गुणी जन तुला येतील वंदावया ॥
 लाखों वीर तयार होतिल तुझी आज्ञा शिरी घ्यावया ॥
 तूं सिंहासनि राजसिंह बसतां पाहीन मी जेघवां ॥
 आतां भूषण-वाक्य मी पुरविलें वाटेल हें तेघवां ॥ ४८ ॥
 दिन जोंवरि धन्य तो न आला । जंव मद्यत्न न पावती फळाला ॥
 तंव जोधपुरी तुवां रहावें । अभया ! मद्रच हें मनीं धरावें" ॥ ४९ ॥
 निरवुनि अभयाला आणि लीलावतीला ।
 अनुचर-करि, सांगे जावया शीघ्रें त्यांला ॥
 नमिति बहिणभाऊ नम्र त्याच्या पदांते ।
 पुशित नयन जाती बालकें तीं स्व-पंथें ॥ ५० ॥

सर्ग पांचवा.

बहाची बातमी ऐकून मुसलमान अमीर उमराव दिल्लिरखानास भेटण्याकरितां राजवाड्यांत जाण्यास निघतात—त्यांची वाटेत झालेली दुर्दशा-राजवाड्याचें वर्णन—मुसलमानांनीं दिल्लिरखानाजवळ केलेलीं गान्हाणीं—त्यानें केलेलें सांतवन—दिल्लीच्या बादशाहाकडून आलेला हुकूम—कोटा-शहरांतील लोकांचें बंद मोडण्यास बादशाहाचें हुकुमावरून मल्हारराव होळकर येणार—ही बातमी ऐकून मोंगलांस झालेला हर्ष—दिल्लिरखान यशवंतरायास बंदांतून फोडण्याचा निश्चय करितो.

श्लोक.

कोटा या नगरांतले समस्त पौर । त्या रात्री मसलत ती करीति थोर ॥
दिल्लीरालां दुसऱ्या दिनीं सकाळीं । म्लेच्छांची अभिमत मंडळी निघाली १
सर्वांच्या प्रकट दिसून चेहऱ्यांत । ये चिंता सतत मनांत जी रहात ॥
जाती ते पथि उमराव थोर कार्जा । वेगानें उडवित वायु-तुल्य वाजी २
मार्गांत प्रळय उडे तयांसभोंती । पाषाण प्रचुर शिरावरून जाती ॥
जाऊनी अडविति पौर धांव घेती । संतापें बघति शिव्याहि शाप देती ३
तें झालें यवन जनां असह्य फार । कीं गेलें भरुनिच कर्दमें शरीर ॥
क्रोधानें चरफडतात ते मनांत । “ होवो हें शहर जळून सर्व फस्त ! ” ४
धिकारी गिरि-शिखरास तुंगी-कार्ये । तो वाडा नैन-पथांत त्यांचिया ये ॥
सोळा व्याघ्र आति थोर चौक होती । दिल्लीरे सुखकर केलि ज्यांत वस्ती ५

१ नगरवासी. २ घोडे. ३ पुष्कळ. ४ उंच आकृतीने. ५ हल्लीच्या टप्यांत.

कारंजो आणि जल-मंदिरें महाल । राज-स्त्री-वसति-गृहे तशीं विशाल
 होते त्या विलसत खांब चंदनाचे । कित्येक स्थळीं बहु शोभिवंत साचे ६
 स्तंभातीं सुबक सुरूप सुप्रमाण । कोरीव्या असति सुपुत्तली मधून ॥
 त्या गाती निजति कितीक नाचताती । की त्या त्या स्थिति परिपूर्ण दाविताती
 प्रत्येकी सुलैलित वापिका प्रेक्षणी । पुष्पांनीं नमित लता-समूह कांठी ॥
 तच्छाया पडति जळांत रम्य फार । दे शोभा विकसित आंत पद्म-भार ८
 बर्फांनीं मढवुन काय शुभ्र केल्या । की चंद्रा पिळुन रसांन त्या भरीव्या ॥
 वाड्याच्या शिरि वसतात हंस-कांती । गझ्या की जणु गगनीं उडूं पहाती ९
 कीर्ती ज्या जनिं रजपूत-वंशि केली । जे झाले महित जगांत पूर्व काळी ॥
 तत्पुण्य-स्थिति-कृति-दर्शकें पवित्रे । हीं भितीवर दिसतात चित्र चित्रे १०
 मातीचा दृढ तट वर्तुलाकृतीत । होते त्यावरति बुरुजही अनंत ॥
 वेष्टोनी तट पैरिखा-जल-प्रवाह । वाहे की जणु बहु थोर सर्प-देह ११
 शेजारीं अरबालि घाट, दुर्ग, झाडी । कोटा, त्याजवळिल देश, दूर खेडो,
 उद्यानें, सुर-सदनं हि राज-पंथ । प्रासादावरून समस्त दीसतात ॥१२॥
 हा वाडा खरचुन संपदा अमूप । हौसेनें प्रथम रचीत पूर्व भूप ॥
 गेले ते दिन! नृपशूर तोहि गेला! । ग्लेच्छांनीं मग वसतीस योग्य केला १३
 ज्या स्थानीं बहु सुटले हुकूम जाया । शत्रूतें पळवुन कीर्ति लूट घ्याया ॥
 होते जें स्वळ नृप-पाल भूषवीत । दिल्लीप-प्रतिनिधि आज राहि तेथ १४
 ज्या ठायीं बसुन बलाढ्य सिंह गर्जे । तो सिंह-ध्वनि भुवनांतरांत गाजे ॥

१ जनानखाने. २ कोरीव बाहुल्या किंवा पुतळ्या. ३ सुंदर. ४
 चौकांत. ५ स्रंदक. ६ वागा. ७ दिल्लीच्या बादशाहाचा सुभेदार.

तो त्याचे कुलजहि जाति काळ चाले। त्या ठायी वसति करीति आज कोल्हे !
 दिल्लीर प्रतिदिनि भीति बाळगीत । होता की, उठतिल पैर ते समस्त ॥
 पाहोनी निवडक शूर वीर अंगे । रक्षाया गृह दिनरात्र त्यांस सांगे १६
 ते होते फिरतच पेटवून तोडा । स्वस्यानी निशिदिन रक्षितात वाडा ॥
 खड्गातें उपसुन तीनशें प्रसिद्ध । द्वारी ते वसति शिपाई लोक सिद्ध १७
 निबंधाविण उमराव जाति आंत । स्व-स्वामि-प्रतिनिधि-शोध ते करीत ॥
 दिल्लीर श्रवुन तदागम-प्रवेश । भेटाया त्वरित तयार चारुवेष ॥१८॥
 “आहे की सुख तुमच्या मुलां स्त्रियांतें । हें येवो प्रथम कळून शीघ्र मातें ”
 की वार्ता नव नगरामधें उदेली । ज्या योगे प्रकट तुम्हांत भीति शाली १९
 “वार्ता ही भयकर दिल्लीरा उदार । सांगाया तुज बघतों त्यजून धीरा ॥
 कोट्याचे जन करितात बंड थोर । उत्तेजी भट यशवंत त्यांस शूर ॥२०॥
 युद्धाची त्वरित तयारि होत आहे । क्रोधानें खवळून लोक धुंद राहे ॥
 या कैसी तजविन सांग ती अम्हातें । हें येतें व्यसन गृहा धना जिवीतें २१
 ते निंदा करिते छळीति ताप देती । द्वेषातें उघडच पैर दाखवीती ॥
 ही रात्रंदिन मनि काळजी वहावी । योजोनि कवण उपाय शांति पावी ! २२
 राजाचा धरुनहि पक्ष हाल व्हावे । हें आम्ही कुठवर दिल्लीरा सहावे ? ॥
 नें प्रेम प्रकट अम्हांत हिंदु लोकी । होतें तें दिसत नसे कुठे विलोकी २३
 हें आहे अवगत आमुचे शिपाई । त्या दुष्टांसह करितील हातघाई ॥
 अंगारी शलभसमान मृत्यु-पंथा । जातीलक्षण न तयास झुंज देतां २४
 यासाठी जरि करिसी न हा विचार । या वेळी तरि घडतो अनर्थ घोर ॥
 हें आतां सकळ लिहून पाठवावे । श्रीदिल्लीश्वर-चरणांस जागवावे २५
 बंडाची कुणकुण चार पांच मास । ही होती विदित पुरामधें अम्हांस ॥

या पंथावरि गमलें न गोष्टि येती । यासाठी धरिली न लेशमात्र भीती" २६
 दिल्लीर स्वजन-मुखांतली सदुक्ती । ऐकून क्षण बसला उगा कुकीर्ती ॥
 कळोळें उठति मनांत चित्त-वृत्ती । तो बोले मग लटकी धरून शांती २७
 " सद्धर्म-प्रसार-परायणांस यावें । सद्धक्तां मरण हि काफरीं वधावें ॥
 देवाच्या जरि असलें असैं मनांत । शांतीनें तरि मग या मरूं समस्त २८
 लोकांच्या हृदय-तलीं विवुष्ट राहे । हे चारी गत महिन्यांत पाहताहे ॥
 मी झालों लवहिन संकटों निराश । हे केलें सुविदित बादशाह यास २९
 शिक्षा मी समुचित भूषणास केली । त्या योगें गडबड नागरीं उडाली ॥
 झालों मी चकित लिहून त्याच रात्रीं । दिल्लीशा कळविलि ती समग्र पत्री ३०
 ' स्वामीच्या चरण-रजासमान दास । रक्षावें करून दया-सहाय यास ॥
 हें नोहे तरि रजपूत गांठितात । भांडोनी नगर सदेशाजिकितात ' ३१
 ये साह्या जरि नृप-राज-राज-सेना । या आठा दिवशि बहु प्रतीक्षमाणा ॥
 बंडाचे प्रमुख धरून लोक मारूं । शत्रूतें निवटुनि संकटास वारूं ॥ ३२ ॥
 आली ती नच तरि एक नीट पंथ । दिल्लीचा धरून पळूं सुटूं जिवंत ॥
 त्यापूर्वीं जरि करितल शत्रु चाल । स्व-स्यानीं बसुन लढून नेउं काळ" ३३
 ऐसें जों वचन सुयुक्ति-सिद्धि बोले । वेगानें पळतच दूत आंत आले ॥
 धापांनीं स्फुट वदनीं फुटे न वाचा । सांगाया न शकति ही निरोप त्यांचा ३४
 दिल्लीरें जंव पुशिलें तयास काम । नम्रतें वदति करून ते सलाम ॥
 "त्वत्पत्रें बघुन विचार फार केला । भूपाळें तुजसि हुकुम हा लिहीला" ३५
 हें कर्णामृत नृप-दूत-वाक्य ऐके । खानाच्या मुखि हारिखें सुकांति फांके ॥
 वंदोनी शिरि धरि भूप-शौसनातें । उत्कंठाकुल मग ऐकवी जनार्ते ३६

“ सद्धर्म-वर्धक रवि-प्रखर-प्रताप ।
 दिल्लीश्वर क्षिति-तलावर एक भूप ॥
 नैक-प्रसंग-रण-संहत-शत्रु-कीर्ति ।
 आज्ञा निज प्रतिनिधीस अशी करीति ॥ ३७ ॥
 एकत्र दुष्ट जन त्या नगरांत होती ।
 राजाविरुद्ध अपराध करूं पहाती ॥
 कोपास पात्र अमुच्या ह्यगुर्नाच झाले ।
 येईल दंड करण्यांत त्यांस काळें ॥ ३८ ॥
 कोटा-पुरांतिल जनांप्रत दंडण्यास ।
 लागेल काळ पडतील महाप्रयास ॥
 सेना नसे जवळ आज तयार याया ।
 तेथे प्रसंगी उपयोगी तुम्हां पडाय ॥ ३९ ॥
 जे शासितात नृप राजपुतानियास ।
 या गादिचे म्हणति अंकित आपणास ॥
 ते गर्व-मत्त करभार न देति काळी ।
 तदंडनीं म्हणुन बुद्धि अम्हांस झाली ॥ ४० ॥
 मल्हार होळकर थोर मराठियांत ।
 जो आमुचा परम मित्र म्हणों मनांत ॥
 त्या साठ लाख रुपये करितो बहाल ।
 येईल तो त्वरित दूर करील हाल ॥ ४१ ॥

१ सूर्यप्रमाणें प्रखर आहे तेज ज्याचें. २ अनेक प्रसंगी ज्यांनी लढा-
 र्शत शत्रूची कीर्ति हरण केली आहे असे.

शत्रूस धाडुने दिगंतर पाहण्यास ।
 देईल शांति सुख तोच तया पुरास ॥
 मार्यास मत्त नृप आणिल तोच वीर ।
 प्रख्यात-शीर्ष-बल घेउन सैन्य-भार ॥ ४२ ॥
 तो येई तों दिवस लोटति आठ चार ।
 आर्षे उठून जरि शत्रु करील भार ॥
 रक्षावया पुर तिथेच तुम्हीं रहावे ।
 होईल यत्न तितुका करुनी लढावे ॥ ४३ ॥
 आटोपल्यावर तिथील समस्त काम ।
 मल्हार होळकर वीर-शिरो-लैलाम ॥
 जाईल पश्चिम दिशे रजपूत-देशी ।
 पाहील कोण करि भूप लढाई कैसी ॥ ४४ ॥
 ऐका अवश्य जरि कांहीं हुकूम सांगे ।
 द्या जे अवश्य तूण-धान्य-धनादि मागे ॥
 विश्वास त्याजवर पूर्ण तुम्हीं धरावा ।
 अल्प-श्रमे व्यसन-वारि-निधी तरावा ॥ ४५ ॥

व्यक्तार्थ हा ऐकुन राज-लेख । मज्जीनि टाक्या पिटितात लोक ॥
 द्दश-स्तवाते करितात भावे । आनंद त्यांचा गगनीं न मावे ॥ ४६ ॥
 दिल्लीर बोले मग तो स्व-लोकां । "नाहीं जिवाला किमपीहि धोका ॥
 हें बंड थोड्या दिवसांत मोडे । दंडू तदग्रेसर उग्र दंडे ॥ ४७ ॥

१ योद्ध्यांच्या शिरावरील रत्न (उत्तम योद्धा.) २ संकटाचा समुद्र
 ३ त्यांतील मुख्य.

मल्हारायास पुरांत घेऊं । त्या लागतें साह्य अवश्य देऊं ॥
 ते दोहनादी यशवंत आणी । जातील फांशीं चढुनी मरुनी ॥४८॥
 परंतु तां येइल येथ तोंवरी । कसें रहावें सुखरूप या पुरीं ? ॥
 न काय हल्ला करितील येउनी । पुरस्थ? भीती उपजे पुन्हा मनीं ४९
 अशा संकटीं एक युक्ती दिसून । मला येतसे ती पहावी करून ॥
 बळी बंडवाले दहा ते हजार । तयां शांत ठेवूं करावा विचार ॥५०॥

साधा स्वभाव बहु वर्तन नम्र लोकीं ।

ज्याचें तयांत यशवंत असा विलोकीं ॥

आशांमधें परम दुस्तर जी धनाशा ।

तानें तया वळवितो न घडो निराशा ॥ ५१ ॥

वळेल लोभें यशवंतराज । साधून घेऊं तरि कार्य आज ॥

मल्हार आल्यावर सूड साधूं । धरून त्यातें कपटेंचि बांधूं ” ॥५२॥

हत्तीतें कमलांतल्या मृदु अशा जो तंतुनीं बांधिता ।

शंशावात धरून एक समयीं जाळ्यामधें कोडिता ॥

त्या मानी कमलात्मजास कुमती द्रव्ये त्रिकाया वसे ।

प्राण-त्राण-परायणांस यवनां दिल्लीर बोले असे ॥ ५३ ॥

सर्ग सहावा.

आवशीच्या प्रहर रात्रीचें वर्णन—बंडवाल्यांचे उद्योग—यशवंतराय—
दिल्लिरखान—दोघांचें संभाषण—दिल्लिरखान यशवंतरायास ठार मारुं पाहतो—
यशवंतरायाचे मित्र तेथें येऊन दिल्लिरखानास कैद करितात व त्यास जिवें
मारण्याकरितां यशवंतरायाची आज्ञा मागतात—यशवंतराय खानास सोद-
वितो—तो पळून जातो.

श्लोक.

झाल्या रिकाम्या मशिदी चवाठी । रस्त्यांतली मोडलि दाट दाटी ॥
बाजार विस्तीर्ण हि बंद झाला । व्यापारि गेले आपुल्या गृहाला ॥१॥
जी आलि होती भरती अपारा । सकाळपासून जगत्समुद्रा ॥
जातां दिसे ती पुरिं सामसूम । न रात्र जो जाहलि एक याम ॥२॥
कोठे कुठे वादन नृत्य गीत । चाले गृहो कीर्तन साधु-गीत ॥
कोठें पुराणें सुरसें सुबोधें । आबालवृद्ध श्रवितात मोर्दे ॥ ३ ॥
शेजारि शेजारि परस्परांत । गोष्टी सुखाच्या बसले करीत ॥
वृत्तांत जो कीं घडला दिनांत । चाले हठें त्यावर वाद नीट ॥ ४ ॥
दिल्लिरखानास पहावयाला । जाती सकाळीं जन ते कशाला ? ॥
नानाप्रकारें मग तर्क चाले । जो तो मना येइल तेंवि बोलें ॥ ५ ॥
विश्रांति घेती नच बंडवाले । त्यांचा पुरी संतत यत्न चाले ॥
होई पुढें तुंबळ फार युद्ध । सामान त्याचें करितात सिद्ध ॥ ६ ॥
काळें चमत्कार जगास दावूं । जयां गमे पूर्ण यशास घेऊं ॥

अज्ञात ते आचरितो स्वपंथ । प्रवाळकीटांसम यत्नवंत ॥ ७ ॥
 सर्वत्र जालें जंव सामसूम । फावे तयांला करण्यास काम ॥
 गेली भुयारें भरुनी गृहांचीं । तेथें दिसे धांदल माणसांची ॥ ८ ॥
 प्रस्ताव चाले यशवंत याचा । कित्येक गाती गुण दोहनाचा ॥
 त्या भूषणातें किति आठविती । कोधें किति मोंगल निदिताती ॥ ९ ॥
 दूती यमाच्या म्हणतात ज्यांसीं । त्या बंदुकांच्या दिसतात राशी ॥
 स्त्रीजाति जों सोडिति तोंड घोरं । लक्षावधी मारिति जीव ठार ॥ १० ॥
 बर्चा कटयारी तरवारि भाले । नानाकृतींचे बहु तोफगोळे ॥
 निर्मावया चालति कारखाने । संख्या तयांची किति कोण जाणे ११
 होणार येथें रण फार घोर । हें दोहनादी समजून पौर ॥
 स्त्री बालकें वृद्ध अशक्त यातें । दुर्गास ते धाडिति दुर्गमातें ॥ १२ ॥
 मामानुमासें रण हें घडेल । दुष्काळ जाणून पुरी पडेल ॥
 भोडें भरी दोहन धूर्त आधीं । धान्यें श्रमानें करुनी खरेदी ॥ १३ ॥
 येऊन ठेपे जवळीं लढाई । साह्यास बोलाविति आप्त भाई ॥
 येऊन गेहें भरिलीं तयांनीं । ते गुंतले भोजन-गान-पानीं ॥ १४ ॥
 न द्वेष वा मत्सर वाग्विवाद । कोठें न चिंता न कुठे प्रमाद ॥
 एके मनें चालति बंडवाले । उद्योग ते पाहाति आपुलाले ॥ १५ ॥
 शासी जसा वैष्णुदेव-सेना । तैसाचि यातें यशवंत जाणा ॥
 त्या रात्रि होता स्वगृहांतरांत । कित्येक पत्रें बसला पहात ॥ १६ ॥
 पत्रांत कांहीं करितो खुणाही । कांहीं करे घेउन नीट पाही ॥
 भावार्थ घे टांचुन कागदांत । वैसे विचार क्षण तो करीत ॥ १७ ॥

“ झाला असे दिल्लीर फार भीत ” । वार्ता अशी दूत कळीवतात ॥
 सेना असे अल्पच त्याजपार्शी । भीतो लढाया म्हणुनी अम्हांशी १८
 ते आमुचा बाळगितात धाक । शिपाइ मोठे सरदार लोक ॥
 सध्यांच संख्येत बळांत भारी । असों, अरी कोण अम्हां निवारी? १९
 सेना महाशूर तयारि मोठी । जी बाळगीली रजपूत जाटी ॥
 होईल तीचा उपयोग आम्हां । लावूं अशा योर पवित्र कामा ॥ २० ॥
 जे आमुचे भूपति जातभाई । धाडोनि पत्रे करितात घाई ॥
 “ ध्या सोडवोनी पुर देश कोटा । लागेल तें साह्य करूं न तोटा २१
 स्वतंत्र आम्ही रजपूत मानो । जिंकावया योग्य न मोंगलांनी ॥
 म्हणून झालों उठुनी स्वतंत्र । ध्यावा तुम्हीं हाच मनांत मंत्र ॥ २२ ॥
 कीं हा शिवो मोंगल न स्व-धामा । न डाग लागो ‘रजपूत’ नामा ॥
 दिल्लीपती तो बळहीन झाला । स्वतंत्र व्हा संधि असे तुम्हांला ” २३
 येणार साह्या रजपूत शूर । येथून कोसांवरि वीस दूर ॥
 मी अष्टमीच्या उठुनी सकाळीं । पारिन दुष्टां धरुनी अकाळीं ॥ २४ ॥
 चिंती असे जों यशवंतराय । तों येउनी सेवक वंदि पाय ॥
 “ द्वारामधे चार उभे असामी । स्वामी तुझ्या इच्छिति येउं धामो २५
 विचारतां नांव न सांगतात । परंतु सभ्याकृति दीसतात ॥
 इच्छा तुझ्या दर्शनि त्यांस आहे । आज्ञा कशी सेवक वाट पाहे ” २६
 एकीकडे कागदपत्र ठेवी । मुखी न चिंता-लव वीर दावी ॥
 संकेत-वाचे हळु शब्द बोले । स्वसेवकार्ते यशवंत डोले ॥ २७ ॥
 मोठ्या स्वर्गे काय वदे सदुक्त । येवोत ते न प्रतिबंधयुक्त ॥

तूं भार्ग त्वां दाखवि या महालों । भृत्य स्वकृत्या करुं जाय खालों २८
 प्रकाश मोठा करुनी दिव्यांचा । विशाल घे खड्ड करंत साचा ॥
 दीप-प्रकाशो तळपे हत्यार । जें सर्वदा सन्निध राहणार ॥ २९ ॥
 गेल्या पुढें पांच पर्दे पहाया । गृहागता मान हि योग्य द्याया ॥
 अज्ञात चारी करिती प्रचार । स्वेष खोटा करितात दूर ॥ ३० ॥
 तों भेट शाली नमिती दुरून । ते एकमेकां कर सांवरून ॥
 बैसावया दावुन आसनास । क्षेमं विचारी मग तो गृहेश ॥ ३१ ॥
 तों त्यास उद्देशुन वीर्य-शाली । बोलावया दिल्लिर घाट घाली ॥
 “ कां हा तुझा भीतिद खड्ड मोठा । गेहागता दाविसि तूं मराठा ३२
 कैसाहि तूं क्रूर महाभिमानी । आहेस मोठा परि तूं इमानी ॥
 आलों तुझी ऐकुन कीर्ति पाहीं । या कारणें भीति अम्हांस नाहीं ३३
 युद्धांत वीरी परि बंधु गेहीं । कोणी कुणा वीरि घरांत नाहीं ॥
 जे शूर ते वृत्ति अशी उदार । ठेवाति हा नेगसि कीं प्रचार ॥ ३४ ॥
 श्री स्वार्थ साधीन म्हणें मनांत । कल्याण व्हावें तव हेंहि इष्ट ॥
 या सार्थि जें मी वदणार आतां । तें ऐक, हो सावध-बुद्धिमंता ३५
 गेहोधिकारी यशवंत बोलें । जें ऐकतां सज्जन-वंद डोलें ॥
 आलास विश्वास धरून पूर्ण । तस्मात् तुझा ठेविन योग्य मान ॥ ३६ ॥
 जें बोलणें काय असे खुशाल । तें बोल तूं जाणुन देश काल ॥
 ही ऐकुनीयां यशवंत-वाणी । बोलें पुन्हा दिल्लिरखान मानी ॥ ३७ ॥
 दिल्लीपती बारशहा दयाळ । ज्या सर्व देशी नमिती नृपाळ ॥
 ज्या सार्वभौमाप्रत शुभ्र-कीर्ती । ही हिंदु-भूमी अनुकूल होती ॥ ३८ ॥

त्या भूपतीशीं करणें विरोध । अक्षम्य हा होय महापराध ॥
 नाही तुला ठाडक काय पूर्ण? । बोलाविसी जो मरणास तूर्ण ॥३९॥
 कां तूं बळें कोपवितोस सिंह? । जाणून कां ओढासि हैव्यवाह ॥
 दर्पाध सर्पास न भीसि काय? । ऐशा कृतीनें वदशील हाय ॥ ४० ॥
 विंध्यप्रमाणें स्थिर ज्यांस पाया । राज्यास त्या आणिसि कीं अपाया ॥
 लागेल वेशीवर मात्र शीर । याचा न कैसा करिसी विचार? ॥४१॥
 शालां तुम्हीं सर्वच दुष्ट एक । देतां चिथावून इथील लोक ॥
 स्वार्थास साधूं कुमर्ता पहाती । द्वारीं यमाच्या दुसऱ्यांस नेती ॥४२॥
 व्हावा इथें अंमल मोंगलाचा । संकेत हा केवळ ईश्वराचा ॥
 होतें प्रजांचें कृतपूर्व पुण्य । तेणें चि हा पावति भूप धन्य ॥ ४३ ॥
 कर्तव्य माझे पुर रक्षण्याचें । तें मी करीतां स्थिर काय वाचे ॥
 जाई न जो मी मरुनी लयास । रक्षीन लोकां करुनी प्रयास ॥४४॥
 आला तुम्हांला जय पूर्ण त्यांत । मी नष्ट शालें समजूं मनांत ॥
 येणें परी देश मिळेल वाटे? । दे सोडुनी या विफळ भ्रमातें ॥४५॥
 माझा धनी काय असे अशक्त? । लक्षावधी सैन्य तयार तेथ ॥
 डोळा जरी वक्र करील रोषें । कोटयावरी, होइल सांग कैसें? ॥४६॥
 एकाहुनी एक बळी विशाळ । झुंजार रागें दिसणार काळ ॥
 येतील येथें सरदार शूर । दुष्टा जनां होइल दंड घोर ॥ ४७ ॥
 बंडांत नाही परिणाम गोड । हेका तुझा यास्तव सर्व सोड ॥
 जातील चोरांसह सांव फांशी । जाऊं नको गुंतुनिया अपेशी ॥ ४८ ॥
 सौख्यांत जे लोळति आज जीव । बंडांत त्यां दावुन नेसि भव ॥

ते मारिले जातिल व्यर्थ व्यर्थ । तद्रक्षणीं होशिल कीं समर्थ? ॥ ४९ ॥
 त्यांच्या स्त्रियाही लडिवाळ बाळें । देशोधडे लागति नीं दुकाळें ॥
 अन्नाविणें प्राणच टाकितील । हाडें तयांचीं तुज शापितील ॥ ५० ॥
 लागेल हा देश धुळीस सर्व । तेव्हां तुझा कीं उंचरेल गर्व ? ॥
 स्नेही मरुनी पडतील खालीं । होशील जागा मग तूं अकाळीं ॥ ५१ ॥
 माझ्या मतानें जरि चालशील । कल्याण मब्दाध तुझें करील ॥
 स्वीकार तूं चाकरि मोंगलांची । मानास्पदा वित्त-यशोद साची ॥ ५२ ॥
 बांछा जरी द्रव्य अपार व्हावें । तें मन्मतानें तुजला मिळावें ॥
 देतो तुला आज इनाम गावें । ऐश्वर्य भोगून तुवां रहावें ॥ ५३ ॥
 कीर्ती रणीं गाजवुनी हत्यार । ध्यावी अशी हीस असेल फार ॥
 विस्तीर्ण या मोंगल-राज-देशीं । केव्हां तरी संधि मिळेल तैसी ॥ ५४ ॥
 या दुष्ट कर्मा जरि सोडिशील । राज-प्रसादा तरि जोडिशील ॥
 होशील मोठा सरदार जो कीं । याहून शोभास्पद काय लोकीं ? ॥ ५५ ॥
 तूं कींवळा केवळ बाळ सान । जाली नसे पंचविशीं अजून ॥
 नाही तुला ठाउक दुःख कांहीं । ऐश्वर्य भोगून सुखांत राहों ॥ ५६ ॥
 तो मानभावी खळ खान ऐसें । बोलूनिघां वाक्य उगाच वैसे ॥
 पाहे न्यहाळून मनोविकार । त्याच्या मनींचे मुख वाचणार ॥ ५७ ॥
 तो शांत-वृत्ती यशवंतराय । ऐकून घे बोलत खान काय ॥
 प्रत्युतरा सत्वर देउं लागे । खानास धीर-स्वर-शब्द-सांगे ॥ ५८ ॥
 “ तूं दिल्लिरा ! क्रूर कृतांत-तुल्य । माझ्या मना शेंबसि जेंवि शल्य ॥
 माझ्या हिताची तुज बुद्धि कोठें । तूं सर्व हें दाविसि टोंग वाटे ! ॥ ५९ ॥

तो दुष्ट राजा तब तूं हि दुष्ट । असा तुम्ही मोंगल सर्व नष्ट ॥
 हांकून द्यायास तुम्हांस कांहो । उपाय योजूं तरि पाप नाही ॥६०॥
 साक्षां असे जन्ममही च माता । अत्यंत ती पूज्य अम्हां समस्तां ॥
 येतां तुम्ही तीस विटाळ झाला । तो पाहिजे दोष अशेष गेला ॥६१॥
 स्यानीं जया पुण्यद यज्ञ व्हावे । धर्मासही उज्ज्वल रूप पावे ॥
 तें दूषिलें बांधुनियां मशीदी । हें शत्रु कैसें मज दुःख नेदी ॥६२॥
 झाला असा काय नफा अम्हांतें ? । सौख्य प्रजेला घडलें किती तें ? ॥
 मजे तुम्ही माद तुम्हांस आला । धिक्कारितो यास्तव मोंगलांला ॥६३॥
 सर्वस्व गेलें न कुठेहि थारा । नाही सुखाचा क्षण एक वारा ॥
 साहूं असे हाल सुखेंकरून । झालों नसों मूर्ख असे अजून ॥६४॥
 दिल्लीपतीनें अधिकार हा कीं । तूतें दिला योर अलभ्य लोकीं ॥
 तो चालवावा जपुनी इमानें । व्हावें तुवां शोभित पूर्ण मानें ॥ ६५ ॥
 विद्या कला-कौशल वाढवावें । पूर्वीं दिलें संतत चालवावें ॥
 व्यापार शेती दुसऱ्याहि वृत्ती । उत्तेजण्याला तुज संधि होती ॥६६॥
 लक्ष्मी घरीं येउन दूर गेली । बुद्धी तुला दुष्ट अशी उदेली ॥
 नातें पित्याचें विसरून होसी । वैरां कितींचे तरि जीव घेसी ॥६७॥
 खोटे मदांधा ! करुनी निमित्त । पूर्वीं तुवां जे लुटिले गृहस्थ ॥
 अन्याचिया मागति भीक दारीं । अन्याय कैसा न मना विदारी ॥६८॥
 जे वागती पुण्य-करें स्वयंमै । त्यांचीं न तूं रोधिलीं काय कर्म ? ॥
 झोटयामधें नाशुन सर्व शर्मै । दुष्टा तुवां भेदिलि लोक-वर्मै ॥ ६९ ॥
 साव्वी किती वाटविल्या खळारे ! । अंगांत येती स्मरतां शहारे ! ॥

तो सद्गुणी भूषण अत्युदार । कां मारिला त्यां अनर्येचि ठार ॥७०॥
 वर्णुं किती ते अपराध वाचे । झाले घडे शंभर पातकाचे ॥
 होईल जेव्हां गमते विनाश । आतां कसा इच्छिसि वांचण्यास ? ॥७१॥
 निद्रिस्त जे लोक अजून होती । कर्म तुझी ज्यांस न कोप देती ॥
 त्यां वांचवाया करितो उपाय । हा सांग माझा अपराध काय ? ॥७२॥
 स्वातंत्र्य पावो मम जन्म-देश । इच्छा अशी फार असे मनास ॥
 नाही मला लेश धनाभिलाष । विकारितो त्वत्सम दुर्जनांस ॥ ७३ ॥
 स्वातंत्र्य माझे मजला मिळाले । झाले दरिद्री तरि काय गेलें ? ॥
 मेलें तरी मत्सम अन्य लोक । होतील देतील तुम्हांस शोक ॥७४॥
 जो दावितोसी मजलांगि बाऊ । ते सैन्य दिल्लीहुन येथ येऊ ॥
 अंगांत जो हिंमत सांठवेल । तो भांडुनी जाण मरूं स्वशाल" ॥७५॥
 या मर्मवाक्ये यशवंत ताडी । स्व-शत्रुचे हाणून चित्त फोडी ॥
 ओशाळला खान मनांत फार । विचार याचे बघुनी उदार ॥ ७६ ॥
 पाहे असे जाहलि मध्यरात्र । हा एकटा निद्रित जीव मात्र ॥
 सर्पाप्रमाणे खवळे अपार । तो घोर त्याते सुचला विचार ॥ ७७ ॥
 कापें धडाडे नयनांत अम्र । हुंकार टाकी वदन भयाण ॥
 अंत्या कपाळावर दीसतात । राहे उभा चावित ओंठ दांत ॥७८॥
 जो शस्त्र घेऊं यशवंत लागे । तो खान घे ते हिसकून रागे ॥
 गर्जोनि मित्रां उठण्यास सांगे । एका क्षणीं ते उठतात मार्गे ॥७९॥
 बोलें—तुला सांगत बोध होतो । तां ज्ञात कैसा बधिरास होतो ? ॥
 ठेवूं तुला न क्षणही जिवंत । कीं आमुचा तूं करिशील घात ॥८०॥
 हे शब्द जो खान वदून जाय । उडाग घेतो यशवंतराय ॥

सिंहाप्रमाणे करि गर्जनेला । वाडा तयानेच घुमून गेला ॥ ८१ ॥
 या वेळीं शोभे यशवंतराय । डौले पुढे ठेवून एक पाय ॥
 आली पुढे रम्य विशाळ छाती । बाहु बळा येर तटाटताती ॥ ८२ ॥
 धिप्पाड ती आकृति चित्त हारी । ये रक्तता पंकज-तुल्य-नेत्रों ॥
 तो खालचा थरथर ओंठ हाले । मुखांतुनी श्वास सुदीर्घ चाले ॥ ८३ ॥
 “ गेहागैता भीति कधीं नसावी । अद्यापि होती मज रीति ठावी ॥
 सर्पावरी जो उपकार दावी । निभर्त्सना त्या पुरुषा असावी ॥ ८४ ॥
 हे दुष्ट हो ! जंबुकैसे कशाला । सिंहाचिचा चालून “गोहिं आलां ? ॥
 एकाक्षणे धाडिन मृत्यु-पंथें । आतां तुम्ही जाल पळून कोठें ? ” ८५ ॥
 मारी बळें लात दणाण वाजे । ‘ या वीर हो ! ’ जो यशवंत गर्जे ॥
 आकाश येतें जणु कोसळून । चित्रासम स्तब्ध दिल्लीखाना ॥ ८६ ॥
 गेल्या दुभंगून महालि भिती । तेथे दिसूं लागति आंत मूर्ती ॥
 येती पुढे तों अठरा असामी । जे गुप्त होते यशवंत-धामी ॥ ८७ ॥
 केला गदारोळ महाभटांनीं । विकौश केल्या तरवारि त्यांनीं ॥
 नेत्रे तयानेच दिपून गेलीं । गमे जणो बीज फिरे महालीं ॥ ८८ ॥
 खानास तों दोहन शौर्यशाली । पाडी बळें हाणून लात खालीं ॥
 देतो उरीं पाउल शस्त्र काढी । पोटांमधे कोप उठे धडाडी ॥ ८९ ॥
 संघीत त्या शौर्य-बलाढ्य तेथे । जे दोहनाचे प्रियमित्र होते ॥
 ते टाकितो सत्वर आंघळून । जे राहिले शेष पठाण ताम ॥ ९० ॥
 “ मित्रा ! उदारा यशवंतराया ! । दिल्लीर हा योग्य नसे जगाया ॥

१ कमळासारख्या ढोळ्यांत. २ घरीं आलेल्या मनुष्यास. ३ कोल्हा.
 ४ घरीं. ५ मेणांतून काढलेल्या.

आज्ञा मला दे म्हणुनी दयाळा ।। खानाचिया कापिन कंठ-नाळा ९१
 विश्वास जो यावरि ठेविलास । होऊनियां प्रांजल बोललास ॥
 तें धान गेला विसरून सारें । मारावया पाहि तुला कसारे ! ॥९२॥
 काळीज याचें उलटें पशूचें । बोलों न याचे अपराध वाचें ॥
 राहील हा दुष्ट जिवंत साप । देईल आम्हां तरि फार ताप ॥ ९३ ॥
 अन्याय-दुःखें रडतात लोक । त्यांचा मुखें वर्णिल कोण शोक ? ॥
 रक्तोदके तो विझवीन आज ॥ आज्ञा जरी दे यशवंतराज" ॥ ९४ ॥
 शांतीनें हृदय भरे वदे वदान्य । मित्रांतें प्रिय यशवंत संत-मान्य ॥
 "हा खान स्वजन-महापमानदायी । हें जाणें परि करिजे विचार कांहीं ९५
 इमान यानें जरि मोडिलें असे । पणु तें आमुचिया मनीं वसे ॥
 नया न ठावी नय-नीति-पद्धति । शिको तियेला पशु हानराकृति ॥ ९६ ॥
 या क्षुद्र मी पशुवरी नच हात टाकीं ।
 जाणून कां वरिन थोर अकीर्ति लोकीं ? ॥
 आला घरीं म्हणुन वंद्य अम्हांस आहे ।
 या सोडितां तारिच शांति मनास राहे " ॥ ९७ ॥
 परिसुन वच ऐसें दोहनें मुक्त केला ।
 पळत पळत गेहो खान दिल्लीर गेला ॥
 खल-जन-कृत वाक्यें क्षोभ या फार आला ।
 परि मग यशवंत स्वांतरीं शांत झाला ॥ ९८ ॥

सर्ग सातवा.

दिल्लिरखान कोठ्यांतून पळून गेल्याची बातमी गांवभर पसरते—मुसलमान लोकांची धांदल—ते शहरांतून बाहेर निघतात—त्यांवर नागरिक लोकांचा हल्ला—यशवंतराय मध्ये पडून मुसलमान लोकांस शहराबाहेर सुरक्षित पोचते करितो—कोटा-शहरांतील लोकांस मोंगल गेल्याबद्दल झालेला आनंद—मल्हारराव होळकर बादशाहाचा पक्ष घेऊन कोठ्यावर स्वागी करित आहे ही बातमी दूत आणितात—नागरिक लोकांचे धाबरणे—यशवंतरायांचे त्यांस धीर देणे—होळकरास प्रतिबंध करण्याचे उपाय—यशवंतराय पुण्यास पेशव्याच्या दरबारी वकील पाठवितो.

श्लोक.

प्रभात-काळी दुसऱ्याच दीवशी । पुरांत वार्ता उठली पहा कशी ? ॥
स्व-सैन्य घेऊन भयार्त दिल्लीर । पळून गेला खळ सोडुनी पुर ॥ १ ॥
बधूं बघे जो कमला-सुताप्रत । तया स्थळीं शासन योग्य पावत ॥
प्रभाव जो कीं यशवंत-मंदिरी । बघे तया पाहुन खान भी धरी ॥ २ ॥
असे तयाचे अति शौर्य-गौरव । करील मन्नाश खचीत यास्तव ॥
पळेन पाहीन पुरा न यावरी । भये अशा दिल्लीर निश्चया करी ॥ ३ ॥
स्व-नायका दूर-गतास ऐकत । भये पळीं लागाति दिल्लीराश्रित ॥
मुलें स्त्रिया घालुन गाडियांवर । त्वरेत घेती पळतां बरोबर ॥ ४ ॥
अशा हि वेळीं दृढ गोल बांधुन । मध्ये करीती गमनास दुर्जन ॥
उभे करीं घेउन शस्त्र भोवती । पठाण रक्षूं निजवित्त पाहती ॥ ५ ॥

रंथंग शब्दा करिती घडाघडा । पदे हंयांची नगरी खडाखडा ॥
 उडोन जातां वर धूळ ही दिसे । पैथांत तारंबळ जाहली असे ॥६॥
 न वांचवाया क्षेम जीव निश्चये । कुठून त्यांच्या स्थिरता मनास ये ? ॥
 कितीक आत्मां कितीक स्त्रियांप्रती । सुदुर्धरा या समयास टाकिती ॥७॥
 महाजनाच्या सुंदरी सुखी स्त्रिया । असे कधीं हाल न ठाउके जयां ॥
 उरी धरोनी पळतां पथीं मुले । जिवाहुनी काय असेल आगळे ? ॥८॥
 पुरी पुरस्थां पुरताचि चेव ये । जमावया लागाति टाकुनी भये ॥
 करून हल्ला यवनांस मारिती । पठाण ही अद्भुत शौर्य दाविती ॥९॥
 परंतु मुंभ्यांसम झुंडि येउन । पुरांतुनी वर्षति बाण जो जन ॥
 सभोति ऐशा प्रळयास पाहुन । सुटे धिरांचे यवनांत बंधन ॥ १० ॥
 क्षणांत मोढून व्यवस्थित स्थिती । दिसेल तो मार्ग धरून धांवती ॥
 उडे तिये त्या प्रळया न वर्णवे । नवे नवे विघ्न तयांस जाणवे ॥११॥
 पुरस्थ संताप-भरांत गुंगले । दिसेल ते माणुस मारुं लगाले ॥
 स्व-शत्रुच्या शोणित-रंगि रंगले । मदांभ्र रानांतिल हत्ति भासले ॥१२॥
 कुराण-निष्णात विशाल बाबल । सुशील काजी रडतात दुर्बळ ॥
 उभे सभोती जन हांसती किती । किती करे दाढि धरून ओढिती १३
 जुलूम नानाविध दिल्लिराश्रये । जयां करीतां न कधीं दयाच ये ॥
 लपून आतां बसती महामर्धी । पुरस्थ त्यां शोधुन काढुनी वधी १४
 मनोहर श्रीयुत मात्र कांपते । किलोचनीं लोचन-वारि चालते ॥
 घडाडला धाक उडे उरःस्थळ । दिसे जयांची मुख-कांति विव्दळ १५

१ चाकें. २ घोड्यांची. ३ मार्गात. ४ समर्थ. ५ उत्तम आहेत दंत
 ज्यांचे. ६ रक्त. ७ सोभायुक्त. ८ अश्रु.

रिपु-स्त्रिया घेउन बालकें करी । पयांत येती पडती पदांवरी ॥
 रडूनियां प्रार्थिति जीव-रक्षणी । वरी पहाती भय-लोल दृष्टिनी ॥ १६ ॥
 हयावरी बैसुन थोर दौडत । स्व-सेवकां योग्य हुकूम सांगत ॥
 अशा प्रसंगी यशवंत पातला । दयार्द्र हें पाहुन सर्व जाहला ॥ १७ ॥
 “ न कोणि कोणासहि दुःख देउत । हत्यार कोशामार्धे सर्व ठेवुन ॥
 घरोघरी पार बसून राहुन । घडेल तें स्वस्य बसून पाहुत ॥ १८ ॥
 पुरांत जे ग्लेच्छ अजून राहती । न कष्ट होतील त्यांस संप्रती ॥
 परंतु जाण्यास इयून उयां मन । सुखेंचि जावोत न त्यांस बंधन ” १९ ॥
 बढून ऐशा वचनास सन्मत । पुढें त्वरेनें यशवंत चालत ॥
 विशाल वाडा नृप पूर्व बांधिती । तयास गेला मग तो महामती २० ॥
 पुराण-भूपालय सुंदराकृती । धरून संवत्सर चारशें स्थिती ॥
 बघे लढाया बहु वेळ तुंबळ । अविधै तेथे वसले महाबळ ॥ २१ ॥
 श्रम-द्रुमाचें वरितात सत्फल । न होति आतां रजपूत दुर्बळ ॥
 निशाण लागे फडकावया निळें । मरुत्सुताचें वरि चिन्ह चांगलें २२ ॥
 बघावया सुंदर केंवि तें दिसे । पुरांतलीं धांवति वृद्ध माणसे ॥
 सुखाश्रु येतात अलोट लोचनी । स्व-राज्य-सौख्ये भरती पुन्हा मनी ॥ २३ ॥
 करीति तेव्हां यशवंत-वर्णन । सुयोग्य आशीर्वचनास देउन ॥
 “ शतायुषी होउन हा सुखावरो । स्व देश-सेवा परिपूर्ण हा करो ” ॥ २४ ॥
 जनांस तो दावुन रीति चांगली । करी व्यवस्था नगरामधे बळी ॥
 महाजनांची मग संमती बघे । ‘पुराधिकारी’ यशवंत नाम घे ॥ २५ ॥

१ भयानें चंचल. २ जुना राजवाडा. ३ मोंगल. ४ मारुतीचें. ५ आ-
 शीर्वादांस.

महासर्वे डिडिम चंड वाजती । जयस्वरे सुस्वर भाट गर्जती ॥
 धडाधडा वाजति तोफचंद्रुका । तुतारिया ही स्वर काढिती निका ॥ २६ ॥
 मुदया उभारीति जन स्वमंदिरों । सुगीत नृत्यादि सुरू परोपरी ॥
 स्वतंत्रतेच्या पहिल्याच या दिनों । सुखावले दिल्ली-बंध-मोचनों ॥ २७ ॥
 जिये तिये उत्सव चालला असे । सुखांत कोटापुर मगसे दिसे ॥
 पुराधिकारी यशवंत याप्रत । त्वरे भये घेउन दूत सांगत ॥ २८ ॥
 " दिगंतरा सत्वर पार भेदिती । मराठे सैन्ये जमवून भोंवती ॥
 प्रसिद्ध महार यशःसुधाकर । करीतसे चाल बळी पुरावर ॥ २९ ॥
 तयास दिल्लीपति लोभ दाखवी । तुम्हांवरी रोषित सिंह पाठवी ॥
 अनन्य-सामान्य-पराक्रम स्वतां । पुरावरी येइल जाण तत्वतां ॥ ३० ॥
 दिनों दिनों चाळिस कोस चालतो । स्थळीं स्थळीं सैन्य-समूह वाढतो ॥
 लुटीत जाळीत जनास दंडित । जमावितो खंड रणांत पंडित " ॥ ३१ ॥
 श्रवून वार्ता यशवंत घाबरे । म्हणे " दया ईश करी तरी बरे ॥
 पुन्हा इये मोंगल येतिल क्षणे । दिसून आलीं मज सर्व लक्षणे ॥ ३२ ॥
 लढून घेऊं जय मोंगलांसर्वे । पळावया लावुं तयांस निश्चये ॥
 परी मराठे जरि येति संगीरी । तयांसर्वे भांडण कोणतो करी ? ॥ ३३ ॥
 निशाण मोठे भगवे भयंकर । जिये जिये जाइल मृत्यु-किंकर ॥
 तिये तिये वाहति रक्त-ग्राहिनी । परी मराठे जय जाति घेउनी ॥ ३४ ॥
 धरून भाले लढणार दुर्धर । बळी मराठे करणार दुष्कर ॥
 नगामधे ख्यातिस थोर पावले । तयांस भीती रजपूत आपुले ॥ ३५ ॥

१ नगारे. २ यशोरूपी अमृताचें स्थान. ३ दुसऱ्यास पहिल्यासारखा
 आहे पराक्रम ज्याचा. ४ लढाईत. ५ मृत्यूचा दूत. ६ रक्ताच्या नद्या.

प्रचंड यांचे जय-दुंदुभि-ध्वनि । रिपु-स्त्रिया टाकिति मर्म ऐकुनि ॥
 नृपाळ जे बैसति आसनावर । भरे तयां कंप तिथेच यथर ॥ ३६ ॥
 जया दिशे स्वार अपार धांवती । तया दिशेचे नृप भीति पावति ॥
 दहा दहा कोस पुढेंच येउन । विनम्रशीर्षे करितात वंदन ॥ ३७ ॥
 असा बळी वीरि मिळे अम्हप्रित । न सिद्धता कांहिच होय सांप्रत ॥
 परंतु आहो रजपूत नांवचे । मरुं धनी होउं कसे अकीर्तिचे ॥ ३८ ॥
 सहाय जे जे रजपूत भूपती । भिऊन आतां बसतील मागुती ॥
 म्हणून आम्हीच पुरास रक्षण । करुं तयारी न बसूं स्थिर क्षण ॥ ३९ ॥
 पासेद्ध जे दोहन मान सागर । तयां कथी तो मग शौर्य-सागर ॥
 “ करील मल्हार पुरासर्वे रण । कसें करावे तरि त्यास वारण ? ॥ ४० ॥
 स्वजाति हिंदू असुनीहि हा अरी । विरोध आश्चर्य नहे जरी करी ! ॥
 स्वजातिचे श्येन विहंगी मारितो । विषांध सर्पापरि मारि काय तो ” ४१
 तया प्रसंगी बहु वेत जाहले । न निश्चया कांहिच वीर पावले ॥
 करोति जों युक्ति नव्या नव्या मनी । उर्भाभये राहति मार्गि येउनी ४२
 न साम हा संभवनीय यांसर्वे । न लोभिया इच्छित दान देववे ॥
 न भेद चालेल मराठियांवर । उषाय तो शेवटलाहि दुष्कर ॥ ४३ ॥
 सुनम्र होऊं विनवून यांप्रती । प्रकार हा क्षत्रिय निंद्य मानिती ॥
 जरी दटावूं हंसतील दुर्मती । तयांपुढे शक्ति अह्मांस ती किती ॥ ४४ ॥
 सहाय आम्हां नृप कोण होइल ? । न साह्य कोणी व्यसैनान्त देइल ! ॥
 समग्र सूत्रे दरवारचीं करी । धरून खेळे रिपु हा बहू परी ! ॥ ४५ ॥

१ विजयसूचक नौवतीचे शब्द. २ नम्र मस्तकानें. ३ ससाणा. ४ पक्षी.
 ५ सकटांत.

जे या भारत-वर्ष-काननि महाभूपाल ताले-द्रुम ।
 शिंदे होळकरादि हे गजैशिशू भंगावया त्यां क्षम ॥ ४६ ॥
 पांचा यूय-पती बलाढ्य नृपती बल्लौळ-शर्मांकित ।
 राहे दक्षिण-देशि पुण्य-नगरी शोभाकरीं सांप्रत ॥ ४७ ॥
 शरण जरि रिघर्भे पेशव्याच्या पदांते ।
 तरि मग पळवावे सर्व ही आपदांते ॥
 अभिमत पुरुषांचे तो अभिप्राय जाणी ।
 पुर-पति मग ऐशी युक्ति चित्तास आणी ॥ ४८ ॥
 स्वपक्ष बोलेल पुण्यास जाउन । सुदक्ष ऐसा द्विज एक पाहुन ॥
 निजोक्त सांगून तया सविस्तर । पुण्यास धाडी यशवंत सत्वर ॥ ४९ ॥
 चतुर वचन-विद्वान् शास्त्र-विद्या-प्रवीण ।
 विमल चरित ज्याचें ज्या अनंताभिधान ॥
 द्विज हळु हळु कंठी दक्षिणेचा प्रवास ।
 निजजन-हित होतें इष्ट ज्याच्या निवास ॥ ५० ॥

१ हिंदुस्थान हेंच अरण्य यांत. २ मोठे राजे हेच ताढाचे वृक्ष. ३ हत्तीचे छाये. ४ कळपाचा नायक. ५ बल्लौळ नांवाचा (बाळाजी बाजीराव.)

सर्ग आटवा.

लढाईची तयारी—शहराचा बंदोबस्त—रात्रीचे पहारकरी—यात्रेकरूचा वेव घेऊन शहरांत शिरलेला मल्हाराव होळकर व यशवंतराव यांची गांठ—त्यांचें संभाषण—मल्हाराव निघून जातो.

श्लोक.

आज्ञा करीतो यशवंत लोकां । येईल केव्हां न कळेचि धोका ॥
या कारणे सावध सर्व व्हावे । आपापलें काम करूं सटावे ॥ १ ॥
दे धीर पैरांप्रत वीर मोठा । “राखूं हठानें समयास कोटा ॥
वर्षोनवर्षे झगडूं श्रमानें । नाजं मराठयांस न हार मानें ॥ २ ॥
राहिल जों एक जिवंत पैर । ठेवील खालीं न कधीं हत्यार ॥
ज्या जन्म-भूमीवर जन्म त्याचा । अन्हेर नाहीं करणार तीचा” ॥ ३ ॥
तटावरी ठेउन तोफखाना । तयार यंत्रे दुसरींहि नाना ।
करांत घेती तरवार पैर । पुन्हा पुन्हा लाविति दष्टि दूर ॥ ४ ॥
जेथे जिथे कोसळुनी तटाला । झाला असे भंग तिथे तयाला ॥
लावून कारागिर नीट केलें । तें काम होतां दिन आठ गेले ॥ ५ ॥
येती मराठे कवण्या प्रकारें । जाणावया उत्सुक होती सारे ॥
वार्ता कळायी बहू दूर दूत । हुशारसे पाहुन धाडितात ॥ ६ ॥
कोण्या प्रकारे कपट-प्रवेश । होईल त्यांचा न कळेचि लेश ॥
झूरासर्वे युद्धे न भीति कांहीं । धूर्तापुढें चालत शक्ति नाही ॥ ७ ॥
घेण्यामधें दुर्गम दुर्ग मोठे । कौशल्य जें दाविति कीं मराठे ॥
जें शौर्य त्यांचे लढण्यांत आहे । स्वप्नामधें चित्र उभेंच राहे ! ॥ ८ ॥

लावून दष्टि क्षितिजास तीक्ष्ण । घेऊन हातात धनुष्यबाण ॥
 तटावरी रात्रि उभा शिपाई । कंटाळुनी शोंप तिथेच घेई ॥ ९ ॥
 स्वप्नामधे पाहतसे मराठे । धाके, तयाचें मग ऊर फाटे ॥
 ‘धांवा ! उठा ! शत्रु समीप आला । जागा असे बोलुन नीट झाला १०
 गेलें फुलोनी वन काजव्यांनीं । वाटे तयाला परि दीप कार्नी ॥
 हळूच बोलावुन सोबत्यांला । विचारितो-‘काय म्हणाल याला?’ ॥ ११ ॥
 पूर्वेकडे धूम्रसमान कांती । क्रमे पयोदाकृति उठताती ॥
 वाटे धुळीचे दिसतात लोट । वेगें वरी धांवति ते अलोट ॥ १२ ॥
 होता न कोणा प्रतिबंध याया । कोट्यांत मार्गस्थ जनां रहाया ॥
 त्यातें न्यहाळून परी पहावें । चित्तांत शंका उठती स्वभावें ॥ १३ ॥
 सूर्यास्त व्हाया अवकाश आहे । तों वेस प्रत्येकहि बंद राहे ॥
 होतां घडी दोन दिन प्रभातीं । द्वारे खुलीं सर्व जनास होती ॥ १४ ॥
 घोड्यावरी बैसुनि रात्र सारी । हिंडे पुरीं मुख्य पुराधिकारी ॥
 देखें जरी तो भय-हेतु कांहीं । तेथें स्वतां जाउन नीट पाही ॥ १५ ॥
 एका प्रसंगीं पुर रक्षण्याला । जातां दिसे थोर उजेड त्याला ॥
 पाहे तिथे देउळ एक थोर । पांथस्त बस्ती करितात फार ॥ १६ ॥
 मार्गीं तिथे चार उभे शिपाई । लोकांस पृच्छा करितात कांहीं ॥
 ऐकोनियां उत्तर शंकतात । पुन्हा पुन्हा त्यांस विचारतात ॥ १७ ॥
 “आलांत कोठून कशास येथें ? । जाणार कोठें ? कवण्या स्वपथें ? ॥
 आहे तिथे काम कसें कुणाचें ? द्या लोकहो ! उत्तर नीट याचें” ॥ १८ ॥
 खोदून खोदून विचारितां हें । संतापला पांथ-समूह राहे ॥
 शस्त्रें उगारूं बघतात कांहीं । गेले विचारे भिउनी शिपाई ! ॥ १९ ॥

झाला पुढें तों यशवंतराय । तों वंदिती रक्षक नम्र पाय ॥
 “ इच्छा तुझी पूर्ण करावयाला । आम्ही इथें हिंडतसों दयाळा ! ” २०
 पुराधिकारी यशवंत बोले । हळूहळू संनिध धाट चाले ॥
 “ हे लोकहो ! श्रेष्ठ तुम्हांत कोण । येवो पुढें निर्भय त्या बघेना ॥ २१ ॥
 कोठून आला मजला कळेल । शंका मनांतील तदा पळेल ॥
 कोटा-पुरी रक्षण में करावें । विचारितों संप्रति याच भावें ” ॥ २२ ॥
 तों एक धिप्पाड पुरुष आला । पुढें उभा धीर पदें रहाला ॥
 उम्राकृती नंत्र लहान काळे । सदा जयांचा व्यवहार चाले ॥ २३ ॥
 बोले—“ अम्ही केवळ सुस्वभाव । आलों इथे हिंडत गांवगांव ॥
 यात्रेकरू काशिहुनी निघालों । रामेश्वर दक्षिण-देशि चालों ॥ २४ ॥
 सूर्यास्त होऊन निशा उदेली । कोट्यामधें यास्तव वस्ति केली ॥
 विश्रांति आम्हांस अवश्य झाली । जाऊं उद्यां येथुनियां सकाळी ॥ २५ ॥
 संसार सोडून सुखें तयाचा । भक्ती करूं संतत ईश्वराचा ॥
 हीं राजकार्ये अमुच्या न पंथी । चित्तांतही यास्तव तीं न येती ॥ २६ ॥
 तूं धार्मिकां रक्षसि थोर कष्ट । भोगून पुण्याकर धर्म-निष्ठ ॥
 खोटी अशी कीर्ति गमे मनाला । देतोस पीडा दुबळ्या जनाला ॥ २७ ॥
 भाशा गुरू पावन देवळांत । ब्रह्मैक-चिंता बसला करीत ॥
 होवो न त्याला गलवा म्हणून । जावें तुवां हें विनवीन दीन ” ॥ २८ ॥
 बोले अशी ऐकुन उक्ति सारी । तीक्ष्ण-स्वरें काय पुराधिकारी ॥
 “ हीं वाटती केवळ सर्व ठोंगे । व्हावें कशाला तुज शस्त्र संगें ? ॥ २९ ॥
 कीं भासतें स्पष्ट असे मनाला । संसार नाहीं अजुनी त्यजीला ॥
 अंगावरी तीन नवीन वार । कोठील हें सांगसि एकवार ! ॥ ३० ॥

स्त्री दुग्ध मांसादिक-सेवनाने । अंगावरी उज्ज्वल कांति जाणे ॥
 ही दंडितां देह कशी मिळावी ? । हिंडोनि तीर्थे तरि कैवि यावी ! ३१
 नेत्रांतलें तेज भयाग मुद्रा । दावी विशेषे कृति फार घोरा ॥
 अद्यापि वाटे तुमचा न काम । घाते पराच्या चरितो विराम ॥ ३२ ॥
 या सर्व पाहूनच लक्षणांतें । आतां सुचे गोष्ट अशी मनांतें ॥
 चाणा शिपाई धरितां समस्त । आयुष्य गेलें समरांगणांत ॥ ३३ ॥
 वंचावया दावुन वेष खोटा । आलास येथें असुनी मराठा ॥
 आम्ही पुरी काय करूं पहाया । तूं इच्छिस्त्री गुप्तपणें रहाया ॥ ३४ ॥
 यासाठीं तूं दंड्य गुरू तुझाही । व्हावी तुम्हांला न कधी क्षमाही ॥
 कारागृहा बैसवितों पहाल । तेथून कृत्ये आमुचीं खुशाल ! ” ॥ ३५ ॥
 नों बोलला तो परका मनुष्य । “ आम्हीं गुरूचे प्रिय पादशिष्य ॥
 सारा धरा काय रुचे करा तें । आम्हां, न सोसूं शिवतां गुरूतें ” ॥ ३६ ॥
 तां सेवकांतें जवळील सर्गे । तेव्हां प्रतर्पण यशवंत सर्गे ॥
 “ कोठें गुरू ? कोठिल शिष्य कोण ? । बांधा तुम्हीं या सकळां धरून ” ३७
 नों आंतुनी एक पुरुष आला । ज्या साठ वर्षे असती वयाला ॥
 दाढी मिशा डोकिवरील केश । सुशुभ्र ज्याचे जणु काय फेंस ॥ ३८ ॥
 घारीप्रमाणें बहु तीक्ष्ण नेत्र । बांधा बळी उंच शरीर गौर ॥
 छातीमधें रुंद मुर्ती उभार । अंगावरी शोभति आठ वार ॥ ३९ ॥
 झाला पुढें-बोलत शब्द काय । ऐकून घेतो यशवंतराय—, ॥
 अम्हांस तूं बांधुन नेसि बाळा ! । आलें न हें आजवरी कपाळा ! ४०
 मी कोण ? तूं ओळखिसी मला कीं ? । मन्हार माते वदतात लोकीं ॥
 छत्तीस वर्षे करुनी सुयुद्ध । मन्हार मी होळकर प्रसिद्ध ॥ ४१ ॥

जो बाजिराया उजवाच हात । ज्यातें मराठे सगळे चहात ॥
 रामेश्वरापासुन लांब दिस्त्रो—। पर्यंत ज्याची गुण-कीर्ति गेली ॥ ४२ ॥
 जो रोहिव्यातें हि पराभवीता । कीं जो मराठे अटकेस नेता ॥
 बंगालचे इंग्रज ज्यास भीती । ज्या पाहतां शोक पळून जाती ॥ ४३ ॥
 जिकी बळें जो समरीं निजाम । जिकावया ज्या भुवनास काम ॥
 भुंजोनि घेतां बसई फिरंगी । ते जाणती यब्दल त्या प्रसंगी ॥ ४४ ॥
 त्या तूं मला बांधुन काय नेसी ? । वांछा अशी दुर्घट कां धरीसी ॥
 मी एक. पन्नास तुझे शिपाई । ये तूं हि. होसिद्ध. करूं लढाई ” ॥ ४५ ॥
 मल्हार बोलें जंव या प्रकारीं । मार्गे सरे शूर पुराधिकारी ॥
 तो दष्टि शत्रूवरि नीठ देतो । भीती न पावून सकंष होतो ॥ ४६ ॥
 जो हा मराठ्यांत महापुरुष । भीष्माउर्गे ज्यास न वीर्य लेश ॥
 होता जरी शांतपणें पहात । त्या पाहतां नेत्र दिपून जात ॥ ४७ ॥
 पाहे वरी. काय विचार चाले । बोलें मधें अरफुट ओठ हाले ॥
 इच्छा नसुनी मनि हात गेला । खड्गाकडे, स्तब्ध उभा रहाला ॥ ४८ ॥
 बोलें पुन्हा तो यशवंत धीर । “ मल्हार तूं होळकर प्रवीर ॥
 कोणासही माहित कीर्ति नाही ? । म्यालों तुला पाहुन मी न काही ! ४९ ॥
 तूं दिल्लिच्या बादशहास साह्य । देतोस त्याचें करितोस कार्य ॥
 जिकावया हें पुर येथ येसी । अथात तूं वीरि अम्हांस होसी ॥ ५० ॥
 सन्मान जो योग्य तुला असावा । तो या प्रसंगी हि कसा न द्यावा ? ॥
 कीं शास्त्र-विद्या तुजपासुनीच । घेती मराठे जन थोर नीच ॥ ५१ ॥
 तूं बाजिरायास अमूल्य साह्य । देऊन झालास कृतार्थ आर्य ॥
 लक्षावधी वीर तुझे धरीती । आज्ञा शिरी भीति अरीस देती ॥ ५२ ॥

तो तूं हिरा पूज्य महोपयुक्त । येथें तुला हो लय हें न युक्त ॥
 ना आपुला पंथ धरीं खुशाल । राहूं नको या पुरिं दीर्घकाळ ॥५३॥
 जो हिंदु-भूमि-गगनीं शशिसा विराजे ।
 नक्षत्रसे विहत-तेज जयास राजे ॥
 अज्ञात हें स्थळ अशा समयीं तयाला ।
 धाडून अस्त-गिरीला न वरीं जयाला ॥ ५४ ॥
 आहेस तूं नगरिं हें समजून लोक ।
 येतील होइल कसें मग? तूं विलोक ॥
 हांती तवानुचर संनिध सात आठ ।
 आहे अम्हांजवळ सैन्य पुरीं अफाट ॥ ५५ ॥
 आचार्य तूं सकल शस्त्र-धरीं वरिष्ठ ।
 व्हावें तुशीं रण असें म्हणतो मनांत ॥
 इच्छा असे बहु मनीं परि हान काळ ।
 येईल तो सुदिन साधिन योग्य वेळ ! " ॥ ५६ ॥
 हे शेवटील मग ऐकुन धाट शब्द ।
 मल्हारराव हंसला करि सिंह-नाद ॥
 आहे तुझे वय लहान परी उदार ।
 चित्ते, म्हणून मज आवडतोस फार ॥ ५७ ॥
 तूं युद्ध एक समयीं हि न पाहिलेस ।
 माझ्या सर्व रण कसें मग डळिळतास? ॥
 जा.शोक जाउन अजून बहुत वर्षे ।
 हें शस्त्र-शास्त्र गहनांबुवि-तुल्य भासे ! ॥ ५८ ॥

येऊन येथ दिन आजच देन झाले ।
 हे धुंडिले नगर जेवि मनास आले ॥
 लाईन येथुन पुन्हा स्वजना मिळन ।
 झाले तुझे परिसुनी वच तुष्ट कर्ण ॥ ५९ ॥
 मल्हार वाजवि तुतारि पुढेच चाले ।
 चारी दिशेकडुन लोक तिथे मिळाले ॥
 हे गुप्त हेर सगळे मिळती क्षणांत ।
 स्वच्छंद जाति धरुनी निज नाट पंथ ॥ ६० ॥
 ही वातमी पसरली नगरांत पूर्ण ।
 वेशीवरील जन सावध होती तूर्ण ॥
 गेले परंतु रिपु कोण पथे कळेना ।
 स्नेहयामधे करिति नागर तर्क नाना ॥ ६१ ॥
 आकाशांतुन शत्रु हा उतरला की काय कोटापुगे !
 किंवा भूमि विदारुनी उसळला खालून भासे वरी ॥
 गेला कोण पथे कया म्हगुनिषां चिंता पडे नागरी ।
 ती वार्ता उठली पुरावर उद्यां मल्हार हल्ला करे ॥ ६२ ॥

सर्ग नववा.

मराठी कौजेची कोट्यावर चाल—विनी—लढाऊ हत्ती—जरीपटका—
स्वार—तोफखाना—पायंदळ—मराठे लोक कोटा—शहराच्या वाटा बंद करून
मोंवतालचा प्रदेश उध्वस्त करितात—मल्हाराव होळकराकडून कोटा—
शहर आपले ताब्यांत देण्यासाठी यशवंतरायास ताकीद—त्याचें उत्तर—
मराठ्यांचा शहरावर हल्ला—रजपूत लोक त्यांस मागे हटवितात—मल्हा-
राराव कोटा-शहरास वेढा घालून बसतो.

श्लोक.

सकाळीं पुरस्थां जनां वीर मोठे । दुरूनी दिसूं लागले ते मराठे ॥
मडे स्वार ते पांचशें एक ठायां । अशा येति टोळ्या लढाई कराया ॥१॥
विनी चालली ही पुढें थोर वेगें । उन्हामाजि तेजें कशी शोभुं लागे !
कसे दक्षणी उंच हे थोर घोडे । हजारों तयीं बैसुनी स्वार दौडे ॥२॥
निळे जांबळे पांढरे लाल वेष । फुलोनी जणो टाकिती तो प्रदेश ॥
उडे वायुनें लोळ जैमा धुळीचा । करी धुंद साऱ्या दिशा लोट त्यांचा ३
उभारून डौलें वरी नीट कान । वरी तोंड खिकाळती जे करून ॥
बरी वीस चालोनियां कोस आले । तरी अव्वल हे थोर वेगें निघाले ॥४॥
तिरासारखे एक रेषेंत जाती । तसे नीट जातील वाटे दिगंतौ ॥
जमीनीस लागेल पाऊल कैसें । हवेंतून नेती मनुष्यांस भामे ॥ ५ ॥
वरी स्वार ही ठेवितो नीट मांड । स्वभावे सहीं दाविता वेग गाढ ॥
निमित्ताम डाव्या करीं घे लगाम । दुजा हात कांहींच पाहे न काम ६
तथांचीं दिसूं लागती नीट गात्रे । कशीं चालनां हालताती शिरें ॥

चकाकोनि नेत्रां दिपावीति शस्त्रे । सुसाटे उडूं पहाती रम्य वस्त्रे ॥७॥
 तयां मागुनी हत्ति येती प्रचंड । वरी त्यांचिया नौबती वाजतात ॥
 वरी सोंड डौलें पदे टाकितात । स्वशब्दे दिगंता जणो फोडितात ८
 जयां वंदिता भूपती सर्व देशी । निशाणे तयां मागुनी येति ऐशी ॥
 जरी येइ धोका तयां प्राण द्याया । उभे भोंवतीं स्वार त्यांते जपाया ९
 महावीर मार्गे मराठे कुलीन । त्वरे वाहनीं दिव्य येती वसून ॥
 पदे श्रेष्ठ ज्यांची जसे स्वाधिकार । तशीं वाहनें त्यांस नाना प्रकार १०
 महाडीक मानी इमानी पवार । किती भोंसले इंगळे बांड शूर ॥
 तसे मोहिते आणि शिंदे चवाण । तया सैन्य-भागांत शोभायमान ११
 मधे शोभला चंद्र महारराव । दिसे थोर गंभीर शांत स्वभाव ॥
 हजारों प्रसंगी परी उग्रवीर्य । जयाने जगा दाखवीले अवार्य ॥१२॥
 तया मागुनी चालतो तोफखाना । दुर्जे युद्ध-साहित्य-यंत्रेहि नाना ॥
 जयांची कृती ख्यात लोकीं अचाट । पदाती असे कंठितो धाट वाट १३
 व्यवस्थेत येतात मागून सार्दी । तयांची भिती बापुडा कोण बांधी ? ॥
 धरोनी जिह्वा ख्यात भाले विशाल । करी कांयवीले अरी कांही काळ १४
 असे सैन्य भासे समुद्रोपमेय । धुळीचे वरी लोळती लाट काय ! ॥
 निशाणे शिडे शोभती ती नभांत । मधे पोहते नक्र हर्ताच होत १५
 करी शब्द डंका दिगंतास गाजे । गदाराळ ही वीर वीरांत माजे ॥
 एहा अश्व खिकाळनी एक काळी । समुद्रास त्या गर्जना योग्य झाली १६
 तटापासुनी पाव कोसांत आली । बिनी येउनी यांबती तेथ झाली ॥
 पक्षीही करी तीं सुरू तोफखाना । उडे तोफ पंनास नारे दणाणा १७

मराठ्यांत जो पूर्व संकेत होता । व्यवस्थेत त्या सैन्य-संभार येता ॥
 तटाभोंवतें सैन्य गेलें अफाट । पुरांतून बाहेरची बंद वाट ॥ १८ ॥
 उभ्या राहुट्या तंबू झाले क्षणांत । तिथे धान्य बाजार आले समस्त ॥
 जसे काय तेथे वसे पोर गांव । अशा गार्दे वाटे न मुंगीस वाव १९
 त्वरे जाति पेंढार ते भोंवताले । जसे लांडगे काय खाया मिळाले ॥
 लुटाया धराया जयां एक काम । न भाव्यांस ज्यांच्या मिळाला विराम २०
 घरे वेशिबाहेरची दग्ध केली । लुटूनी गुरे धान्य-वित्तादि नेली ॥
 न कोणास कोट्यांत व्हावा प्रवेश । न बाहेर पायास ही संधि लेश २१
 दिसे छावणी शत्रुची जो अपार । गमे काय कल्पातिचा हा समुद्र ॥
 मधे बेट कोटा उरे एक बिंदू । क्षणे ग्रासिता यास होईल सिंधू २२
 असे मुख्य कोट्यामधे कामदार । यशस्वी जनां शासिता जो उदार ॥
 तयालागि मरुहार धाडी निरोप । पुरस्यां जनां दाविता उग्र कोप २३
 "तुम्ही युद्ध-साहित्य जें काय केलें । त्वरे पाहिजे आमुच्या हातीं आलें" ॥
 जरी ठेवितां हातचें शास्त्र खाली । क्षमा दिल्लिरा मागतां याच काळी २४
 दयेने तरी नाउं देऊं तुम्हांला । अशा युक्तिनें भीति नाही जिवाला ॥
 तुम्ही बायका लेकरे आप्त ध्यावे । सर्वे शीघ्र बाहेर आतां निघावे २५
 तुम्ही जातिचे हिंदु धर्माभिमाना । अशा ऐकितों कीर्ति मोठे इमानी ॥
 म्हणूनीच दावूं दया इच्छितो ही । क्षमा बंडवाल्यांस न्यायें न कांहीं २६
 सुदेली जरी दुर्मती पौर लोकां । स्वकृत्येचि ते पात्र होतील शोका ॥
 नद्या शोणितोच्या श्ये वाहतील । मिळूं चंबळेच्या जळा धांवतील २७
 म्हणूनी मती आयकावी हिताची । न कोट्यास आशा धरा रक्षण्याची ॥

मंवे वित्त घेऊन वाहेर जावें । अमूल्या जिवा सर्व यत्ने जपावें ॥१८॥
 न जाती न धर्मा न कर्मा न शर्मा । अम्ही पाहतों आचरीतां स्वधर्मा॥
 तुम्ही सर्व ही दंडनीय प्रभूतें । बळें येथ आलों तयार्चा प्रभूतें " २९
 निर्गोप प्रकारे अशा दूत नेत । यैशोधीस जो जाउनी मांगतात ॥
 त्याचे जळे चित्त कोपानळानें । स्वमित्रांस बोलाविलें शूर त्याने ३०
 "कसें काय हो ? मित्र माझे उदार । करावा कसा संकटों या विचार ? ॥
 अशी वेळ आला. खरे धैर्य दावा । असे शक्ति ती या प्रसंगास लावा ३१
 कसा बेत तो होउं द्या एकदाच । नको तो पुन्हा थोर चित्तास जाचा ॥
 जरी पाहिजे कीर्ति व्हावें पुढार । जिवाचीच आशा तरी जाल दूर ३२
 विचाराल माझा जरी बेत आतां । मला ये कधी ही न मार्गे पहातां ॥
 असा एकटा शत्रु-सैन्या पडेन । स्वऱ्या मी मराठ्याप्रमाणें मरेन " ३३
 असे ऐकतां वाक्य त्याचें विरक्त । तया सांगती ओरडोनी समस्त ॥
 'मरूं बाजुला बा ! तुझ्या देश भक्ता । दिली लात गेहूँ मुलां स्त्रीस वित्ता' ३४
 करी गर्जना ऐकुनी हें प्रमोदे । निरोपास दूतासर्वे काय तो दे ॥
 "मराठे तुम्हीं मार्ग-दर्शी न आम्हां । अम्ही जाणतो आपुल्या पूर्ण कामा ३५
 असे एक ठावा अम्हां मार्ग नीट । न सोडूं कधी जन्म-भूमीस धीट ॥
 जमानीस कोटयांतल्या रक्त वाहूं । मरूं जागच्या जागिं येथेंच राहूं ३६
 तुम्हां वाटलें दावितां भीति मात्र । पळूं टाकुनी हातचें काय शस्त्र ? ॥
 तुम्हीं रोहिल्यां मोगलांतें दटावा । न या देशी कोणास ही धाक ठावा ३७
 तुम्हीं देशदेशीं फिरोनी मराठे । अरी जिकिले हें न आश्चर्य वाटे ॥
 कसें काय तें युद्ध-कौशल्य पाहूं । उभे जेधवां शंज द्यायास राहूं " ३८

असे ऐकतां शब्द मन्हार कानें । तयाच्या मनीं क्रोध अत्यंत वाणे ॥
 हिताचा कथा सांगतां उत्तरातें । अशा तऱ्हेत तस्मात् घडो जें घडें तें ॥ ३९ ॥
 जालिन पोळिन नाशिन नेडने । दाविन कोप कसा असतो मम सर्व लया ।
 नागर नाशुन नागर या नगरे भूलया ॥
 पाडिल दाहि दिशांस उजेड । फिरो ॥
 बोलवि तो सरदार दुशार उदार । सुकीर्त-रवी ॥ ४० ॥
 जे निज शौर्य-बलें जित कीर्त-मती ।
 येउन लीन पदें सुकुलीन शिरो रमती ॥
 जाणवितां रिपु-भाषण कोप विषा वमती ॥ ४१ ॥
 होळकरें मग त्यांस हुकूम असा दिधला ।
 " घेउनियां अपुली पयकें पुर घेउं चला ॥
 चौहिकडे उठुनी करुं एक उठाव उठा ! ! ! ॥
 तुंबळ संगर-संगत कीर्तिस घेऊं शटा ! " ॥ ४२ ॥
 एकसरें रण-पंडित खंडित-शत्रु-मद ।
 गर्जति वाजाति डोंडिम चंड रिपु-श्रमद ॥
 जाय पुरें भरुनी नभ-मंडळ तूर्य-रवे ।
 घोष तसे उठती नर-केसरिचे बरवे ॥ ४३ ॥
 चालिस एकच काळि धडाधड तोफ सुटे ।
 होति दिशा बह धुंद कळे नच कोण कुठे ॥
 थोर जरीपटका कटकावरि उंच दिसे ।

गर्जनि घांति वीर-ममूह समुद्र जसे ॥ ४४ ॥
 सुंदर उंच गृहे हि धडाधड कोसळती ।
 सांपडती किति लोक मधें मरती पडती ॥
 उंच असे स्थळ पाहुन पौर तिये जमती ।
 भाति-भरे रण तुंबळ हे बघुनी भ्रमती ॥ ४५ ॥
 पाहुन हे यशवंत न लेश हि घाबरला ।
 घेउन नागर एक मने तट रक्षि भला ॥
 बीज जसा हिकडे तिकडे फिरतो चपळ ।
 फार सहाय्य करी स्वजनां न बसेच पळ ॥ ४६ ॥
 तीन हि वेळ तटावर चालुन होळकर ।
 येइ परी परते शुजतां प्रहरोप्रहर ॥
 माहुं शके भाडिमार तटावरला न भट ।
 येइ पुढे चवथा समयी नच सोडि हठ ॥ ४७ ॥
 त्या दिवशीं जय त्या मिळतां अगदीं न दिसे ।
 अस्त रवाम घडे म्हणुनी मग शांत बसे ॥
 युद्ध सुरू करुनी दुसऱ्या दिवशीं उठला ।
 वेढुन नागर तीन असा महिने झटला ॥ ४८ ॥

सर्ग दहावा.

शहराच्या तटावर लढण्याची तयारी—तट घेण्यासाठी मराठ्यांचे निष्फळ प्रयत्न—मराठे तटास खिडार पाडून हल्ला करितात—रजपूत मार्गे हटतात—यशवंतराय त्या स्थळी येऊन रजपूत लोकांस उत्तेजन देतो—पुन्हा लढाई—मराठे मार्गे हटून आपल्या छावणीत येतात—मल्हारराव कोटा-शहरास वेढा घालून पुन्हा बसतो.

आर्या.

मल्हारराव कोटा—शहराच्या वेढुनि तटा बसला ॥
झटला हठें जरी तरि न चले त्याचा उपाय ही कसला ॥१॥
जो काळ्या पाषाणीं बांधियला उंच पंधरा हात ॥
वेढुन कोटा—शहरा सर्पासम तीन कोसहि रहात ॥ २ ॥
डौलें बुरूज त्यावरि जातो गगनास काय भेटाया ॥
उचलुन काय शिरें हीं बाहे पांथांस नगर 'भेटा !! या !!!' ३
होत्या त्या शहराला एकंदर वेशी योरशा चवदा ॥
प्रत्येकीवर तोफा स्थापी यशवंत शत्रुला भयदा ॥ ४ ॥
एकेका वेशीवर ठेविले पांच पांच शत योध ॥
त्यावरि कुलीन शूर स्वजन नियोजी स्वयें करुन बोध ॥५॥
निवडुन चार हजार श्रुत—बल भट ठेविले महाभार्गे ॥
मार्गे, कीं समयाला चालुन जातील अरिवरी मार्गे ॥ ६ ॥
जी जी व्हावि तयारी युद्धाला हो तयार ती सगळी ॥
श्रीमंत सभ्य लोकीं भांडारें उघडिलीं म्हणुन अपुलीं ॥ ७ ॥

दिहिरखाने लोकां वागविलें दुष्ट रीतिने म्हणुन ॥
 आधीच नागरांचे त्याविषयी क्षुभित होय फार मन ॥ ८ ॥
 यशवंताच्या वाक्ये होता सर्वास चेव बहु आला ॥
 जो तो सावध होता कीं न पडो शत्रुचा पुरो घाला ॥ ९ ॥
 कोटा-नगर पुन्हा जरि बादशहाच्या करामधे जाते ॥
 नाहीं धडगति आम्हां वाटे ऐसे पुरांतिल जनाते ॥ १० ॥
 स्वाधिन जालों जरि तरि करितिल जाळून सर्व डी राख ! ॥
 क्रूर मराठे नेतिल घरदार लुटून हा असे धाक ॥ ११ ॥
 त्यांतुन रजपूतांच्या शौर्याचा कीर्ति-दुंदुभी वाजे ॥
 झाले त्यास मराठे नाशक मत्सर असा मनीं माजे ॥ १२ ॥
 होती हिंमत अंगीं भरली नूतन न जाहले क्लेश ॥
 होळकराते यास्तव नागर भ्याले न शूर ते लेश ॥ १३ ॥
 मल्हारराव ऐसे समजत होता मनामधे पूर्ण ॥
 पाहुन भाले भ्याले स्वाधिन करितील पुर अरी तूर्ण ॥ १४ ॥
 जेव्हां परंतु त्याने यशवंताचा निरौप आयकिला ॥
 झाला निराश मानी वेढा घालुन तटा हठे बसला ॥ १५ ॥
 रात्रंदिवस धडाडे तोफांचो मार मोर्चियावरून ॥
 झणणें जीती गोळे आपटाते तटावरि त्वरेकरून ॥ १६ ॥
 नेत्र-कटाक्षे पाहे जैसी रंभा बुधा शुका मोहूं ॥
 ब्रह्मानंद-परायण परि तो योगींद्र काय वद तो हूं ॥ १७ ॥
 तैशाच मराठ्यांच्या तोफा भंगावया तटा बघती ॥

पोक्त वयें वृद्ध असा स्थिर साहे तट विटंबना मग ती ॥ १८॥
 को गलबलाट ऐकुनि पोरीचा कोप पावला वृद्ध ॥
 विकारुनि डौलानें राहे जाग्यावरी उभा क्रुद्ध ॥ १९ ॥
 लावुनि शिड्या चढावें धरिला हट यापरी मराठ्यांनीं ॥
 ते झोडिले पुरजनौ सहज ससे जेवि काय काठ्यांनीं ॥ २० ॥
 धेंयें रागांत उमे रजपूत अचंचल-स्थिति रहाती ॥
 येतां जवळ मराठे शस्त्रे धरितात एकदम हातीं ॥ २१ ॥
 भाले बर्च्या फेंकिति रागें धरिती मनीं अहंकार ॥
 'सूं सूं सगणण' सुटती बाण धनुष्ये करीनि टंकार २२
 संतप्त पौर वर्धति कढांतुर्न फार तापलें तेल ॥
 टकलिति दगड धडाधड ऐशा प्रळयांत कोण वांचेल? २३
 लावुन शिड्या तडाला वर जाणें कर्म हें असे खोटे ॥
 हटती शूर मराठे आश्चर्ये वदनि घालिती बोटे ॥ २४ ॥
 मग ते सुरंग लावुनि यत्ने बघती तटीं करुं भंग ॥
 परि तो अभंग राहे घडिलें ओतून लोह जणु अंग ॥ २५ ॥
 पहिल्या आठा दिवशीं युद्धांत सहस्र दोन भट पडले ॥
 मेले शूर गुणी किति त्यांचे बहु मित्र सोयरे रडले ॥ २६ ॥
 मेले तसेचि समरीं पौरांचे पांच सातशें वीर ॥
 हानी मोठी झाली परि त्यांनीं सोडिला न लव धीर ॥ २७ ॥
 एके रात्री बसला होता तंबूत वीर होळकर ॥
 ज्या पौर-शौर्य वदलें व्यर्थेद्यम तूं असाच चोळ कर ॥ २८ ॥

तों वार्ता त्यास कळे जिंकाया नगर युक्त हा समय ॥
 ईशान्येस सुरुंगें तट टांसळला घडे महा प्रलय ॥ २९ ॥
 आवेशें मग वदला “जे माझे म्हणविती खरे मित्र ॥
 येतिल माझ्या मागुन ऐशा समर्थी धरून करिं शस्त्र” ॥३०॥
 ती भव्य दिव्य मूर्ती उत्साहें भरून शोभली फार ॥
 गेली छाती दाटुन चमके नेत्रांत तेज अनिवार ॥ ३१ ॥
 तों सरदार विचारी वदले “स्वामी दिसे न हें युक्त ॥
 जोडुनि करांस विनवूं ऐकावें आज आमुचें उक्त ॥ ३२ ॥
 कोटा धुळीस मिळवुन इच्छा आम्हांस बंड बुडवाया ॥
 आहे तुझ्यापरि पदीं समरीं रजपूत सर्व तुडवाया ॥ ३३ ॥
 ऐश्वर्य पेशव्याचें वाढावें म्हणुन आमुचा जन्म ॥
 हें वाण करिं सतीचें आचरिलों घेउनी समर-कर्म ॥ ३४ ॥
 क्षुल्लक रजपूतांला भीतो वाटे असें तुला काय ? ॥
 जाइल जेथें भाला देतिल हरिचे तिथे विजय पाय ॥ ३५ ॥
 परि काळ वेळ पाहुन वागावें बोलती असें लोकीं ॥
 पश्चात्ताप न होवो संतत दुःखद कधीं मग विलोकीं ॥ ३६ ॥
 ही मध्य-रात्र झाली अंधारें सर्व भुवन भरणार ॥
 अज्ञात देश शत्रुहि मायावी घोर कर्म करणार ॥ ३७ ॥
 कोसळला तो तट जरि होइल रात्रींत नीट नच वाटे ॥
 भांडूं उद्यां सकाळीं नेऊं नगरीं स्व-सैन्य त्या वाटे ॥ ३८ ॥
 इच्छा जरि तव असली जातो आम्ही समस्त सरदार ॥
 मिळवावया यशःश्री आलों येथें त्यजन घरदार ॥ ३९ ॥

वार्धक्य तुजसि आलें सोसूं न श्रम शरीर हें युक्त ॥
 होइल जिवा अपाय हि बाळगिती धाक हा तुझे भक्त ॥ ४० ॥
 म्हणुनी विनंति करितों बाहेर पडूं नये तुवां आज ॥
 आज्ञा दे तव सेवक येतिल साधून सत्य हें काज " ॥ ४१ ॥
 म्हारराव बोलें, " ध्याया कोटा प्रमंग हा आहे ॥
 एकैक क्षण जातो भ्याडासम भीति दावितां कां हे ? ॥ ४२ ॥
 पुरुन उरेन जगाला झालों जरि वृद्ध केंस हे पिकले ॥
 किति देशांचीं दैवें असती माझ्या करांत हें न कळे ! ॥ ४३ ॥
 केला निश्चय जो कीं ब्रम्हा फिरवूं शकेल तो न लव ॥
 कां मी भोक्ता दवडिन आलें हातास जें यशोविभव " ॥ ४४ ॥
 ऐसें वदे व्यवस्था सांगे त्यांतें करावया सिद्ध ॥
 कांहीं निवडुन घेतो संगें करण्यास रात्रिचें युद्ध ॥ ४५ ॥
 तों झिल्लिरखानानें अपकार समस्त पूर्व आठविले ॥
 होळकराच्या साह्या निवडक कांहीं पठाण पाठविले ॥ ४६ ॥
 वंगें पायदळाची टोळी घेऊन जाय म्हार ॥
 करितें दिशा सुगंधी ज्याचें परिफुल्ल कीर्ति-म्हार ॥ ४७ ॥
 विश्वासु स्वामीचें रक्षण करण्यास जीव देणार ॥
 होते त्या टोळितले ख्यात बळी माण देशचे वीर ॥ ४८ ॥
 दोन हजार असे हे एकंदर लोक जाहले संगें ॥
 घटकेंत एक आला गोटाबाहेर होळकर अंगें ॥ ४९ ॥
 सत्वर पाउल टाकी स्वीकारी आडमार्ग जायाला ॥
 गांठूं रजपूतांला हिंमत अत्यंत वीर-रायाला ॥ ५० ॥

जाऊन गुप्तमार्गे पोंहचला त्या तटासमीप बळी ॥
 ऐके कुणकुण कांहीं आंतुन तो कान देउनी जवळी ॥ ५१ ॥
 होता उजेड केला पेटवुनी आंत दीपक मशाला ॥
 जमले पौर सभोती नीट करुं भित वाहति विशाला ॥ ५२ ॥
 बोले एक “ गड्यांनो ! नीट मनुष्याकृती मला दिसती ॥
 वाटे खरेंच मजला येथ मराठे कुठे तरी असती ” ॥ ५३ ॥
 “ भितऱ्या जेथे तेथे दिसति मराठे ! न मार हांकेला ” ॥
 बोलून सोबत्यांनी त्याच्या गोंगाट हांसुनी केला ॥ ५४ ॥
 हंसण्याचा न प्रतिस्व भितिस आपटुन पावला विलय ॥
 तो नगर-रक्षकांवर एकाएकींच जाहला प्रलय ॥ ५५ ॥
 होउन पुढे मराठे रांगेत तसेच काढिती बार ॥
 शतसंख्य पौर मेले रंभा तत्कंठि घालिती हार ॥ ५६ ॥
 इतक्यांत पौर आले धांवुन मागून ओरडत रागे ॥
 त्यांवरि निज वीरांतें जाया मल्हार त्या क्षणीं सांगे ॥ ५७ ॥
 मग शत्रुभिन्न झाले एकाएकींच एकवट सुभट ॥
 करिती खटपट पटपट मराति हठें कपट दाविती निपट ॥ ५८ ॥
 मल्हार उग्रकर्मा रजपूतांतें कृतांत दिसताहे ॥
 भक्ति-रसें शत्रु-शिरे अमित तदा भूमि-देविला वाहे ॥ ५९ ॥
 ते नगर रक्षणारे धाकें सोडून समर पळतात ॥
 झाला गोंधळ तेव्हां हांका मारुन कोण वळतात ? ॥ ६० ॥
 यशवंतराय आला इतक्यांतच जेंवि मातला नाग ॥

कीं अन्य गुहेत शिरे म्हणुनि जणो काय खवळला वाघ ॥ ६१ ॥
 धांव्हे गर्जुनि सांगे मागे लोकांस धीट परताया ॥
 “ रजपूताच्या घेउन जन्मास अयोग्य काय करितां ? या ॥ ६२ ॥
 पूर्वज लाजिरवाणे तुमचें हें कर्म पाहुनी सारें ॥
 रडतील वर बघा कीं शोभति जे दिव्य कांतिने तारे ॥ ६३ ॥
 तुमचीं होऊन मुलें मोठीं घेतील शस्त्र ज्या कारीं ॥
 आठवुनी ही दुष्कृति लाजेनें मान घालतिल खालीं ॥ ६४ ॥
 केव्हां तरी मरविं जन्मा घेउन न काय मनुजानें ॥
 धन्य म्हणावा देशा सोडविली अपिली स्वतनु जानें ॥ ६५ ॥
 जरि काळें मुख करुनी पुर देणें शत्रुच्या करीं द्यावें ॥
 तरवार हीच घेउन मार्ते तोडून आज यश द्यावें ” ॥ ६६ ॥
 यशवंतोक्ती ऐकुन लाजुन परतून धांवले पौर ॥
 ते दक्षिणींस होती भयद जसे काय राशिला सौर ॥ ६७ ॥
 उठले जाले जागे नागर कोठ्यांत गडबड उडाली ॥
 हुंदुभि वाजति गाजति तोफा, नगरी तया रवि बुडाली ॥ ६८ ॥
 झाला यशवंत पुढें सर्वांच्या सगडतो जिवापरता ॥
 लाजवि निजशत्रूतें अद्भुत करणी रणामेधें करिता ॥ ६९ ॥
 तळपति त्या आपटती पाडिति ठिणग्याच काय तरवारी ॥
 धांव्हे एक कराया वार दुजा त्यास शीघ्रतर वारी ॥ ७० ॥
 दोहन मान हि सागर संगें घेउन हजार दोन भट ॥
 यशवंताच्या आले साह्या झुजोनि दावितात हठ ॥ ७१ ॥

उत्साह पौर-पक्षों तेव्हां युद्धार्थ तत्क्षणीं वाढे ॥
 अद्भुत साहस कृत्ये करितां कौशल्य दाविती गाढे ॥ ७२ ॥
 अरुणोदय तों झाला आशा-चंद्रास अस्त ये पूर्ण ॥
 गोटास मग निघाले त्यजुन मराठे रणांगणा तूर्ण ॥ ७३ ॥
 त्या दिवसापासुनियां मल्हार तटावरी करि न घाला ॥
 मोर्च्यावरून मात्रच तोफांचा मार ठेवित झाला ॥ ७४ ॥
 घालूनियां गराडा कोटा-शहरासभोंवती बैसे ॥
 स्वांतीं संतत चिंती व्हावे हे नम्र नागरिक कैसे ? ॥ ७५ ॥

श्लोक.

रक्षावया सतत चिंति असे उपाय ।
 राहून सावध पुरा यशवंतराय ॥
 आज्ञेत वागुनि सहाय तयास होती ।
 ते पौर संकट-निवारणें हेच रीती ॥ ७६ ॥

सर्ग अकरावा.

दिल्लिरखान यशवंतरायास ठार मारण्याकरितां बादल या नांवाच्या भि-
ल्लास पाठवितो—तो भिल्ल यशवंतरायास गांठतो—द्वंद्व-युद्ध-बादल जख-
मा लागून पडतो—तो मरतांना कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप दाखवितो—जुनी
ओळख—यशवंतराय भिल्लास आश्वासन देतो—प्राणात्क्रमण—विलक्षण
मसलत—दिल्लिरखानास ठार मारण्याकरितां यशवंतराय बरोबर कांहीं
निवडक लोक घेऊन निघतो—चांदण्या रात्रीचें वर्णन—मराठ्यांच्या छावणींत
प्रवेश—दिल्लिरखानाचा वध—मोंगलांची धांदल.

श्लोक.

कोटापुराभोंवतिं नित्य यापरी । महार तो युद्ध हळू हळू करी ॥
वार्ता घडे एक पुरांत अद्भुत । पौराग्रणी शौर्य जयांत दावित ॥ १ ॥
सारून रात्रीं यशवंत भोजन । आला महार्ला आपुल्या जिन्यांतुन ॥
टाकी हळू तो पद हिंडतो सुखें । स्तोत्रें पवित्रें म्हणतो तिथे मुखें ॥ २ ॥
होता दिवा एकच टांगला वरी । जो भोंवतीं अंधकशी प्रभा करी ॥
तोंतून चाले यशवंतराय तों । येतां तिथे एक मनुष्य पहातो ॥ ३ ॥
होती जया उंच भयाण आकृती । नेत्रीं हिरे कीं जणु दोन शोभती ॥
अंगें कठोरें बहु-शक्ति-संयुत । कोणी असा दुष्ट मनुष्य भासत ॥ ४ ॥
आला पुढें तो तरवार सांवरी । मुद्रा तयाची दिसण्यांत बावरी ॥
बोले कठोर-स्वर काय भाषण । आश्चर्य दावी यशवंत ऐकुन ॥ ५ ॥
“ आयुष्य-तंतू तुटणार या स्यळीं । मी हा तुझा नाश करीतसें बळी ॥
रक्षावया देवहि होय न क्षम । जाशील कोठें न करांतुनी मम ॥ ६ ॥
आयुष्य कांहीं क्षण शिष्ट राहिलें । तूं ईश्वराचीं स्मर त्यांत पाविलें ॥

जो बुद्धि देतो मजला करावया । हे कर्म की प्राण तुझे हरावया ” ॥ ७ ॥
 बोलूनियां दुष्ट पुढेंच धांवला । अत्यंत कोपा यशवंत पावला ॥
 “ माझ्याच हातें मरणें तुवां असे । दुष्टा कपाळीं लिहिलें तुझ्या असे ” ८
 उड्डाण मारी वर हात ठेवुन । तो जागच्याजागीं उभाच राहुन ॥
 जो गुप्त होती तुळईत ठेविली । एका क्षणीं ती तरवार काढिली ॥ ९ ॥
 बोल-“ तुझा नाशक मी असे उभा । ये तूं पुढें पूर्ण तुला असे मुभा ॥
 त्वत्तुल्य आले जरि वैरि ते दहा । मी लोळवीतो इतवयांसही पहा ॥ १० ॥
 पाणी दिलें या तरवारिला नवें । त्याची परीक्षा करण्यास आठवे ॥
 चाले शरीरीं तव चांगली जरी । कारागिरा देइन मोल मी तरी ! ” ॥ ११ ॥
 ते दोनही मंडळ घेऊं लागती । संधी कराया मग वार पाहती ॥
 जिशा विजा त्या तरवारि नाचती । होतो तिये शब्द खणाखणा किती ॥ १२ ॥
 संक्षेप विक्षेप शरीर-दृष्टिला । प्रक्षेप शस्त्रां चिर तेथ चालला ॥
 क्रोधामधें ते मणिबंध चाविती । आकाशपृथ्वी करुं एक पाहती ॥ १३ ॥
 जो जो घडे चापल शस्त्र-संगरी । प्रत्येक उत्साह मनीं नवा धरी ॥
 प्रत्येक ते अद्भुत डाव दाविती । आलाच हातीं निज शत्रु भाविती ॥ १४ ॥
 जें आवडे शस्त्र तया तया मिळे । दोघांस होतो बहु योग्यशीं स्थळें ॥
 प्रत्येक मोठा अपणास मानितो । झाला चमत्कार कथील कोण तो ! १५
 त्या काळी कोटयामधि खड्ड घेइल । दावील मोठें कमला-सुता बळ ॥
 होता न कोणी नर धन्य यापरी । ज्यापासुनी तो यशवंत भी धरी ॥ १६ ॥
 तेव्हां चमत्कार मनास वाटला । धास्तीहि कांहीं यशवंत पावला ॥
 आहे तरी कोण उभा पुढें असा । जो घात पाहे करण्यास काळसा १७

तारुण्य उत्साह सुहस्त-कौशल । अंगांतलें थोरहि मूळचें बळ ॥
 तें जागच्या जागिच सर्व राहिलें । येऊन हें संकट थोर कोसळे १८
 द्यायास धापा यशवंत लागला । शक्ती गळूं लागलि फार भागला ॥
 विंदू कपाळावर घाम सांठुन । व्यायाम तो हस्तपदांस होय न ॥१९॥
 बोलावुं कोणास सहाय काय मी ? । झालों असें या समयास मी श्रमी ॥
 वाटे असें मान-धनास त्या पुन्हा । तो एकटा साह्य नसोच आपणा ॥२०॥
 अंगी पुन्हा हिंमत एकदा धरी । चालून गेला मग तो अरीवरी ॥
 ऐसा करी एकच वार कीं बळें । जेणें जणो डोंगर वैरि कोसळे ॥२१॥
 मारेकरी तो पडला महीवर । येऊन मूर्च्छा पसरूनियां कर ॥
 डावे कुशी वार असाध्य जाहला । त्यांतून तों रक्त पडे भळाभळा २२
 पोरेश आश्चर्यभरें बघे पुढें । मारेकरी दृष्टि त्याच्या पडे ॥
 ठेवून स्वद्धावर हात ओणवे । पोटी दया पाहुन शत्रु जाणवे ॥२३॥
 धांवून आली वर कांहीं माणसें । तों त्यांस मूर्च्छागत वैरि तो दिसे ॥
 राहे न्यहाळीत त्या उभा धनी । आश्चर्य हें पाहुन होतसे मनीं ॥२४॥
 बोलें दयार्द्रांतर काय चाकरां । “व्हाहो पुढें सावध त्याजला करा ! ॥
 त्या बापुड्या कांहीं असेल बोलणें । बोलो सुखें त्यास न यांत वांचणें २५
 जाणावया उत्सुकता असे जरी । दुष्टास या प्रेषण कोण तो करी ? ॥
 जाणाल तेही पुरस्त्राच हेतु हा । होईल तो सावध कीं पहा पहा ! ” २६
 हळू हळू सावध दुष्ट जाहला । स्वनेत्र पाहूं उघडून लागला ॥
 मुखांतुनी अस्फुट शब्द काढितो । बघून दैन्ये जल पूर्वि मागतो २७
 जाऊन वैसे जवळी धरी कर । बोलें हळू तो यशवंत सुस्वर ॥
 “मी काय केला अपराध थोरसा । आलास ध्यायाजणु सुडतूं असा” २८

मारेकरी तो करि नेत्र खालते । काढी प्रयत्नै मग खोल शब्द ते ॥
 “मी क्रूर-कर्मी अति दुष्ट बादल । ध्याया नसे योग्य तुझ्या घरी जल २९
 दिल्लीर धाडी मज मारण्या तुला । आलों मनीं दुष्ट धरून हेतुला ॥
 भिल्लांतला नायक मीच बादल । ज्याचे भयें ऐकुन कांपती बळ” ३०
 हें ऐकतां विस्मय फार जाहला । मोठ्या स्वराने यशवंत बोलला ॥
 “तूं काय तो बादल ? नांव ऐकुनी । होतें पहावें तुजला असें मनीं ३१
 भिल्लामधें नायक तूच काय तो ? । कीर्ती जयाची जन सर्व जाणतो ॥
 राजे हि होते तुज भीत बापुड्या ! । आलास कर्मच दशेस येवळ्या ३२
 तूं वाटमान्या बसणार काननीं । पांथस्त लोकां लुटणार हाणुनी ॥
 या देशी कोणी नव्हता तुझा अरी । जो खड्ग-युद्धास तुझ्या सर्वे करी ३३
 अंगी असोनी गुण ते सहस्रशा । कामांत आला नसतास तूं अशा ॥
 होतास मोठा चढतास योग्यते । आयुष्य गेलें तव व्यर्थ वाटतें ! ॥३४॥
 जगन्निघंट्या परमेश्वरास हें । नराधमा ! कर्म तुझें कसें सहे ? ॥
 म्हणोन मेलास करीच माझिया । पराभवातें वरिताय कासया ? ॥३५॥
 शत्रुत्व संपादुनि दिल्लीसर्वे । जो लाजवी होळकरा पराभवें ॥
 आहे असा मी तुज हेंच ठाडक । मीकोण ही देइन आज ओळख ३६
 चोवीस वर्षे घडलीं कयेस या । तो काळ तूं आठव टाकुनी भया ॥
 होतास तेव्हां मद-मत्त यौवने । हत्तीपरी हिंडत घोर ती वने ॥३७॥
 क्रूरा ! तुझें शौर्य अचाट संगरीं । नाही दयेचा परि लेश अंतरीं ॥
 घेसा जनांची लुटुनी धनें किती ! । तूं मारिसी जीवतयां नसे मिती ३८
 एका प्रसंगीं निज सेवकांसह । जातां पथीं भोगित दुःख दुस्सह ॥
 कोणी अशी स्त्री कमलाख्य सुंदरी । ती बापुडी सांपडली तुझ्या करी ३९

हा लाभ मोठा तुज वाटला खरा । होतास तू जात पळून तस्करा ॥
 तों वीर आला जगदेव सद्गुणी । तो सोडवी तीस तुझ्या करांतुनी ४०
 युद्धांत मेले बहु भिल्ल सोबती । तेव्हां तुला वार हि फार लागती ॥
 झाले न तेव्हां परिपूर्ण शासन । आला असे हा म्हणुनीच कीं दिन? ४१
 माझा पिता तो जगदेव सन्मती । माता हि माझी कमला महासती ॥
 ती गांजिली त्वां अबला म्हणूनियां । मी पुत्र तीचा तव शत्रु निर्दया" ४२
 बोलें तदा स्फुंदत बादल स्वये । "माझी तुला काय म्हणून कीं व ये ? ॥
 पापी जमीं हा परिणाम पावलों । दुष्कीर्तितें संतत पात्र जाहलों ४३
 औदार्यशाली स्वजनांत तू हिरा । रक्षावया पाहसि या पुरा बरा ॥
 द्यावें तुला साह्य म्हणून म्यां जरी । दुर्मार्ग दावी धनलोभ हा तरी ४४
 आलों जरी मी नसतां पुरांत या । देतों तुला संधि न सूड घ्यावया ॥
 यावा मला मृत्यु इथे तुझ्या करे । हें ईश्वरें इच्छित वाटतें खरे ॥ ४५ ॥
 पाहून देवा! गहना तुझ्या कृती । वाटे मना विस्मय गुंगते मती ॥
 जो पातकी घातक मातला खळ । दंडावया त्या तुज मार्ग पुष्कळ!" ४६
 ऐसें वदे श्वासहि टाकि दीर्घसा । लावी वरी बादल दृष्टिला तसा ॥
 दुःखांत मोठ्या गत-गोष्टि आठवी । तो जन्म-भूमीप्रत चित्त पाठवी ४७
 आयुष्य हा मार्गच थोर चालुन । विश्रांति घेणार इथेच जाणुन ॥
 मार्गे बघे तों स्वचरित्र चित्रसे । राहे पुढें त्या भिववीतसे जसे ४८
 लक्षावधी लोक भिकेस लागले । याच्याच हातें किति मृत्यु पावले ॥
 मूर्ती तयांच्या दिसतात येउन । भीती उरीं जाय तदा धडाडुन ॥ ४९ ॥
 जो स्वर्ग या भूमि-तलावरी खरा । त्या सौख्यदायी स्मरतो मनीं घरा ॥
 भार्या सुगात्री तरुणी धरी मनीं । तो बाळ ही सुंदर धाकुंटा गुणी ५०

आणून अश्रू नयनांत बोलत । आर्त स्वरे तो कमला-सुनाप्रत ॥
 “कोपानेज्जीं मी तव दग्ध जाहलें । जें कर्म केलें फळ नीट पावलें ५१
 विज्ञापना यास्तव नम्र मी करीं । आहेत जीं कीं मम माणसें घरीं ॥
 त्या दुर्बलीं आग नकोच पाखडूं । घेईन मी सूड असें नको वडूं ” ५२
 पौरेश बोलें “ भलतीच कल्पना । कां वादला येत असे तुझ्या मना ? ॥
 या वेळीं तूं होउन शांत चितणें । श्रीशंकराचीच पदे सुपावनें ” ५३ ॥
 तेव्हां वदे बादल काय भाषण । आतां असे निर्मळ शांत मन्मन ॥
 ‘हे राम! हे राम!’ वदेन मी मुखें । सोडून जाईन महीतळा सुखें ” ५४
 नाडी हळू चालुन बंद राहिली । बर्फाप्रमाणें तनु गार जाहली ॥
 तों प्राण ही सोडि तनूस नश्वर । गेला असा बादल तो भयंकर ५५
 ये आंत तो धांवत वीर दोहन । द्वारांतुनी बोलत लोक-मोहन ॥
 “ मित्रा! उदारा! भय थोर येतसे । आला पुरी बादल ऐकिलें असे ५६
 वृत्तांत माझ मज दूत सांगती । ध्याया तुझा प्राण पठाण पाहती ॥
 त्यांनीच हा बादल धाडिला पुरी । जीवांस जो दुष्ट असंख्य संहरी ” ५७
 मित्रास तेव्हां यशवंत बोलला । “ ये हा पुढें बादल पाहिं पाडिला ॥
 माझ्याच हातें अति नीच तो मरे । हें मेळवीलें यश थोर मत्करें ” ५८
 ऐकून हें दोहन धांवतो पुढें । आश्चर्य-दृष्टी बघतो तयाकडे ॥
 हा बादलाचा बघुनी पराभव । तो थोर मानी यशवंत-वैभव ॥ ५९ ॥
 कृत्ये खळाच्या बहु कोपला भला । पौराधिकारी यशवंत बोलला ॥
 “ दिल्लीर हा दुष्ट मदांघ सर्पसा । नाशूं अहांला न बघेल तो कसा ? ६०
 हा खान राहील जिवंत जोंवर । विश्रांति चित्ता नच आमुच्या तर ॥

भारावया यास सुयुक्ति काढिजे । हा पूर्ण झाला मम हेतु पाहिजे ॥६१॥
 मयुत्तरा दोहनसिंग देतसे । त्याच्या मनो एक विचार घेतसे ॥
 तो साम्य साधारण पाहतो बळी । आकार उंचो यशवंतबादली ॥६२॥
 “शौर्याकरा ! नागर-लोक-संमता ! । घेशील याचा जरि वेष तूं स्वतां ॥
 गोटांत जाऊं अरिच्या सुसावध । दिल्लीखाना ठकवूं करूं वध ॥६३॥
 ती युक्ति या मानवली बरे म्हणे । “साधीन मी वेष असा पहा पणें ॥
 पोषाक काळा तनु वर्ण सांवळा । डोकीवरी मंदिल यास हा निळा ॥६४॥
 दाढी मिशा थोर मुखासभोंवती । गाली कपाळावर वार दीसती ॥
 हे सर्व साधिल अशाचसारखे । होईन मी बादल सांगतो निकें ॥६५॥
 दिल्लीर घातास नसेल शंकत । भेटूं तया आपणही अकल्पित ॥
 ही रात्र आहे उमगूं न आपण । श्वानास मारूं चल जाऊं ओढुन ॥६६॥
 तूं शौर्यशाली भट मान सागर । वेषांतरे आज चला बरोबर ॥
 पन्नास घेऊं जन साहसी सर्वे । ज्यां भीति ऐशा समयीं न जाणवे ॥६७॥
 ते छावणीपासुनियां उभे भले । होतील कीं दोन हजार पावलें ॥
 ठेवूं उभे एक हजार नागर । नानास्थळीं सावध अंतरावर ” ॥६८॥
 झाली तयारी घटकेत चांगली । मार्गास ते लागति उत्सर्वे बळी ॥
 वेशींतुनी बाहिर येति जों पहा । तों रात्र झाली घटका तिथे दहा ॥६९॥
 भासे नभा निर्मळ रंग सांवळा । कीं घोंटुनी साकच केलि हे शिळा ॥
 शोभे मधें सुंदर रात्रि-नायक । कांती तयाची अति हर्ष-दायक ७०
 मोडी करी जो भुवना क्षणामधीं । दुग्धांबुधी तो घुसळी स्वये विधी ॥
 हा ठेवितो काढुन यत्न-पूर्वक । आकाश-पार्त्री नवनीत-गोलक ॥७१॥

या वंदुका घेउन सुंदरा अशा । खेळे विलासें जणु पूर्व ती दिशा ॥
 क्रीडेत हा आपटतां जमीनिला । आकाश-मार्गी वर नीट चालला ७२
 फांके मही मंडळि शुभ्र चांदणें । दुग्धचें जें सारवितें जगा क्षणें ॥
 मैदान झाडें आणि टेंकड्या धरें । दृष्टीस येतात पदार्थ पांढरे ॥७३॥
 पाटांतुनी निर्मळ पाणि वहातें । त्यांतून चंद्र-प्रतिबिंब शोभतें ॥
 डोळ्यावरी अद्भुत तेज तों पडे । पाराच हा लोळत चालला पुढें ७४
 मैदानही शांत समस्त भासतें । वारा सुटे गार हळू हळू तिथे ॥
 पानें फुलें हालति वृक्षिचीं हळू । भीतात येईल कुणा जणो कळूं ७५
 वेळीं अशा तो यशवंत चालला । सर्वापुढें, सत्वर टांकि पावलां ॥
 घालूनियां मान उगाच खालती । नानापरी आंत विचार चालती ७६
 क्रूरकृती बादल-युद्ध त्यासर्वे-। तो जिकिला वैरि सुवीर्य-गौरवें ॥
 तोंडांतुनी जें वच त्याचिया पडे । तें राहिलें सर्व अनुक्रमें पुढें ॥७७॥
 या वेळपर्यंत जशीं महाभयें । आलीं बळानें तरलीं तयां स्वयें ॥
 सर्व स्वकार्यें सुरळीत चाललीं । शक्ति स्वशत्रूंंप्रत पूर्ण दाविली ॥७८॥
 होणार कैसें न कळे पुढें परी । विश्वास या साहसि कोण तो धरी? ॥
 मारीन मी दिल्लिरखान काय तो? । कीं मृत्यु येतो मज? कोण जाणतो? ७९
 जों जों पुढें जाति बघून छावणी । तों कर्णमार्गी पडतो महा-ध्वनी ॥
 तंबूतला नीट उजेडही दिसे । तीं स्पष्ट येती नजरेस माणसें ॥ ८० ॥
 मार्गे स्ववीरां यशवंत ठेवुन । संगें तिघेही सरदार घेउन ॥
 चाले पुढें किंचित थांबुनी तसा । एके बघे भोंवति सावकाशसा ॥८१॥
 रात्रीं मराठे करणार रक्षण । तेथें उभे जे न विसंजती क्षण ॥

दृष्टी चुकावूनच संकटा तरे । रस्त्यांत एका शिरला पुढें सरे ॥ ८२ ॥
 पाहे किती बैसुन चांदण्यामधें । जेवीत होते सुख तेंच त्यांस दे ॥
 गोष्टी किती सांगति हांसती तिथे । स्वच्छंद ते खेळति नाचती कुठे ८३
 तंबू तयाला मग एक दीसला । येऊन दारों क्षण एक थांबला ॥
 होते उभे अंगणि शस्त्रधारक । त्या दिल्लिराचे बहु सज्ज सेवक ८४
 एकास बोले यशवंत सादर । “जागा असे आंतच काय दिल्लिर ! ॥
 सांगा तया बादल मी इथे असैं । इच्छा मनी त्यास पहावया वसे” ८५
 तो बोलला “बादल शौर्य-सागर । येवो सुखें दाविन वाट सत्वर ॥
 माझा धनी उत्सुक त्या पहावया । आधीं पुढें जाउन सांगतो तया” ८६
 आला क्षणें हात धरून नेतसे । निर्धास्त मार्गे यशवंत जातसे ॥
 ते दोहनादी यवकून राहती । लावूनियां सावध कान ऐकती ॥ ८७ ॥
 कोंचावरी खान खुशाल बैसला । हुक्का मुखा लावुन ओढितो भला ॥
 तोंडी धुराचे धरि लोळ सोडितो । जातां वरी देउन चित्त पहातो ८८
 तों मद्य-पानें बहु धुंद दिल्लिर । पाहे पुढें बादल जोडुनी कर ॥
 नायास सांगे स्वजनांस बाहिर । हा एकटा मात्र असो बरोबर ॥ ८९ ॥
 बोले-“प्रिया! संगर-धीर बादला! । दे सौख्य वृत्तांत कथून आपुला ॥
 तो सांपडे काय तुझ्या करीं अरी? । आलास तूं साधुन कार्य कीं पुरी?” ९०
 प्रयुक्तरा कृत्रिम-बादलें दिलें । “मोठ्या प्रयत्नें तव कार्य साधिलें ॥
 गेलों तिथे जाउन गुप्त बैसलों । चितेंत मी पाहत संधि राहिलों ॥ ९१ ॥
 त्याच्या घरीं जाउन गांठिलें तया । झालों पुढें टाकुन मी भया दया ॥
 खंजीर पोटीं खुपसून पाडिला । स्वर्गास वेगें यशवंत धाडिला ” ॥ ९२ ॥

ऐकून हें खान मदांघ बोलतो । रंगांत येऊन खुशाल डोलतो ॥
 “ कां. आणिलें नाहिंस शत्रुचें शिर ? । झालें मला जें असतें सुखार्कर ९३
 वच्छंद मी त्यावर वा न नाचलों । नाहीं स्वर्लोकीं स्तुति-पात्र जाहलों ॥
 मों. पाठवीलें असतें तया शिरा । भाल्यास टोंचून सुखें दिगंतरा ! ” ॥९४॥
 हें ऐकुनी क्रोध मनांत नावरे । डोळे करी तो यशवंत बावरे ॥
 मारी उडी सिंहप्रमान दिल्लीरा । पाडूनियां लावि कट्यार तो उरा ॥९५॥
 दाबूनियां तोंड उरावरी बसे । दिल्लीर या वेळीं सुटूं पहातसे ॥
 पौरेश शस्त्रें दुसऱ्या क्षणीं करी । निर्जीव दिल्लीर बलाढ्य तो अरी ॥९६॥
 बाहेर तेव्हां यशवंत धांवला । एका क्षणीं मित्रजनांत पावला ॥
 बाहेर गोटांतुनि धांवती बळें । वाटे न वारा इतुक्या जवें पळें ॥ ९७ ॥
 मारेकरी येउन आंत शीरले । मारून खातास पळून चालले ॥
 वार्ता अशी सर्व जनास ठाऊक । झाली क्षणें फारचि भीति-दायक ॥९८॥
 ‘ अल्लारहीम बिमामिल्ला ’ असा करिति गिल्ला समस्त यवन ।
 मल्लां चढे स्फुरण हल्ला करूं म्हणति कल्लाच जाय उडुन ॥
 सल्लालन-प्रमति-बल्लाळ-भूप-भट भैल्लांस घालिति कर ।
 सल्लाभ मानुनिच सल्ला विचारिति न मल्हार घे पथकर ॥९९॥

सर्ग बारावा.

अनंताचार्याचा पुण्यापर्यंत प्रवास—पुण्यासमोर्वातालच्या प्रदेशाचें वर्णन—पुण्याचें वर्णन—जुने पुणे व नवे पुणे यांच्या स्थितांतील महदंतर—त्यावर कवीचे विचार—अनंताचार्याने वाणलेली त्या वेळची पुण्याच्या दरबारची स्थिति—आपलें काम सदाशिवरावभाऊकडून करून घेण्याबद्दल अनंताचार्याचा निश्चय.

श्लोकः

यम-दिशेस अगस्त्य जसा निघे । विबुध-नायक-कार्य करूं बघे ॥
नगर-नायक-कार्य-पैरायण । द्विज तसा निघतो करुनी पण ॥ १ ॥
स्वपथ चालुन कोस दहा दहा । सधन गांठित दक्षिण-देश हा ॥
विविध-देश-विशेष-निरीक्षण । करुनियां हरिखे भरलें मन ॥ २ ॥
गवतही उगवूं नशके जिथे । सरळ उंच नभाप्रत पोचते ॥
उठति चार दिशांस असे भले । बघत डोंगर विध्य-गिरींतले ॥ ३ ॥
बहु सख्या मिळवून नद्या सर्वे । पतिस पश्चिमदेशि मिळे जेवे ॥
सुसलिला विमला जने-शर्म-दा । निजपथी तरला द्विज नर्मदा ॥ ४ ॥
न किरणा रविच्या मिळते गती । पशु जिथे भय-दायक राहती ॥
विमल वाहति निर्झर^१ आंतुन । बघत सातपुड्यांमधले वन ॥ ५ ॥
हळुहळू जंव दक्षिण-देशि तो । शिरतसे बहु विस्मय पावतो ॥

१ दक्षिणेस. २ देवांचा राजा इंद्र याचें कार्य. ३ यशवंतरायाचें कार्य साधण्याविषयी तत्पर. ४ ब्राम्हण (अनंताचार्य). ५ नाना देशच्या तन्हा पाहणे. ६ हर्षानें. ७ वेगानें. ८ चांगलें आहे उदक जीचें. ९ लोकांस सुख देणारी. १० झरे.

નચ સપાટ જમીન કુઠે દિસે । લવક ડોંગર જેથ તિથે અસે ॥ ૬ ॥
 પ્રબલ વેગ ગતીસ જયાંચિયા । બહુ લહાન નદ્યા દિસતી તયા ॥
 જમિન ફાર સુપીક કુઠે કુઠે । પરિ ન માલંવ-તુલ્ય ગમે રથે ॥ ૭ ॥
 પ્રબલ ગૌર ઉમાર સુરેલસે । વસતિ ઉત્તર-દેશિ મલે જસે ॥
 ન દિસતી રજપૂત સુલક્ષણી । નવિન લોક બધે દ્વિજ દક્ષણી ॥ ૮ ॥
 દિસતિ યેથિલ લોક ન દેલગે । ચપલ રાંકટ નિષ્ઠુર ઠેંગણે ॥
 દિસતિ શાંત જરી કપટી મહા । સડસડાત પરી બઠિ તે પહા ॥ ૯ ॥
 દિસતિ સહ્ય-ગિરીંતિલ ડોંગર । પ્રેથિત જે ચિર ભારત-ભૂવર ॥
 યવન-ભૂપતિ-નાશ-પરાયણ । શિવૈં જિથે વસુની કરિ ગર્જન ॥ ૧૦ ॥
 પરિ સદા યશવંત-હિતો મન । વિબુધૈ-વર્ય અનંત વિચક્ષણ ॥
 જવલ પુણ્યપુરા દ્વિજ ઠાકલા । દિવસ જો ઘટકેવર પાવલા ॥ ૧૧ ॥
 ક્ષલક મંદિલ સુંદર ડોકિલા । ધવલ વેષ શરીરિં લુલે મલા ॥
 અસુન શાંત સુકાંતિ મુલાવરી । વય ઉતાર શરીર બઠી પરી ॥ ૧૨ ॥
 સકલ-શાસ્ત્ર-વિચાર-પરાયણ । સુવચના કરિતા હરિતા મન ॥
 સદય હોડન શિક્ષણ પૂર્વિ દે । મ્હણુન ઝ્યા યશવંત ગુરુ વદે ॥ ૧૩ ॥
 દ્વિજ અનંત અસા સકલાંપુર્વે । દવડવી સ્વર્હયા દુડકયા પર્વે ॥
 જવલ રક્ષક-નાયક ચાલતો । મગ અનંત તયાપ્રત બોલતો ॥ ૧૪ ॥
 “બધ સહ્યા ! રમણીય સુદેશ હા । દિસુન યેહ અશા સમયો અહા ! ॥
 ઉગવુની નુકતા મિરવે રવી । મહિ-તલા કનકે જણુ સારવી ! ॥ ૧૫ ॥
 રથુન તેથુન શેતમલે કિતી । ઉઠુન ભૂમિસ વ્યાપુન ટાકિતી ॥

૧ માલવ્યાસારસ્ત્રી. ૨ પ્રખ્યાત. ૩ હિંદુસ્થાનાંત. ૪ શિવાજી મહારાજ.
 ૫ સુત-શ્રેષ્ઠ. ૬ આપલ્યા ઘોડ્યાસ.

अजुन कार्तिक मास न संपला । म्हणुनि गारच देश दिसे भला १६
 हंवा नसे सुकलें अजुनी जरी । प्रखर भास्कर ही न करां करी ॥
 जमिन हीच धनीण इची करी । कठिण शेतकरी करि चाकरी १७
 बसुनियां छपरावरि गोफणी । धरुन हांकिति पक्षि-गणां कुणी ॥
 झणझणा करि गोफण जों फिरे । पळति दूरचि बापुडि पांखरें ॥१८॥
 कितिक पेटविती जन आगटी । जवळ बैसुन शीत निवारिती ॥
 हळुहळू पडतो डुरडा मुखी । बसुन सांगति गोष्टि तिथे सुखी १९
 वय दहा वरुषे शिशु धाकुटे । चपळ धांवति घेउन आउतें ॥
 कितिक येथ पर्तीस गुणी स्त्रिया । मदत देति पहा तिकडे सख्या ! २०
 हरभरा गहुं बाजरी जोंधळा । पिकुन गार इथे दिसतो मळा ॥
 जमिन देइल धान्य सुखें जर । कितिक खाइल मानव हा तर ? २१
 कितिक जुंफुन मोट जन स्वतां । वृषभ सुंदर हांकिति तत्वतां ॥
 श्रम गमो वृषभां हलका सुखें । करिति गायन सुस्वर हें मुखें ॥२२॥
 पसरती निजपक्ष जशीं शिडें । उडति घारि नभों दिसती पुढें ॥
 नजर कोसभरी दुर फेंकिते । त्वरित शोधुन भक्ष्य हि काढिते २३
 धरुन वेष निळे हिरवे असे । उडति पक्षि तरुं वरुनी कसे ! ॥
 करिति नादित देश मधु-स्वरें । सुख खरें जगि भोगिति पांखरें २४
 घरटियांत बसून पिलांसवें । दवडिती निशैला अति उत्सवें ॥
 उठति जों अरुणोदय जाहला । धरिति संतत उद्यम आपुला ॥२५॥
 गगन-राज्य अफाट तया रवी । उगवुनी नृपती बहु तोषवी ॥
 म्हणुन पक्षिच भाट सुखावले । करिति गायन ही स्तुति भासलें ॥२६॥

पसरलें जरि दाट दिसे धुकें । किरण त्यांत परी शिरकूं शके ॥
 खुलति दोनहि एकच होउन । दिसति पारंद आणखि दर्पण ॥ २७ ॥
 दिसति अस्फुट त्यांतुन डोंगर । पसरलीं बहु दाट वनें वर ॥
 म्हणाति सह्य जया गिरि हा असे । सकल पश्चिम व्यापुनियां वसे ॥ २८ ॥
 कितिक जाति नभांत निमूळते । किति सपाट शिरीं गिरि देख ते ॥
 कितिक एकच रांग धरूनियां । असति खिड दिसेन कुठे तयां ॥ २९ ॥
 गरूड तो शिव भूपति यावरी । रचुन दुर्ग पहा घरटीं करी ॥
 तिथुन घालुन झेंप दिनोदिन । लुटित देश करी रिपु-मर्दन ॥ ३० ॥
 म्हणुन पूज्य समस्त मराठियां । असति डोंगर हे न मिती तयां ॥
 रचुन राज्य-नदी उगवूनियां । पसरली अरिला करिती भया ॥ ३१ ॥
 शिव अचाट अशी करणी करी । स्वरिपु जिकुन थोर यशा वरी ॥
 म्हणुन तत्स्मरणार्थ असे भले । विजय-दर्शक खांबच रोंविले ! ॥ ३२ ॥
 भरभराट नवाच दिनादिना । सुखवि राज्य मराठि कसें जनां ॥
 अचल बैसुन पाहति हे असे । विगत-पक्ष-जटापु-शरीरसे ॥ ३३ ॥
 उगम पावति पुण्य-नद्या वरी । सुखविती भुवनास बहूपरी ॥
 विलसती दृढ-दुर्ग किती वर । म्हणुन नाट मनामधि हे धर ॥ ३४ ॥
 दुरुन वाहत यांति मुळा मुठा । विलसती तरु-कुंज तया तटां ॥
 भगिनि काय सुशील म्हणूनियां । करित गोष्टि सुखें फिरतात या ३५ ॥
 दुरुन थोर पुर्णे दिसुं लागलें । बघुन धातिल नेत्रच आपुले ॥
 प्रबल दैव असे म्हणुनी पुर । घडतसे नयनांप्रत गोचर ! ॥ ३६ ॥
 असुन गांव लहान भिकारडें । पुर इथे उठलें तरि केवढें ! ॥

वसति हिंदु-पदाधिपती बरे । गहन काल-महात्म्य असे खरे ! ॥ ३७॥
 अखिल-देश-नृपाल अशा स्यळी । नमिति येउन राज-पदा बळी ॥
 बघति वाट हुकूम कसा घडे । तदनुकूलच वर्तन ही पुढे ॥ ३८ ॥
 यवन-राज्य-तर्मे जग घेरिले । म्हणुन हिंदु महाभय पावले ॥
 उगवती रविसे भट पेशवे । पळति शत्रु तयां नच राहवे ॥ ३९ ॥
 स्वपद हे दिधले करुनी कृपा । स्तवन योग्यच शाहु महानृपा ॥
 करि रवी निज अर्पण तेज की । अनैळि मावळतां नच तारकी ॥ ४० ॥
 मधुर गायन नर्तन वादन । उपवनांत विलास सुभोजन ॥
 सकल लोक इथे उपभोगिती । प्रतिदिनीं नव उत्सव चालती ॥ ४१ ॥
 धरुनियां तरवार सखी करी । भरुन चंदन रक्त तनूवरी ॥
 रण-वर्नी यश हंस धरावया । रसिक वीर तयार पुण्यांत या ॥ ४२ ॥
 फिरुन आठ दिशांस सुपंडित । करुन खंडित सद्गुण-मंडित ॥
 विविध-शास्त्र-वनांतिल केसरी । दुरुन येउन राहति या पुरी ॥ ४३ ॥
 मधुर निर्मल सौम्य सरस्वती । सुकवि जे वदनांतुन काढिती ॥
 करिति संतत संत-सुवर्णन । लुटुन नेति पुण्यांतून या धन ॥ ४४ ॥
 करिति वाडवडील अशा कथा । नयनि वैभव ते बघतो स्वतां ॥
 वसति-देश जरी अपुला दुर । परिसतो परि कीर्ति निरंतर ॥ ४५ ॥
 झळकती दुरुनी दिसती अहा ! । कळस निर्जर-मंदिरिचे पहा ॥
 गगन-छत्रच सांवरुनी शिरी । दिसति दंड उभे इतुके वरी ॥ ४६ ॥
 उचलती स्वशिरे वरती घरे । स्व-धन-गर्वच त्यांस जणो भरे ! ॥
 नयन हे खिडक्या उघडूनियां । बघति येतिल कोण पुरांत या ॥ ४७ ॥

द्विज अनंत चले हळु पावळीं । उपवने खुलतात जया स्थळीं ॥
 दुरुन पाहुन या महिता पुरा । भरतसे मनि विस्मय को पुरा ॥४८॥
 जरि अनंत जिवंत असोनियां । बघत आज असे नगरास या ॥
 कुठुन पाहिल तो नृप-मंदिरे ? । कुठुन सौख्य विलास इथे खरे ४९
 बघुन आज दशेस पुण्याचिया । कवण सुज्ञ म्हणेल पुणे तया ? ॥
 न असते जरि चंचल वैभव । किति सुखी असते मम बांधव ! ५०
 अससि निर्दय फारच संपदे ! । पळसि काय म्हणून दुरी मदे ? ॥
 न रण-शौर्य न साहस सद्गुण । स्थिर करुं शक्ती तुजला क्षण ५१
 न भगवे फडकेल निशाण या । माहिबरी, गत जें पुरतें लया ॥
 परत घेउन लूट पुण्याप्रत । कधिच येतिल वीर न सांप्रत ! ॥५२॥
 सण घडे दसरा प्रतिकर्षी । परि न सौख्य मनाप्रत तो करी ॥
 जमुन येउन योध निजस्थळी । उतरती न पुण्याजवळी बळी ५३
 ' न रजपूत निजाम न हैदर । नच नजीब बघो तुमचा कर ' ॥
 धुळिस त्यां मिळवा न असे कधी । सुटति आज हुकूम पुण्यामधी ५४
 रंजत कांचन मौक्तिक माणिक । धन जयां जवळी बहु आणिक ॥
 विलय पावति थोर कुबेरसे । धनिक सांप्रत अन्न तयां नसे ५५ ॥
 तरुण कोणि कुलीन महाजन । स्व-कुल-वैभव आठवुनी क्षण ॥
 बघति दीन जुन्या तरवारिला । फुकट जन्म तयांप्रत भासला ॥५६॥
 वसति पुण्य-पुरेश जिये बरे । नयन-सौख्यद सुंदर मंदिरे ॥
 प्रभु-महाविरहाधि न सोसेवे । म्हणुन जाळुन घेति न राहवे ! ॥५७॥
 वसुन आरब उंच हयांवर । करिति रक्षण जेथ निशाभर ॥

दिसत तें शनवार-पटांगण । किति उदास ! जना बघवेच न ! ॥५८॥
 समयि त्या असतां चढती कला । स्व-धन-संचय पुष्कळ खर्चिला ॥
 सधन पूर्व-जनीं रचिले घरां । उठाविले नगरीं जणु डोंगरां ! ॥ ५९ ॥
 सुख-विलास-निमग्नच माणसें । वसुन उत्सव जेथ सदा असे ॥
 पडति तीं सदनें प्रतिवत्सरीं । कवण दागदुजोहि तयां करी ? ॥६०॥
 अतुल वैभव शास्त्र-कला-गुण । सकल जाति पुण्यांतुन लोपुन ॥
 नवनवीं व्यसनें नव दुर्गुण । नव विचार इथे नव भाषण ! ॥६१॥
 जरि पुढे आणखी शत वत्सर । स्थिति अशीच असेल अम्हांवर ॥
 स्व-जन-राज्य इथे वसले असे । वदाति कीं अमुचे पणतू कसे ? ॥६२॥
 जनहि दुर्बळ होति दिनोदिन । विसरले अपुले मुळचे गुण ॥
 बदलुं पाहति पद्धति ते जुनी । म्हणुन फार विषाद वसे मनीं ॥६३॥
 जंव विचार असे मनिं खेळती । बहु उदास तयां घडते स्थिती ॥
 म्हणुन एकिकडेच तयां करूं । पुनरपि स्वकयेस करीं धरूं ॥ ६४ ॥
 मग अनंत पुन्हा वदुं लागला । “ हृदयि संशय फार बळावला ॥
 परिसतील वचा मम पेशवे ? । पुढिल तें भवितव्य न जाणवे ॥६५॥
 नृपति बंधु सदाशिवराव तो । सकल काम पुण्यांतील पाहतो ॥
 तह ठराव पुण्यांतिल गादिच्या । मसलतो करितो दरबारच्या ॥६६॥
 विलसतो दुसरा रघुनाथही । निजबळे चिर कांपविता मही ॥
 पतरला अटकेवर जाउन । करित धर्मच त्याप्रत बंधन ॥ ६७ ॥
 धरुन दोनहि बंधु महागुण । सुद्ध मत्सर त्यां करि बंधन ॥
 वरचढी बघतात करावया । स्वहित साधुन त्यांतच घेउं या ॥ ६८ ॥

शिंदे तसे होळकरादि वीर । मराठि राज्या दृढ खांव धीर ॥
 त्यां आवडे तो रघुनाथराव । ज्याचा असे मोहक सुस्वभाव ॥ ६९ ॥
 आहे जरी शूर महाभिमाना ॥ सदाशिवा लोक न फार मानी ॥
 तो पेशव्याच्याच परि प्रसार्दे । वाढूनियां होळकरा भया दे ॥ ७० ॥
 जाईन भेटूं मग पेशव्यातें । भेटेन आधींच सदाशिवातें ॥
 सांगेल तो मार्ग धरीन पाहें । कीं आपणां त्यांतच इष्ट आहे ॥ ७१ ॥

अनंताचार्यांनी मसलत मनीं हीच धरिली ।
 तियेला तन्मित्रे अनुमतिहि तेव्हांच दिधली ॥
 प्रवासाचा व्हावा म्हणाति जन ते शेवट बरा ।
 महोत्साहे मार्गे शिरति बघती पुण्य-नगरा ॥ ७२ ॥

सर्ग तेरावा.

अनंताचार्य सदाशिवरावभाऊची भेट घेतात—सदाशिवराव अनंताचार्यांस आश्वासन देतो—पेशव्याचें दरबार—अनंताचार्याचें दरबारांत भाषण—त्या भाषणाचा पेशव्याच्या मनावर परिणाम—वादविवाद—पेशव्याचा निश्चय.

श्लोक.

तो विप्र जाऊन सदाशिवाला । भेटे न जों येउन वेळ झाला ॥
वृत्तांत कोटा-शहरीं उदेला । तो सर्व ही त्याप्रत सांगिजेला ॥ १ ॥
उन्मत्त स्वानें कवण्या तऱ्हेन । लोकां छळीलें कथिलें तयानें ॥
जो सिद्ध कोटापुर सोडवाया । वाखाणिलें त्या यशवंतराया ॥ २ ॥
“ दिल्ली-पतीनें धन देउं केलें । तेणें मराठे वश त्यास जाले ॥
आले कराया यशवंत-नाश । घालून वेढा बसले पुरास ॥ ३ ॥
प्रत्येक होते दिवसास झुंज । दोहींकडे पावत नाश फौज ॥
आलों म्हणोनी विनती कराया । कीं वांचवावें यशवंतराया ॥ ४ ॥
आहों स्वधर्मी म्हणुनी तयार । मैत्रीस होऊं न धरूं हत्यार ॥
या रक्त-पाताप्रत थांबवावें । आतां न कोणासहि दुःख व्हावें ” ॥ ५ ॥
ऐकून हें वृत्त समस्त डोले । भाऊ तयाला मग काय बोले ॥
“ आचार्य यावें दरबारि आज । पाहीन आर्घी तुमचेंच काज ॥ ६ ॥
सांगून मी पाहिन पेशव्याला । ऐकेल माझ्या बहुधा वचाला ॥
पाडीन त्याची समजूत कांहीं । मी पक्ष घेतों तुमचाच पाहीं ॥ ७ ॥
वाड्यांत होतो दरबार जेव्हां । हा जाणवा अर्ज नृपास तेव्हां ॥
जे जें तुम्हांतें वदणें वदावें । सर्वास तें विश्रुत तेय व्हावें ” ॥ ८ ॥

ह्या रात्रि झाला दरबार आले । झुंजार ते मानकरी मिळाले ॥
 गेला भरोनी शनवार-वाडा । ऐसा जमे लोक-समूह गाढा ॥ ९ ॥
 जाया निघाला मग तो अनंत । मार्गी चमत्कार बघे अनंत ॥
 जी जी बघे वस्तु नवीन वाटे । पाहून आश्चर्य मनांत दाटे ॥ १० ॥
 नानाप्रकारे करुनी सुवेष । ऐश्वर्य दावूं बघते अंशेष ॥
 फेंकीत दृष्टी भंवति अमंद । तेथे किती जाति खुशालचंद ॥ ११ ॥
 झुंगारिले अश्व सुभूषणांनी । कित्येक त्यांच्या वरती बसुनी ॥
 रस्त्यांत डौले फिरतात.दृष्टी । लोकांचिया ओढुन ते घरीती ॥ १२ ॥
 वारांगना सुंदर पद्म-नेत्री । जातात मार्गातुन रम्य गात्री ॥
 ह्या मारिती चंचल वक्र डोळे । ते बाण फाडूनच ऊर गेले ! ॥ १३ ॥
 श्रीमंत संभावित सभ्य लोक । जातात देवालय ते अनेक ॥
 धंदे किती आटपुनी निघाले । याया गृहा, एकच गर्दि चाले १४
 पोटे पराने फुगवून तट । खुशाल येथे बसतात भट ॥
 हे मठ बुद्धीत शरीरि लठ । दानालयी दाविती घट हट ! ॥ १५ ॥
 रस्त्यांत गर्दी. मिळतो न वाव । जाती निराळ्या विविध-स्वभाव ॥
 वेषांत वृत्तीत तसे निराळे । एका स्थळी लोक कसे मिळाले ॥ १६ ॥
 तो विप्र जाऊन नृपालयांत । पोचे तसा नीट महासभेत ॥
 तेथे व्यवस्थापक येउनीया । योग्यासनी सांगति या बसाया ॥ १७ ॥
 पाहे सभेला सरदार लोक । युद्धग्रयायी बसले अनेक ॥
 ठोकून वीरासन धीर मुद्रा । धिक्कारिती दाउन जे समुद्रा ॥ १८ ॥
 जो शत्रुचा थोर पडून घाला । राज्यास धोका अनिवार आला ॥

ज्यांनीं बळें तो परि दूर केला । होते असे वीर तया सभेला ॥१९॥
 वंशांतले वीस पुरुष ज्यांचे । स्वराज-कार्या झटणार साचे ॥
 गेले मरोनी लढतां रणांत । सभेंत होते बहु राज-भक्त ॥ २० ॥
 व्यापार शेती कुल-वृत्ति यांतें । धिक्कारुनी शस्त्र धरून हातें ॥
 जे वैभवाला चढले अपार । होते असे शूर सभेस फार ॥ २१ ॥
 कोणा महात्मे असतां लहान । जे तर्किले सुज्ञ-जनीं न सान ॥
 ज्यांचा प्रतापार्क उजेड पाडी । पृथ्वीवरी, भीति अरीस घाडी ॥२२॥
 किल्लेकरी सावध पूर्ण सिद्ध । किल्ला मिळेना करुनी सुयुद्ध ॥
 वेगें शिड्या लावुन दुर्ग घेते । धैर्याबुधी योध सभेस होते ॥ २३ ॥
 कांहीं नेवे काढुन नीति-पंथ । सौख्य प्रजांचे बहु वाढवीत ॥
 न्यायें प्रजा तोषित ज्याहिं केली । होते सभेला जन बुद्धि-शाली २४
 पर्जन्य-काळीं रिपु अन्य-तीरा । दांतांत धैर्य धरुनी हत्यारा ॥
 हाणीति शत्रूस तरून पूर । होते तिथे यापरि वीर शूर ॥ २५ ॥
 गाजी मराठ्यांमधि शूर बाजी । जो भासला कीं दुसरा शिवाजी ॥
 त्याचे सखे साहस संकटांत । कित्येक होते सरदार तेथ ॥ २६ ॥
 गादीवरी शोभत तेथ नाना । दात्यांमधें कर्ण जया म्हणाना ॥
 भावांवरी टाकुन राज्य-भार । जो भोगिता भूप-विलास योर ॥२७॥
 दोघेहि बंधू असुनी समर्थ । जे वाढवूं राज्य सदा पहात ॥
 डोक्यावरी भार धरील तो कां ? । आणी स्व-सौख्यास कशास धोका? २८
 या पेशव्यानें परि पूर्व काळीं । साधून कामें बहु कीर्ति केली ॥
 राज्याचिया दुर्गम नीति-शास्त्री । प्राविण्य दावी असुनी सुशस्त्री ॥२९॥
 नाग्यावरी बैसुन तो पुण्यांत । संकल्प जे गुप्त करी मनांत ॥

येतीं फळे त्या जणु आपआप । तेव्हां कळे तन्मतिचा प्रताप ॥३०॥
 युद्धाविणें जो निजकार्य साधी । उपाय योजी बहु सौम्य आधी ॥
 कोणी तयाला कपटी म्हणोत । न दोष त्या देतिल कोंकणस्थ ३१.
 बापापमाणें अतिस्म्य-मूर्ति । होती तयाची बहु शांतवृत्ति ॥
 काळे तया किंचित थोर डोळे । जें धूर्तता-दर्शक तेज खेळे ॥३२॥
 सुदैव तें दावित थोर भळ । बाहू तयाचे दिसतीं विशाळ ॥
 उभार आकार न पुष्ट भासे । नाना असा त्या दरबारीं बैसे ॥३३॥
 विश्वास आणी रघुनाथराव । भाऊ हि तेथें सरल-स्वभाव ॥
 शोभेस देती दरबारीं साचे । बैसून जे हातच पेशव्याचे ॥ ३४ ॥
 न मैत्रिला इच्छति पेशव्याशी । नृपाळ जें राहति दूरदेशी ॥
 त्यांचे सभेला मुखत्यार हों ते । प्रसन्न मर्जी करण्यास होते ॥ ३५ ॥
 शंजार इब्राहिमखान गारदी । जो शत्रु हे पक्षि तयांस पारधी ॥
 मेहंदळेही बळवंतराव तो । बैसून सन्मान विशेष पावतो ॥ ३६ ॥
 उतार ज्याचें वय भव्य कांती । जो जाणणारा दरबार-रीती ॥
 तेथें व्यवस्थापक शुभ्र-केश । गादीपुढें राहि उभा सुवेष ॥ ३७ ॥
 बोलावया त्या समयीं द्विजातें । हळूच तो दावित खूण हातें ॥
 अनंत राहून उभा सभोती । पाहे सभा सर्वहि एकदा ती ॥ ३८ ॥
 यानें न्यहाळून किती पहाती । परस्परीं गोष्टि हळू करीती ॥
 कटाक्षही टाकिति एकमेकीं । संकेत केले दुसरें अनेकीं ॥ ४० ॥
 तो स्पष्ट सार्धें मधुर स्वरानें । लागे करूं भाषण आर्जवानें ॥
 कीं व्यक्त उया ज्या विषया करीतो । त्या त्या मधें तन्मय-चित्त-होतो ४१
 “ बल्लाळ भूपा ! नय-मार्ग-चारिन् । हे हिंदु-लोक-प्रतिपाल-कारिन् ॥

श्रीमंत तूं सत्यच भाग्य-शाली । येवो जयश्री तुज सर्व काळी ॥४२॥
 कोटापुराहून पुण्या निघालों । विज्ञापना मी करण्यास आलों ॥
 दयाळु चित्ते परिसून घ्यावी । बुद्धी तुला न्याय करूं घडावी ॥४३॥
 स्वतंत्र कोटा असुनी प्रदेश । म्लेच्छाचिया जाय कसा करास ॥
 हे सर्व तू जाणसि लोक-नाथा ! । सांगेन कां तो इतिहास आतां ? ॥४४॥
 हिंदु प्रजा दुर्बल म्लेच्छ-हस्ती । येऊन जे तैथ अनर्थ होती ॥
 राज्यांत दिल्ली-पातेच्या घडून । ते सर्व आले कथितो म्हणून ॥४५॥
 दिल्ली-पती दिल्लीर आप्त नेमी । मानी सुभेदार सुभ्यास काभी ॥
 कोट्यास येऊन अनर्थ केले । त्यानें जनां फारचि गांजियेले ! ॥४६॥
 अन्याय-मार्गे कर बैसवीले । व्हावे तसे सज्जन नागवीले ॥
 लोभी मनुष्या अधिकार हातीं । सामर्थ्य मोठें नच लाज चित्तीं ॥४७॥
 वाटे न कांहीं तर रक्त-पात । चुके कराया नच जीव-घात ॥
 द्रव्यार्थ मार्गी भलत्या पडून । घे साधुनी इच्छित कार्य खान ॥४८॥
 लोकांस वाटे परि हा न मोठा । अन्याय झाला जरि फार तोटा ॥
 दिल्लीर वित्तार्थच ताप देतो । नाही तिथे काय करील कीं तो ! ॥४९॥
 वित्ताहुनी वस्तु जगांत कांहीं । आहेत ज्यां मेल्यच होत नाही ॥
 त्या वस्तु घेऊं जंव खान पाहे । होऊन तों एक अनर्थ राहे ! ॥५०॥
 धर्मामधें होउं जुलूम लागे । उन्मत्तता दिल्लीखान वागे ॥
 स्व-धर्म-कर्म प्रतिबद्ध झाली । नीती जनाची बिघडून गेली ॥ ५१ ॥
 कामांध तो दिल्लीर दुष्ट थोर । कुलस्त्रिया नेइ करून जोर ! ॥
 येईल कोणावर धाड खोटा । रात्रंदिनीं काळजिहीच पोटी ! ॥ ५२ ॥
 बेबंद झाले सगळेच राज्य । अन्याय-वन्हीमार्धि होय आज्य ॥

येतीं फळे त्या जणु आपआप । तेव्हां कळे तन्मतिचा प्रताप ॥३०॥
 युद्धाविणें जो निजकार्य साधी । उपाय योजी बहु सौम्य आधी ॥
 कोणी तयाला कपटी म्हणोत । न दोष त्या देतिल कोकणस्थ ३१
 बापाप्रमाणें अतिस्म्य-मूर्ति । होती तयाची बहु शांतवृत्ति ॥
 काळे तया किंचित योर डोळे । जें धूर्तता-दर्शक तेज खेळे ॥३२॥
 सुदैव तें दावित योर भाळ । बाहू तयाचे दिसती विशाळ ॥
 उभार आकार न पुष्ट भासे । नाना असा त्या दरबारीं बैसे ॥३३॥
 विश्वास आणी रघुनाथराव । भाऊ हि तेथें सरल-स्वभाव ॥
 शोभेस देती दरबारीं साचे । बैसून जे हातच पेशव्याचे ॥ ३४ ॥
 जे मैत्रिला इच्छति पेशव्याशीं । नृपाळ जें राहति दूरदेशीं ॥
 त्यांचे सभेला मुखत्यार हो ते । प्रसन्न मर्जी करण्यास होते ॥ ३५ ॥
 झुंजार इब्राहिमखान गारदी । जो शत्रु हे पक्षि तयांस पारधी ॥
 मेहंदळेही बळवंतराव तो । बैसून सन्मान विशेष पावतो ॥ ३६ ॥
 उतार ज्याचें वय भव्य कांती । जो जाणणारा दरबार-रीती ॥
 तेथें व्यवस्थापक शुभ्र-केश । गादीपुढें राहि उभा सुवेष ॥ ३७ ॥
 बोलावया त्या समयीं द्विजार्ते । हळूच तो दावित खूण हाते ॥
 अनंत राहून उभा सभोती । पाहे सभा सर्वहि एकदा ती ॥ ३८ ॥
 यार्ते न्यहाळून किती पहाती । परस्परीं गोष्टि हळू करीती ॥
 कटाक्षही टाकिति एकमेकीं । संकेत केले दुसरें अनेकीं ॥ ४० ॥
 तो स्पष्ट साधें मधुर स्वरानें । लागे करूं भाषण आर्जवानें ॥
 कीं व्यक्त उपाय्या विषया करीतो । त्या त्या मधें तन्मय-चित्त होतो ४१
 “ बळाळ भूपा ! नय-मार्ग-चारिन् । हे हिंदु-लोक-प्रतिपाल-कारिन् ॥

श्रीमंत तूं सत्यच भाग्य-शाली । येवो जयश्री तुज सर्व काळी ॥४२॥
 कोटापुराहून पुण्या निघालो । विज्ञापना मी करण्यास आलो ॥
 दयाळु चित्तें परिसून घ्यावी । बुद्धी तुला न्याय करूं घडावी ॥४३॥
 स्वतंत्र कोटा असुनी प्रदेश । म्लेच्छाचिया जाय कसा करास ॥
 हें सर्व तूं जाणसि लोक-नाथा ! । सांगेन कां तो इतिहास आतां ? ॥४४॥
 हिंदु प्रजा दुर्बल म्लेच्छ-हर्तो । येऊन जे तेथ अनर्थ होती ॥
 राज्यांत दिल्ली-पतिच्या घडून । ते सर्व आले कथितो म्हणून ॥४५॥
 दिल्ली-पती दिल्लीर आस नेमी । मानो सुभेदार सुभ्यास काभी ॥
 कोट्यास येऊन अनर्थ केले । त्यानें जनां फारचि गांजियेलें ! ॥४६॥
 अन्याय-मार्गे कर बैसवीले । व्हावे तसे सज्जन नागवीले ॥
 लोभी मनुष्या अधिकार हातीं । सामर्थ्य मोठें नच लाज चित्तीं ॥४७॥
 वाटे न कांहीं तर रक्त-पात । चुके कराया नच जीव-घात ॥
 द्रव्यार्थ मार्गी भलत्या पडून । घे साधुनी इच्छित कार्य खान ॥४८॥
 लोकांस वाटे परि हा न मोठा । अन्याय झाला जरि फार तोटा ॥
 दिल्लीर वित्तार्थच ताप देतो । नाहीं तिथे काय करील कीं तो ! ॥४९॥
 वित्ताहुनी वस्तु जगांत कांहीं । आहेत ज्यां मौल्यच होत नाहीं ॥
 त्या वस्तु घेऊं जंव खान पाहे । होऊन तो एक अनर्थ राहे ! ॥५०॥
 धर्मांमधें होउं जुलूम लागे । उन्मत्तसा दिल्लीरखान वागे ॥
 स्व-धर्म-कर्म प्रतिबद्ध शाली । नीती जनाची बिघडून गेली ॥ ५१ ॥
 कामांघ तो दिल्लीर दुष्ट थोर । कुलस्त्रिया नेइ करून जोर ! ॥
 येईल कोणावर धाड खोटा । रात्रंदिनी काळजिहीच पोटी ! ॥ ५२ ॥
 बेबंद झालें सगळेंच राज्य । अन्याय-वन्हीमाधि होय आज्य ॥

वेळीं उभा त्या यशवंत राहे । रक्षावया हिंदु जनास पाहे ॥ ५३ ॥
 आहे मराठ्यांत त्यास जन्म । अर्थांत त्याचें जन-मान्य कर्म ॥
 अन्याय देखूं शकला न वीर । गोळा करी लोक धरून धीर ॥ ५४ ॥
 देऊन कीं तो स्वसुखास लात । कामीं अशा दुर्घट घालि हात ॥
 होऊनियां सक्त परोपकारी । राहे उभा सज्जन मृत्यु-दारी ॥ ५५ ॥
 त्यानें तयारी लढण्यास केली । वार्ता अशी जों नगरी उदेली ॥
 तो भ्याड तो खान पळून गेला । धनी पुराला यशवंत झाला ॥ ५६ ॥
 झाल्याविणें एकहि जीव-नाश । स्वातंत्र्य पावे सगळाच देश ॥
 तो विघ्न आला अविचार एक । भ्याले जया चितुनि सर्व लोक ॥ ५७ ॥
 दिल्लीपती मालक त्या पुराचा । संतापला घातक दुर्लबांचा ॥
 मल्हारराया मग लोभ दावी । सैन्यें मराठी निजकार्य लावी ॥ ५८ ॥
 तो राजपूतांसह भांडताहे । रक्षीत कोटा यशवंत राहे ॥
 चोहोंकडे होउन रक्त-पात । दुःखामधें देश असे समस्त ॥ ५९ ॥
 यासाठीं मातें यशवंत पाठवी । कीर्ती तुझी थोर मनांत आठवी ॥
 वारूनियां होळकरास सत्वर । तूं शांति देशाप्रत दे सुखाकर ॥ ६० ॥
 वृत्तांत माझा इतुकाच आहे । तो सांगुनी स्वस्थ बसून राहें ॥
 तूं एक शब्द सदया ! वदों । लक्षावधी जीव सुखी असावे ॥ ६१ ॥
 हातांत येतां अधिकार शक्ती । दीनां छळावें नच राज्य-रीती ॥
 हा होतसे हिंदुवरी जुलूम । हें कीं मराठ्यांप्रत योग्य काम ? ॥ ६२ ॥
 स्व-देश-मुक्तीकरितां झटावें । स्वधर्म-संवर्धन ही करावें ॥
 स्व-राज्य-योगें स्वजनांस सौख्य । असे मनीं हें धरिं तत्व मुख्य ॥ ६३ ॥
 ज्याचें असे संमत पाच काजा । स्थापी महाराज्य शिवाजि राजा ॥

देशोन्नतीचाच नयास काम । तो शोभला वीर-शिरोललाम ॥ ६४ ॥
 तो स्तुत्य हेतू धरुनी मनांत । हें कार्य हातीं यशवंत घेत ॥
 कां आडवे आज तयास येतां ? । कां ही चिर-स्यायि अकीर्ति घेतां ॥ ६५ ॥
 बैराण झाला सगळा मुलूख । लाया नसे अन्न जनां कितीक ॥
 लागेल जें घेउन तेंच हातीं । देशांतरा तेथिल लोक जाती ॥ ६६ ॥
 व्हावा अम्हां हर्ष तुम्हां पहातां । स्वजातिचे यास्तव भेट होतां ॥
 हें आज आलें अमुच्या कपाळा । घेणें करीं कीं तरवार भाला ॥ ६७ ॥
 जे नित्य कोटा-शहरासभोतीं । युद्ध-प्रसंग स्वजनांत होती ॥
 जाती लयाला किती वीर-रत्ने । जीं वाटती दुर्मिळही प्रयत्ने ॥ ६८ ॥
 दुष्काळ मोठा पडला असेल । कोट्यांत कोणीहि सुखी नसेल ॥
 शे दोनशे नित्य मनुष्य-घात । होतील दुःखें रडतील आप्त ॥ ६९ ॥
 सुंझार मोठे तुमचे मराठे । घेतील काळें नगरास वाटे ॥
 अपार हानीस वरून कांहीं । नाहीं तयां तादृश लाभ पाहीं ॥ ७० ॥
 महाररावास हुकूम द्यावा । मोर्चा तयाचा तिथुनी उठावा ॥
 झाले असो काय उपाय त्याला । ऐकें विनंती अजुनी दयाळा ! ७१ ॥
 कल्याण जे इच्छति पेशव्यांचें । होवो अकल्याण न त्या नरांचें ॥
 नाचो जर्गी तें भगवें निशाण । म्लेच्छावरी हिंदुवरी कधीं न ॥ ७२ ॥
 आहेत उन्मत्त अरी जगांत । त्यांच्यावरी सैन्य सुटो अनंत ॥
 कोट्यांतले दुर्बळ लोक त्यांतें । मारुनियां काय नफा तुम्हांतें ? ॥ ७३ ॥
 गंगानदी पेलतटीं अपार । जावोत वेगें उतरून वीर ॥
 निर्मूळ होवो परधर्मि वैरी । शोभाल तेणें भुवनाधिकारी ॥ ७४ ॥

आम्ही प्रसंगी रजपूत येऊं । हवें यथाशक्ति सुसाह्य देऊं ॥
 व्हावे मराठे रजपूत राया । एकत्र अन्योन्य-हिंता झटायी ॥ ७५ ॥
 श्रीमंत राजे मुखत्यार येथें । जे धाडितीं देउन संपदेतें ॥
 नाहीं तसा मी परि विप्र भोळा । होवोन अन्याय म्हणें दयाळा ! ७६
 बोलावयाला निज-पक्ष युक्त । नाहीं मला युक्ति वदूं सदुक्त ॥
 मी नम्रसा सेवक या पदांचा । पाढा असें वाचित आपदांचा ॥ ७७ ॥
 नेत्रांमधे आणुन अश्रु-वारी । लक्षावधी दुर्बळ लोक दारिं ॥
 माझे मुखें बोलति हें समक्ष । दें त्यांकडे एक कृपा-कटाक्ष ! ॥ ७८ ॥
 बोलून हे शब्द अनंत ऐसे । सन्मान्य आचार्य उगीच बैसे ॥
 आकर्षिली लोक-मनै-तयानें । ते बैसती निश्चल विस्मयानें ॥ ७९ ॥
 तों पेशवा बोलत रम्य वाणी । पोटी महात्मा करुणेश आणी ॥
 “ वृत्तांत जो त्वांकथिल अनंता । झाला अम्हां विश्रुत तो समस्तां ८०
 गोष्टीत या होळकरास दोष । द्यावा असे वाटतसे मनास ॥
 मल्हार वेढा उठवून जाई । काढीन ऐशी तजवीज कांहीं ” ॥ ८१ ॥
 तों शौर्यशाली रघुनाथ दादा । वेळेंस त्या बोलत काय शब्दां ॥
 “ मल्हारावाप्रत दोष देतां । नाना ! असे दुःख म्हणून चित्ता ॥ ८२ ॥
 मल्हार तो सुज्ञ जनांस ठावा । प्रताप त्याचा कवणें वदावा ? ॥
 त्याच्या मनाला न विषाद व्हावा । विचार कांहीं असला करावा ८३
 त्या सार्वभौमाप्रत दिल्लिनाथा । अयुक्त कांहींच न साह्य देतां ॥
 पुराण तो भूपति-वंश गाजे । सन्मान देतात म्हणून राजे ॥ ८४ ॥
 जे शाहुराजावर बादशाहें । अनंत केले उपकार पाहें ॥
 ते पाहिजे आठविलें मनांत । झालों मराठे जरि शक्तिमंत ॥ ८५ ॥

इच्छा जरी उत्तर-देश ध्यावा । तो आपुला वादशहा करावा ॥
 सन्मान त्याचा यवनांत वागे । हें ठेवणें नित्य मनांत लागे ॥ ८६ ॥
 संतापला ऐकुन या वचाला । सदाशिव श्रेष्ठ तदा म्हणाला ॥
 “दादा ! कसेही म्हणती म्हणोत । न वाटतें तें मजला सुयुक्त ॥ ८७ ॥
 जो दिल्लिच्या वादशहास तोष । द्याया स्वयें दे स्वजनास रोष ॥
 जो शक्ति लावी भल्याच कामी । वाखाणितो होळकरास कां मी ? ८८
 मेघांप्रमाणें मिळुनी समस्त । एकेक एकत्र अविध होत ॥
 मल्हार वायू करितां निराळे । त्यांतें तरी योग्य धरून भाले ॥ ८९ ॥
 प्रख्यात-कीर्ती सरदार धाट । पेटे हठा हें गमतें न नीट ॥
 कां हिंदुचें रक्त पडेल खालीं ? । इच्छा अशी कीं यवनास झाली ९०
 कोट्यांतुनी दिल्ली घालवाया । स्व-राज्य-संस्थापनही कराया ॥
 जो बेत घाली यशवंतराज । सुज्ञांस तें होइल मान्य काज ॥ ९१ ॥
 त्या नागरांचा करुनी विनाश । देणें पुन्हा तें पुर मोंगलांस ॥
 ही गोष्ट तो केवळ निंद्य आहे । दुष्कीर्ति देईल अम्हांस पाहें ॥ ९२ ॥
 हिंदूंत आणी यवनांत मोठें । होणार केव्हां तरि युद्ध वाटे ॥
 रक्षु म्हणोनी रजपूत सर्व । कीं शत्रुचा ते हरितील गर्व ॥ ९३ ॥
 यासाठीं येथून हुकूम जावा । मल्हार ताळ्यावर नीट यावा ॥
 कोट्यांतले लोक सुखी असावे । त्यांनीं नृपा ! त्वद्गुण-गीत-गावें ॥ ९४
 यापरि वादविवाद घडे दरबारीं महा ।
 भांडति ते रघुनाथ सदाशिवराव पहा ॥
 काय इथे करणें नच पेशवियास सुचे ।
 भाउ वदे समयास तया वच तेंच रुचे ॥ ९५ ॥

सर्ग चौदावा.

कोटा-शहराभोंवतीं मराठ्यांचा गराढा—त्या शहरांत दुष्काल पडतो—
कोटा-शहर मराठ्यांच्या स्वाधीन करण्याविषयी नागरिक लोकांची यशवंत-
रायास विनंति—यशवंतराय ती मान्य करीत नाही—पुण्याच्या दरबारांत
घडलेली हकीकत होळकरास कळते—शेवटची लढाई करण्याची मसलत
व तयारी—मराठे कोटा शहराचा एक दरवाजा हस्तगत करून आंत प्रवेश
करितात—लढाई—यशवंतराय युद्धास निघतो—माता व पुत्र—निकराची
लढाई—यशवंतरायाचा पराक्रम—नागरिक लोकांचें आवेशानें व निराशेनें
लढणें—मराठ्यांचा जय—यशवंतराय प्राण द्यावयास उद्युक्त होतो—मा-
नसिंग वगैरे त्याचे मित्र त्यास समरांगणांतून एकीकडे काढतात व त्याची
समजूत घालितात—तो रजपूत राजांचें साहाय्य मिळवून मराठ्यांशीं पुन्हा
लढण्याच्या हेतूनें जोधपुरास जातो—कोटा-शहर मराठ्यांच्या स्वाधीन होतें.

आर्या.

यशवंत शौर्यशाली सावध रक्षूं पुरा बळें पाहे ॥
कोटा शहरांतिल जन त्याच्या आज्ञेत सर्वदा राहे ॥ १ ॥
पडले शिथिल मराठे तोकांचा मार बंदही झाला ॥
उत्साह धीर तों तों यशवंताच्या मनामधे आला ॥ २ ॥
आज उद्यां अरि जातिल भांडुन कंटाळतां स्वदेशाला ॥
मोर्चे उठतां मुक्तच आपण होऊं असें गमे त्याला ॥ ३ ॥
परि जागच्याच जागीं हे गोड विचार राहती सर्व ॥
मल्हार तो न जाता घालविता होय त्या जरी शर्व ॥ ४ ॥
अन्नाची सामग्री सरतां घेतील पौर कौलाला ॥

शस्त्रे ठेवुन होतिल शरणागत हे त्यजून डौलाला ॥ ५ ॥
 मल्हार हेंच चितुनि कोटा-शहरासभोंवती घाली ॥
 वेढा तेणें आशा यशवंताची प्रनष्ट ती झाली ॥ ६ ॥
 ज्या रजपूत नृपांनी वचन दिलें साह्य द्यावया मार्गे ॥
 एक न त्यांतुन येउन द्यायाला हात संकटी लागे ॥ ७ ॥
 माहेरून ते नृपती आंतुन नगरस्थ भांडते हो ते ॥
 तरि दक्षणी कदाचित् युद्धा सोडून चालते होते ॥ ८ ॥
 परि तें घडलें नाहीं यशवंता न च सुचे तदा कांहीं ॥
 दिग्भाग शून्य दाही विप्रांचा वाट सर्वदा पाही ॥ ९ ॥
 नाउन अनंत येइल साधुनियां काम वाढलें नाहीं ॥
 हांउन निराश यास्तव प्रति दिवशी फार काळजी वाही ॥ १० ॥
 हाहाकार उडाला नगरी दुष्काळ योरसा पडला ॥
 भयदा दुःखांबुधिच्या सर्वहि जन भोंवण्यांत सांपडला ॥ ११ ॥
 रस्तोरस्ती फिरती होउनियां दीन मारिती हांका ॥
 कळवळती तें पाहुन सज्जन म्हणतात ' नेत्र हो ! साका ! ' ॥ १२ ॥
 एकैक मौल्यवान हि विकिती श्रीमंत वस्तु वांचाया ॥
 कोठून त्या प्रसंगी सुचतें त्यां गावयास नाचाया ! ॥ १३ ॥
 माता कितीक बैसति वरती चितेंत लावुनी डोळे ॥
 केविलवाणें रडती शिशु त्यांतें चित्त पाहुनी पोळे ! ॥ १४ ॥
 काळाच्या तोंडांतुन बाळाला सोडवूं धरी आशा ॥
 मातृ-स्नेहें माता शांतीने आपुल्या वरी नाशा ॥ १५ ॥

व्यर्थ प्रयत्न झाले दिवसभरी मूठ धान्य मिळवाया ॥
 साश्रु घरी पांति येतो दुःखें भार्येस हेंच कळवाया ! ॥ १६ ॥
 सरता धान्य नरांनी पशुंवरती धाड घातलि पहा ! ती ॥
 घोडें हुकरें कुतरीं उंदिर ही मांजरें हि जन खाती ! ॥ १७ ॥
 दुष्काळाची उठली प्रेमळ भागिनी पुरी महामारी ॥
 करुनी खटपट झटपट धरुनि जना किंतिक नित्य ती मारी ॥ १८ ॥
 काय करावें आतां ऐशा चिंतेंत यन्मनें जळती ॥
 कोट्यांतील महाजन यशवंताच्या गृही तदा मिळती ॥ १९ ॥
 यशवंत त्यांस बोले " सोडुं नका धैर्य लोकहो ! अजुनी ॥
 पूर्वज-जनाचरित जी रीती विसरुन काय होय जुनी ॥ २० ॥
 वेढा उठवुन जाइल वाटे मल्हारराव होळकर ॥
 निज कार्य-साधनांतीं आतां तुमचा करो न घोळ कर ॥ २१ ॥
 बघतात मराठ्यांच्या हातुन जे सोडवूं कुशल मान ॥
 जमतात उत्तरेच्या प्रांतांत बलाढ्य ते मुसलमान ॥ २२ ॥
 रघुनाथराव येतो शूर पुण्याहून त्यांस दंडाया ॥
 सैन्य प्रचंड संगें घेउनियां शत्रु-गर्व खंडाया ॥ २३ ॥
 मल्हारराव कोटा सोडुन त्याच्या पळेल साह्याला ॥
 आपोआपचि जातो काय बळी प्राण देतसां याला ? ॥ २४ ॥
 राहे जीवित देहीं तोंवरि लढतां रणीं खुशाल मरूं ॥
 यावच्चंद्र-दिवाकर झटुनी समयास या सुकीर्ति बरूं ॥ २५ ॥
 जाऊन शरण आतां नाहीं कल्याण होळकर याला ॥
 केला प्रतिबंध त्या नेइल तो सर्व नगर विलयाला ! ॥ २६ ॥

झाला असे तयाचा नाश अमित सूड कां न घेईल ? ॥
 जाळुन नाशुन लुटुनहि त्याच्या न मनास शांति होईल ! ॥ २७ ॥
 यासाठी या समयी बैसुं नका धीर सोडुनी स्वस्थ ॥
 द्या टक्कर झटुन हठें होळकराशी पुरांतुनि समस्त " ॥ २८ ॥
 हें यशवंत महात्मा बोलुन वच नागरां परत धाडी ॥
 उत्तेजनपर भाषण करुन निराशा मनांतुनी काढी ॥ २९ ॥
 बसला बसला वाटच मल्हार पहात नीट गोटांत ॥
 स्वाधीन नगर होइल ऐशो आशा धरुन पोटांत ॥ ३० ॥
 विप्र अनंत यशस्वी येइ पुण्याहून बातमी लागे ॥
 सत्वर जवळी बाहे सरदार तयांस काय मग सांगे ॥ ३१ ॥
 "बसलों वेढा घालुन मर्हिने मी तीन या पुरापाशी ॥
 सर्व प्रयत्न झाले निष्फळ आतां कराल गत कैशी ? ॥ ३२ ॥
 स्वस्थ असे जरि बसलों होइल परिणाम काय हें कळतें ॥
 सोडुन कोटा जावें लागेल म्हणून फार मन जळतें ! ॥ ३४ ॥
 काहीं उणें कराया राव सदाशिव घडी घडी पाहे ॥
 कानांत पेशव्याच्या सांगाया वेळ साधिल न कां हे ! ॥ ३५ ॥
 पस्तीस तीस वर्षे केल्या त्या ख्यात मी बहु लढाया ॥
 परि कोणी हि न टिकला भगव्या झेंड्यापुढें अरि लढाया ! ॥ ३६ ॥
 येईल पेशव्यांची आज्ञा परतावयास त्या आधी ॥
 करि एकदाच हरिहर हल्ला करुनी मनोगता सार्धी ॥ ३७ ॥
 इतुके प्रयत्न करुनी कां मी परतेन हात हालवित ॥
 घेइन कोटा झगडुन नेइन रजपूत दूर घालवित ! " ॥ ३८ ॥

तो युक्ती मानवली सर्वा सरदार शूर लोकांला ॥
 शेवटचा यत्न करुं सर्वांचा बेत एकदा झाला ॥ ३९ ॥
 ठरला दिवस तयारी केली मोठी लढावया पूर्ण ॥
 तरवारी भाल्यांनीं रिपु-सैन्याचें करुं भ्रुणाति चूर्ण ॥ ४० ॥
 प्रातःकाळापासुन झाली सैन्यांत हालचाल सुरू ॥
 तों ते नागर सावध सिद्धच निज-रिपु-निवारणास करुं ॥ ४१ ॥
 होते वेढुन चवघे भवते सरदार शूर विख्यात ॥
 ज्यांचें समरीं कौशल इतिहास-प्रिय जनां असे ज्ञात ॥ ४२ ॥
 दिनरात्र युद्ध करणें आवडलें हेंच त्यांचिया चित्ता ॥
 जो बाजिराय घाली वळवील न बुद्धिमंत कां किता ? ॥ ४३ ॥
 ती रात्र पौर्णिमेची होती नुकताच चंद्र वर आला ॥
 पूर्वेकडुन भयंकर भडिमार तटावरी सुरू झाला ॥ ४४ ॥
 पुरवासी ही ठेविति मार मराठ्यांवरी तदा उलटा ॥
 दोन्ही पक्षांकडल्या भांडति तोफा जयार्थ कीं कुलटा ॥ ४५ ॥
 तों *जानराव चढला गुप्तपणें उंच ही तटावरती ॥
 धीट तयाच्या मागुन वीर मराठे हजार वर चढती ॥ ४६ ॥
 प्रतिबंध त्या तटावर नाही झालाच जानरावास ॥
 वेशीवरती जातां पडले नाहीत त्यास आयास ॥ ४७ ॥
 हरहर' करिति मराठे खरतर तरवारि चमकती फार ॥
 हल्ला रजपूतांवर करिति न ते जाहले जंव तयार ॥ ४८ ॥
 क्षणभर होय चकामक सांपडले शत्रु मारिले ठायीं ॥

* मराठ्यांच्या फौजेतील एक सरदार.

हाता पायां घायां घेउन रजपूत नहाले जायां ॥ ४९ ॥
 घटकेंत तट मिळाला वेशीजवळील जानरावास ॥
 रण—मंदिरांत रुचला जन्मभरि श्रेष्ठ ज्या नरा वास ॥५०॥
 परि त्या वेशीखालीं जमले होते अपार नागर ते ॥
 जिंकुन घेऊं पाहे वेश बळी संकटीं कसा परते ? ॥ ५१ ॥
 त्यानें खूण दिली ती ऐकुन बाहेर जाहले जागे ॥
 तोकांसहित मराठे त्या वेशीजवळ धांवले रागे ॥ ५२ ॥
 दरवाज्यावर झाली तोफ सुरू ती धुडूं धुडूं वाजे ॥
 गोळे येति धडाधड आपटती तो ध्वनी नभीं गाजे ॥५३॥
 होऊन छिन्न गेला दरवाजा उडुन दूरसा पडला ॥
 आंत घुसायास बघें वेळ मराठ्यांस योग्य सांपडला ॥५४॥
 तोफा ओढुन नेल्या मार्गे, मन्हार येउनी घुसला ॥
 फुरफुरतां कर गर्जे हवें आवेश तन्मनीं वसला ॥ ५५ ॥
 गडबड झाली ऐकुन उठला यशवंतराय खडबडुन ॥
 मातेच्या चरणाला प्रथम मिठी नम्र घालि कडकडुन ॥ ५६ ॥
 “ माते ! पुरीं मराठे येतात असें मला खचित कळतें ॥
 मातों पुर रक्षाया दावाया त्यांस केवि मम बळ तें ॥ ५७ ॥
 झालों विजयी जरि तरि येइन मी तुजसि तोंड दावाया ॥
 दावेन कीं तव उदरीं जन्म न म्यां घेतला असे वायां ॥ ५८ ॥
 दे आशीर्वाद तुझ्या पुत्राला तोच त्यास तारील ॥
 पुण्य—प्रताप तव कीं वाटे मम सर्व शत्रु मारील ” ॥ ५९ ॥
 कमला यशवंताला पाहुन समरोन्मुखास गहिंवरली ॥

“ मी धन्य धन्य माता बाळा प्रसवून यास महिवरली ॥ ६० ॥
 जा वत्सा यशवंता समरीं तुज लाडक्या विजय येवो ॥
 प्रभु तव कल्याण करो सांभाळून तुजसि संकटों नेवो ” ॥ ६१ ॥
 दंगा होता तिकडे आला यशवंतराय धांवून ॥
 अत्युग्र दिसे क्रोधें नगरीं रिपु-सैनिकांस पाहून ॥ ६२ ॥
 आलें स्फुरण मुसंडी मारिति डुकरासमान रजपूत ॥
 त्यांवरि उठति मराठे रागें कीं उठविलें जणो भूत ॥ ६३ ॥
 यशवंतानें केला थोर पराक्रम रणांत त्या काळीं ॥
 नेटें परि म्हाहारी पाउल एकेक तो पुढें घाली ॥ ६४ ॥
 तों प्रळय-मेघ-गर्जन-सम पडला गडगडाट कानाला ॥
 धरधर हाले भूमी वाटे जाईल काय पाताळा ॥ ६५ ॥
 दक्षिण दिशेस मानी *मानाजी स्वस्थ बैसला नाही ॥
 तट ध्यायास हळू हळू खटपट होता करीत तो काही ॥ ६६ ॥
 त्यानें महाश्रमानें सुरुंग केले तयार पांच तदा ॥
 ते एकदम उडाले झाली त्यांचीच गर्जना भयदा ॥ ६७ ॥
 जों जों तट कोसळतो तों तों तो धडधडाट ख घडतो ॥
 दुःखा येति उमाळे कीं जाणो तट पुनः पुन्हा रडतो ॥ ६८ ॥
 हर्ष नाचे पाहुन मानाजी वाट जावयाजोगी ॥
 द्वादश वर्षे तपुनी स्वर्ग-पथा जेंवि पाहतां जोगी ॥ ६९ ॥
 तों द्वारी बलशाली दोहन येऊनियां उभा राहे ॥
 रण-कुंडांत अमौल्य प्राणांची आहुती करूं पाहे ॥ ७० ॥

* मराठ्यांच्या फौजेंतील एक सरदार.

शंभार शंज तेजः-पुंज महा वीर ते मिळुन करिती ॥
 ब्रह्मांड-भांड भांडुन पंचानन-गर्जना-भरें भरिती ॥ ७१ ॥
 पडला हटास हटवी दोहन मानाजिला करून वार ॥
 खवळे अत्यंत तदा तो निज-रिपु-वंश-कानन-कुठार ॥ ७२ ॥
 गंगयर्दीतिल त्यांच्या होते टोळींत लोक सतराशें ॥
 त्याने घेऊन संगें धावे प्रत्यक्ष काळसा भांस ॥ ७३ ॥
 तेव्हां दोहन टिकला नाही मानाजिच्या पुढें फार ॥
 मूर्च्छा येउन पडला भूमिवरी दोन लागुनी वार ॥ ७४ ॥
 तो अरुणोदय झाला लढतां लढतां उजाडलें पुरतें ॥
 कल्पांतीच्या जलधी-सम राहें गजबजूनियां पुर तें ॥ ७५ ॥
 वार्ता मानाजीच्या दूत-मुखें कळुन येत विजयाची ॥
 होळकराला तेव्हां हिमवत लागे दिसूं मग तयाची ॥ ७६ ॥
 'हरहरहर' गर्जुनियां नेत स्वजनास होळकर पुढती ॥
 होऊन पुढें नागर यशवंत-प्रमुख एकसर लढती ॥ ७७ ॥
 सैन्यें मराठी सगळी यशवंताच्या स्थळाकडे वळती ॥
 कल्पांत-समुद्राच्या लाटांसम नीट येति आदळती ! ॥ ७८ ॥
 कोठें नागर तेव्हां कोठें यशवंतराय हें न कळे ॥
 गर्जत हांसत धांवत वीर मराठ पुरामधें घुसले ॥ ७९ ॥
 त्या बाजुस मानाजी इकडुन मल्हार दावितो जोर ॥
 म्हणती टिकेल कैसा यशवंत अजाण कालचें पोर ? ॥ ८० ॥
 नगराच्या मार्गातुन सैन्य मराठी बळें फिरूं लागे ॥
 नागर सागरसिंग-प्रमुख बळी भिउन राहिले मार्गे ॥ ८१ ॥

तों यशवंत समस्तां बोलावुन जवळ काय बोलतसे ॥
 साक्षाद्वाचस्पति ही इच्छिल ऐकावयास बोल तसे ॥ ८२ ॥
 “वेशीबाहेर अरी घालविल्याचांचुनो बसे स्वस्थ ॥
 पुरुषार्थीस तयाच्या धिक्कार असो ! उठा जन समस्त ” ॥ ८३ ॥
 शेवटचा मग हल्ला केला रजपूत पौर लोकांनी ॥
 तो नाद गर्जनेचा बहुधा ब्रह्माचिया पडे कार्नी ॥ ८४ ॥
 गच्च्या खिडक्या पांवी भितीवरही निराश भट चढता ॥
 वेडे रागें हांडानि नागर झुंजार झुंज ते लढती ॥ ८५ ॥
 जे एकदा मराठे शिरले शिरलेच नीट नगरांत ॥
 तैलंग विप्र येउन जाइल तो काय परतुन घरांत ॥ ८६ ॥
 रस्त्यांत राशि पडल्या प्रेतांच्या परि न शत्रु घालविले ॥
 जाऊन चंबळेच्या उदकीं रक्त-प्रवाह कालवले ! ॥ ८७ ॥
 गोळे धडाड पडती एकसरें तोफ देत दर वाजे ॥
 बहुधा यम उघडिले नगरीचे आज सर्व दरवाजे ! ॥ ८८ ॥
 या प्रतिबंधा पाहुन चढला मन्हार फार तो कोपा ॥
 रस्तोरस्तीं आणुन नाक्यावरि नीट रोंखिल्या तोफा ॥ ८९ ॥
 मान-धनादय महात्मा अरिच्या सैन्यापुढें उभा राहे ॥
 झाला निराश तेव्हां यशवंत प्राण द्यावया पाहे ॥ ९० ॥
 तन्मित्र मान सागर विनविति येऊन हात जोडून ॥
 “ ऐकुन घे यशवंता ! द्यावा हा मृत्यु-हेतु सोडून ॥ ९१ ॥
 अससी जिवंत तूं जरि कधि तरि आम्ही स्वतंत्रता मिळवूं ॥
 कळवून स्वपराक्रम होहि मराठे पुरांतुनी पळवूं ॥ ९२ ॥

कलधौत मकर तैसे गुप्तपणें या पुरामधें राहूं ॥
 जे जें घडेल तें तें कांहीं दिन शांत बैसुनी पाहूं ॥ ९३ ॥
 जोधपुराला जाऊन तेथिल रजपूत तूं हि उठवावे ॥
 त्यांसह वेगें येउन मारावे सर्व शत्रु लुटवावे ॥ ९४ ॥
 येथें पुन्हा तयारी करितों लढण्यास दक्षणीसंगें ॥
 तो वीर खरा लोकीं गळतें ज्याचें न धैर्य कीं भंगें ॥ ९५ ॥
 आम्ही तुम्हीहि मिळुनी कोटा-नगरा स्वतंत्रता देऊं ॥
 ईशापाशीं प्रार्थन करितों तो सुदिन लौकरी येऊं ॥ ९६ ॥
 ऐसे बोलुन उचलुन घोड्यावर बसविती तया शूर ॥
 बेशीतून सुरक्षित गुप्तपणें देति घालवुन दूर ॥ ९७ ॥
 मध्यान्हाचा आला वेळ अशा समयीं सर्वही नगर ॥
 झालें स्वाधीन मिठी देति मराठे जसे बळी मगर ॥ ९८ ॥

श्लोक.

जेथें तेथें 'हरहर' असा गाजला शब्द भारी ।
 तेव्हां भाले बहु चमकले शत्रुला शोककारी ॥
 नाचे झेंडा समरिं भगवा पौर मेले न थोडे ।
 गाढे झाले यश महितळीं लोक गाती पवाडे ॥ ९९ ॥

सर्ग पंधरावाः

यशवंतराय जोधपूरच्या मार्गानें प्रवास करितो—कोटा-शहराविषयी त्याचें विचार—लहानपणाच्या गोडपणाविषयी त्याच्या मनांत आलेल्या कल्पना—आईची आठवण—सायंकाळीं दिसणाऱ्या अकृत्रिम सृष्टीचें वर्णन.

श्लोक.

दीडशें हि वरुषे मही-तळीं । नाचुनी तुडवि जें मरी बळी ॥
रामदास करि ज्यास अर्पण । तें निशाण झळके पुरांतुन ॥ १ ॥
जाहला जंव मराठि अंमल । भीति पावति अनाथ दुर्बळ ॥
मानवंत बलशालि नागर । क्षोभ त्यांस चढला अनावर ॥ २ ॥
स्वार पायदळ फार शीणले । तीन मास बहु दुःख पावले ॥
सूड घेउं म्हणतात दक्षणी । दग्ध हें पुर करूं पुरें क्षणी ॥ ३ ॥
शूर होळकर बेत ऐकतो । नागरांवर दयेस पावतो ॥
शात कोप पाहिलाहि होतसे । सैनिकां मग हुकूम देतसे ॥ ४ ॥
“ हो लुटालुट न या नगरांत । सर्व लोक हि सुखांत असोत ॥
वैर जे करिति बादशहासीं । आणणें धरून मात्र तयांसीं ॥ ५ ॥
नाश फार घडला असे रणें । त्यास दुष्ट जन तेच कारणें ॥
यास्तव प्रथम त्यांजला धरा । शोध फार मम मित्र हो करा ॥ ६ ॥
दिल्लि-नायक-पदांस रक्षिता । मी असून रिपु-कीर्ति भक्षिता ॥
त्याविरुद्ध उठल्या जनाप्रत । दंडणें मजसि योग्य भासत ॥ ७ ॥
अग्रगी हि यशवंतराय तो । दिल्लिला धरून आज धाडितो ॥
इत्तिच्या चरणि मृ-यु येइल । तेंच शासन सुयोग्य होइल ॥ ८ ॥

जो धरील यशवंतराय हा । पारितोषिक वरील तो महा ॥
 शाधुनी सकल भूमि-मंडल । जा धरा त्वरित आणिजे खल " ॥९॥
 राव होळकर बोलतो असे । तों मनांत यशवंत येतसे ॥
 मूर्ति राहिलि उभीच ती पुढे । प्रीति-लोट सुटला तियेकडे ॥ १० ॥
 मम होय मग वीर चितनी । काय चालति विचार त्या क्षणी ॥
 कां म्हणून मन राहिना स्थिर ? । होय कोण यशवंत हा नर ? ॥११॥
 या विचित्र पुरुषास एकदा । पाहिलें न विसरेन त्या कदा ॥
 कां प्रसन्न मन पाहुनीच या । होय ? काय गुण साधला त्या ॥१२॥
 त्या अपाय घडला जरि कांहीं । वाटते न मम जावित राही ॥
 शांत-वृत्ति मग सैनिक बाहे । त्यांस होळकर बोलत आहे ॥ १३ ॥
 " सांपडेल यशवंत तो जरी । सौम्य त्याजवळ वर्तणे तरी ॥
 दूर जाइल म्हणून सावध । राहणे परि करूं नका वध " ॥ १४ ॥
 मानसिंग आणि वीर सागर । जाति घालवित शौर्य-सागर ॥
 घे निरोप यशवंत शेवट । त्यांस दे परत धाडुनी झट ॥ १५ ॥
 तो ह्यावर बसून एकटा । कांठि वाट यशवंत तत्त्वतां ॥
 वेष शुभ्र बहु-मैल्य संयुत । याशिवाय नव्हता अलंकृत ॥ १६ ॥
 आंतुनी चिलखतास तो धरी । मंदिलें वरिलि सुप्रभा शिरी ॥
 घे कठ्यार तरवार बांधुन । ढाल पाठिवर शस्त्र-वारण ॥ १७ ॥
 भल्ल बाजुवर ठेवि निस्तुल । ठेवि संनिध तयार पिस्तुल ॥
 हा मुशाफर असा सजोनि घे । जोवपूर शहराकडे निघे ॥ १८ ॥
 तो पुरा फिरून पाहि मागुती । अश्रु फार नयनांत चालती ॥
 सौख्य बाळपणचें हि आठवे । दुःख तों न हृदयांत सांठवे ! ॥१९॥

सावली किसनदास-सत्कृपा । भोगिले सुख अलभ्य जे नृपा ॥
 हास फार गमली प्रतिकर्षी । ते लहानपण आठवे मनी ॥ २० ॥
 शेवटीं फिरून दृष्टि पाठवी । तो हयास यशवंत यांबवी ॥
 ते प्रसिद्ध पुर एकदा बघे । सौख्य मानुन तयांत पूर्ण घे ॥ २१ ॥
 पाहतां स्थितिस त्या पुराचिया । कोणत्या न उपजे नरा दया ? ॥
 नासधूस धुळधाण तेथिल । अश्रु पाहुन न कोण टाकिल ॥ २२ ॥
 जेथ नांदलि समस्त संपदा । ठाउकी नच कुणास आपदा ॥
 ते उदास बहु दीनसे दिसे । भीति दे मरण भासले जसे ॥ २३ ॥
 सुंदरे धनिक-लोक-मंदिरें । जाहलीं जळुन खाक हें खरें ॥
 आग लागति कितीस नूतने । लोळ चालति नभांत पेटुन ॥ २४ ॥
 कांही उंच मजले सुखावह । तोफ-मार न सहून दुस्सह ॥
 कोसळून पडतात भूमिला । शत्रुच्या नमिति काय पावला ! ॥ २५ ॥
 तोफ होतिच सुरू पुरामधे । शब्द थोर करुनी भयास दे ॥
 नाद तो त्वरित दूर डोंगरी । जाउनी प्रतिखा पुन्हा करी ॥ २६ ॥
 शेंकडों स्थाळी पडून मोडला । आरपार किति जागि भंगला ॥
 राखण्यास पुर होय साधन । पावला तट म्हणून शासन ! ॥ २७ ॥
 आपटून दिनरात्र गोलक । जाहल्या ताटि खुणा भयानक ॥
 तो जनास निज दुःख दावितो । डागला महिष काय भासतो ॥ २८ ॥
 भोंवती उपवने ममोहर । प्रीति ज्यांवर करीति नागर ॥
 ध्वस्त होउन उदास दीसती । कोण पाहिल सुखांत ती स्थिती ? २९
 प्रेम सद्गद गळा भरून ये । एक पाउल गमे हलूं नये ॥
 हात जोडुन अनन्य-मानसे । काय भाषण सुधी करीतसे ॥ ३० ॥

“हे पुरा ! प्रियकरा ! जिवाहुन । वाटते तुजसि दुःख पाहुन ॥
 कांपवीत भुवनास नांदले । या स्थळी नृपति शूर ते भले ॥ ३१ ॥
 तेथली स्थिति अशी घडे अहा ! । दैव होय उलटे कसे पहा ! ॥
 शत्रुने तुजसि फार घेरिले । दुःख-बीज हृदयांत पेरिले ॥ ३२ ॥
 बादशाह करि वा ! तुझा छळ । रक्षणे तव सुतांसि दुर्बळ ॥
 हें अवश्य मज कृत्य वाटले । हांकिले मुसलमान येथले ॥ ३३ ॥
 भांडलो मग मराठियांसवे । ख्यात जे भुवनि वीर्य-गौरवे ॥
 मी धरून तरवारिला करी । पाहिले लढुन थांबवूं अरी ॥ ३४ ॥
 शत्रुला नगरि येऊं मी दिले । तत्करांत तव पुत्र सोडिले ॥
 घोर जाण अपराध हा मम । कोण तुल्य मजसो नराधम ? ॥ ३५ ॥
 नाश जे करिति येउनी पुरा । वैरि जे तुजसि भेटती पुरा ॥
 बाहवीति जन-रक्त-वाहिनी । मीच त्यांत पहिला म्हणें मनी ॥ ३६ ॥
 दुष्ट होळकर आंत येउन । वाटते तुजसि टाकि जाळुन ॥
 काय होय न दशा तुझी कळे ! । सोडुनी तुजसि दूर मी पळे ॥ ३७ ॥
 आपदभ्र तव टाळण्याप्रत । मी जरी न शकलों तुझा सुत ॥
 तूं सुखांत परि नित्य राहणें । ईश्वराजवळ हेंच मागणें ॥ ३८ ॥
 चाललों दूर तुला त्यजूनियां । दे निरोप कर एवढी दया ॥
 शेवटील मज भेट वाटते । दुःख यास्तव मनांत दाटते ! ॥ ३९ ॥
 रम्य राज-सदने जलाशय । देवळें अमित हार्य सुप्रिय ॥
 आपण प्रार्थितें राज-मार्ग जे । वंदितो नगर-देवते तुझे ” ॥ ४० ॥
 यापरी वढुन आपुला पथ । तो घरीत यशवंत सांप्रत ॥

चालतां मनिं विचार चालले । चित्त फारचि उदास जाहलें ॥ ४१ ॥
 हेतु एक धरितां मनामधीं । दावितो उलट वर्तना विधी ॥
 चांगले अणिक वेत वाइट । मोडितो विधि धरूनियां हट ॥ ४२ ॥
 जो तरुणपण अंगि संचरे । होस तों नवनवी मनीं भरे ॥
 अल्पशा अनुभवे जगाचिया । शेवटीं उलट भासतें तया ॥ ४३ ॥
 आसनीं शयनिं भोजनीं मनीं । ज्यांचिया दिवस जाति चितनीं ॥
 स्वप्नसे विफल सर्व हेतु ते । होति दुःख मग फार वाटतें ॥ ४४ ॥
 जी तरुणपणची मती नवी । ती अपक्व म्हणतात हें कवी ॥
 सोसण्यास तिज घाव पाहिजे । त्याविणें न उपयुक्त जाणिजे ॥ ४५ ॥
 आज तीन महिने लढाइचें । जें चढे स्फुरण फार वेळचें ॥
 लागलेंच उतरूं हळूहळू । त्या विचार मग शांत ये कळूं ॥ ४६ ॥
 काय मी लढुन मेळवीयलें ? । लोक मात्र अति दुःख पावले ॥
 नाहिं लाभलिच कीं स्वतंत्रता । मात्र दिल्लि-पति कोपला अतां ४७
 या अशाच दुसऱ्याहि कल्पना । दुःख-दायक विशेष ज्या म्हणा ॥
 येउनी हृदय खिन्नता धरी । त्यास शांतवि सुवीर यापरी ॥ ४८ ॥
 “ वीर-पुत्र म्हणवून सत्कुल । कोण मूर्ख परतंत्र राहिल ? ॥
 कार्य साधुन न धन्य जाहलों । दोष हा न मम हें जगा कळो ॥ ४९
 काय रात्रदिन जागलों नसे ? । काय पैर-हित पाहिलें नसे ? ॥
 कीं जिवावर उदार होउनी । नाहिं काय लढलों पुरांतुनी ? ॥ ५० ॥
 यत्न निष्फल समस्त जाहले । त्यास कारण न दोष आपुले ॥
 निश्चयेंच भवितव्यता अशी । ती चुकेल कवण्या गुणें कशी ! ॥ ५१ ॥
 सिद्ध शूर रजपूत भूपती । साह्य देउं उठते जरी किती ॥

कां असा प्रळय सोसितें पुर ? । भांडतों मिळुन दोनही जर ॥५२॥
 कां न होळकर पावला दया ? । कां उदारमति नाठवे तया ? ॥
 कां स्वधर्म-परिपालनास्तव । तो न लावित सुवीर्य-गौरव ? ॥ ५३ ॥
 हें कळें मज खुशाल पोंचला । जो पुण्याप्रत वकील धाडिला ॥
 कां न आलि मग पेशव्या दया ? । तो न कां सरळ आचरे नया ? ५४
 हें परंतु घडतें कसें जरी । ईश-हेतु असला असे तरी ॥
 दुःख-सागारि बुडोच सर्वदा । जन्म-भू मम सुखी नसो कदा ॥५५॥
 आसरा न मजला कुठे वसे । काय दीन हत-भाग्य मी असें ॥
 बोध येउन करील चांगला । कोण योग्य पथ दावितो मला ? ॥५६॥
 अंधकार पसरे जगावरी । त्यांत चांचपत वाट मी करीं ॥
 ठेंच लागुन पडें घडोघडी । इच्छितों मदत दीन केवटी ! ॥ ५७ ॥
 धांवतात लहरी चहूंकडे । भूमि दृष्टिस न ती कुठे पडे ॥
 मी बुडेन भय वाटतें तरी । पोहतों धरून धीर अंतरों ॥ ५८ ॥
 तात-पाद जरि भेटते मला । धन्य धन्य असतों सुखी भला ॥
 या कपाळि लिहिलीं न अक्षरें । तीं असें मजसिं वाटतें खरें " ॥५९॥
 आइलाहि यशवंत आठवी । चित्त तच्चरणे नम्र पाठवी ॥
 जो मनांत भरली न ती स्मृती । लेकरासम रडे महामती ॥ ६० ॥
 " शेवटील हि न भेट जाहली । खंत यास्तव मनास लागली ॥
 नाहि लोळण तिच्या पदांपुढें । घेतली म्हणुन जीव आंखडे ॥६१॥
 शील-पुण्य-सैरिता गुणी महा । ईश्वरेंच जननी दिली अहा ! ॥
 काय म्यां सुख दिलें तिच्या सुतें । आठवून मन फार कापतें ॥६२॥

भोगिलें अमित संकटांप्रत । दुःख कैवि विसरेल सांप्रत ! ॥
 बैसुनी जवळ गोड भाषण । कोण तीजसिं करील सांवन ? ॥ ६३ ॥
 चालतां मानें विचार या परी । जोधपूर-पथ वीर तो धरी ॥
 टेंकड्या चढ उतार भूमिला । अश्व लंघित पळे जवें भला ॥ ६४ ॥
 सूचना न करितां गुणी हंय । चालला पळत नीट निर्भय ॥
 किर् झडितुन कंदरांतुन । धांवला तरुन तो नद्यांतुन ॥ ६५ ॥
 नावमात्रच लगाम घेउन । शांत-चित्त यशवंत बैसुन ॥
 भोंवता अरवली-गिरी-दरी । कर्मणूक बघतां वनें करी ॥ ६६ ॥
 तो उदास दिसुं लागलें वन । अधकार पसरे हळू घन ॥
 सूर्य अस्त-गिरि-मार्ग साधतो । पक्षि-संघ घरट्यांस धांवतो ॥ ६७ ॥
 गार फार सुटला समीरण । शब्द होय तरु-पल्लवांतुन ॥
 गौर गोंडस कळे विकासते । लाजवीति युवती-कपोल ते ॥ ६८ ॥
 ताड साग बकुली शमी वट । उंच पिंपळ तमाल उद्धट ॥
 आम्र चंपकहि शाल्मलि-द्रुम । भोंवते मिळुन रक्षिती तम ॥ ६८ ॥
 इंद्रनील-सैम-नीर सुंदर । धांवतात खडकांत निक्षर ॥
 आपटून दगडांत पाझरे । वारि, हे पसरले जणो हिरे ! ॥ ७० ॥
 आम्र-वन्य-फल-पुष्प-शोभित । वृक्ष भूमिस लवून पावत ॥
 पाहुणाच यशवंत ये घरा । देति त्यास मुजराच हा खरा ! ॥ ७१ ॥
 आपदे फिरति भीति-दायक । सिंह व्याघ्र वृंक त्यांत नायक ॥
 वास घेत निज भक्ष्य शोधिती । त्यांस दुर्बळ बघून कांपती ॥ ७२ ॥

१ घोडा. २ दरींतून. ३ पक्ष्यांचा समुदाय. ४ वायु. ५ तरुणांचे गाल.
 ६ सांबरचिं झाड. ७ इंद्रनीळ रत्नाप्रमाणें आहे पाणी ज्यांचें. ८ झरे. ९
 पाणि. १० लांडगे.

या परि पाहत पाहत चालतसे सुमती ।
 कानन-भूमि सुखावह फार तया गमती ॥
 मावळला भगवान्दिननायक तों मिहिर ।
 पूर्ण तमें भरुनी जग भासतसे विहिर ॥ ७३ ॥
 देउन कान दुरुन जल-ध्वनि आयकतो ।
 नाउन निर्मल पाहि शरा सुख-दायक तो ॥
 खालति एक शिला-तल पाहुनियां उतरे ।
 बांधित आणुन अश्व समीप तरूस कोर ॥ ७४ ॥

सर्ग सोळावा.

चंद्रोदय—चंद्रप्रकाश—वनवर्णन—यशवंतराय रात्रभर जागत जातो—
पहाटेस मार्ग चालू लागतो—त्याची व भिलांची गांठ—लुढाई—भिल यश-
वंतरायास कैद करितात.

श्लोक.

ऐशा प्रसंगि यशवंत वनीं भयाण ।
विश्रांतिर्ते क्षण शिलेवरि घे वसून ॥
घोड्यावरी वसुन वीसहि कोस आला ।
या कारणें श्रम तथा सुभटास झाला ॥ १ ॥
गेला झन्याजवळ सुंदर गार पाणी ।
पीतां मनांत अमृताचिच गोडि आणा ॥
संध्येस वंदुन फराळ करून कांहीं ।
तो आसनावर वसून सभोंति पाही ॥ २ ॥
जाईल रात्र कशि हाच विचार पोटी ।
आहे पुढें पडलि'ती तरवार मोठी ॥
व्याघ्रादि हिंस्र पशुंची मनिं भीति वाहे ।
जाग्यावरी वसुन सावध जागताहे ॥ ३ ॥
या वेळि कुंकुमच चर्चुनि भाळ-देशी ।
राहे पतीस निरखूं युवतीच जैशी ॥
तैशी दिशा सजलि उत्सुक काय पूर्व ।
ती तबिडी धरून कांति दिसे अपूर्व ॥ ४ ॥

निर्वोर भूमि-तल पाहुन अंधकार ।
 चाले मदाधि गज-हर्ष-भरें पुढार ॥
 पूर्वेस त्यास मृगराज मृगांक भेटे ।
 हे अंधकार-गज-रक्तच लाल वाटे ॥ ५ ॥
 लक्षावधी उगवती गगनांत तारे ।
 हे भालदार शशि-भूपतिचेच सारे ॥
 बुक्का गुलाल उधळीतच मानपानें ।
 ते आणितात निजनाथ महोत्सवानें ॥ ६ ॥
 अन्य स्थळीं दिवस घालवुनी विलासें ।
 येतो पुन्हा परत लाजत चंद्र भासे ॥
 डोकावुनी हळुच रात्रि-वधूस पाहे ।
 मर्जी असेल कशि काळजि हीच वाहे ॥ ७ ॥
 सारून दूर पडदे जलद-स्वरूप ।
 आला प्रगल्भ नटराज पुढें अमूप ॥
 जो लावितात टक एकच लोक मात्र ।
 तो रंग मंडपि नर्भी शशि रम्य-गात्र ॥ ८ ॥
 चंद्र-प्रभा गिरि-शिरावर फांकतात ।
 ज्यांच्या लपे तम भयार्त गुहोदरांत ॥
 राजाच तो मन उदार करून ठेवी ।
 डोक्यावरी कर-जणो अभयास दावी ॥ ९ ॥
 नानालतौषधिस जीवन घालणारे ।

एकाच काळि जन-नेत्र सुखावणारे ॥
 पृथ्वी सुधा-धवल सर्व करून धाले ।
 हे शीत शीत-किरणे कर धाडियेले ॥ १० ॥
 आकाश-भूमि-गिरि-कंदारि पूर्ण साचे ।
 ओघावरी पडति ओघच चंद्रिकांचे ॥
 क्षीराब्धिच्या उठति या लहरीच काय ! ।
 कीं सर्व चंदन-रसांत बुडून जाय ॥ ११ ॥
 या चांदण्यांत अमृतांत जणो बुडाल्या ।
 हर्षांत डोलति हि नाचति मत्त झाल्या ॥
 वेली कशा स्वतनुंनीं तरु वेढितात ।
 प्रेमें प्रिया धरून तन्मय काय होत ॥ १२ ॥
 नाना लता मिळुन एकच गुंत होतां ।
 सर्वास एक समयास फुलेंहि येतां ॥
 त्या काननीं घमघमाट सुदूर चाले ।
 हर्षांत गोंधळून चंचल चित्त डोले ॥ १३ ॥
 पानें जया असति गारच काळि भोर ।
 वृक्षावरी चढति वेलि अशा अपार ॥
 त्या वीस पंचविस हात तिथून खालीं ।
 शेंकावती म्हणुन सांवलि गर्द झाली ॥ १४ ॥
 या वेलि हालति इथे जंव ये झुळूक ।
 खालीं फुलें पडति भूमिवरी अनेक ॥

रे माहता ! शिवुं नको म्हणतात वेली ।
 हों आंसर्वेच कुसुमे पडतात खाली ॥ १५ ॥
 हे ताल साग सरळे गगनांत जाती ।
 ईर्षाभरें वरचढीच करूं पहाती ॥
 नों जों वरी चढति बारिक वृक्ष होती ।
 उच्चत्व इच्छिति तयांत अशीच रीति ॥ १६ ॥
 छायेंत कांहि भरतात विघे जमीन ।
 हे लक्ष-पक्षि-भरणांत सुदक्ष जाण ॥
 राजे वनांतिल अशा समयास शांत ।
 स्तब्धाकृती सुवट-वृक्ष वना पहात ॥ १७ ॥
 पानें करी शिथिल हालवि कांहि वात ।
 चाले सदा सळसळा ध्वनि पिंपळांत ॥
 हा दुष्ट वायु उमळूं बघतो स्ववंश ।
 हें ओरडोनि कळकी कळवीति खास ॥ १८ ॥
 या चांदण्यांत यशवंत पहात राहे ।
 शोभाभरें खुलत सर्व अरण्य आहे ॥
 तों गर्जना जवळ आयकण्यांत येती
 कोठें तरी जवळ वाघ फिरे वनांती ॥ १९ ॥
 घोडाहि खिकळतसे यशवंत याचा ।
 सांगे पुढील भय धूर्त नसून वाचा ॥
 तों एक धांदल उडाले पशूंत सर्व ।

व्याघ्राचिया पुढाति दाविल कोण गर्व ? ॥ २० ॥

उडाण घेति हरणे मग ताड ताड ।

धांवून भीत वृक होति तरुंस आड ॥

आवेश रानडुकरांस परंतु आला ।

ते गर्जती उडविती वरती धुळीला ॥ २१ ॥

रौरावले वन-करी थडकांस देती ।

कोल्हे कुई करुनि दूर पळून जाती ॥

भ्याला पळे तरस लंगडशाहि घाली ।

गदीं अशी उठुन एकच रानि झाली ॥ २२ ॥

हा रात्रिचा समय, रान अफाट दाट ।

स्वच्छंद हिंस्रपशु या स्थळि हिडतात ॥

घेऊन खड्ग करण्यास तयार घाव ।

तो सावधान बसला यशवंतराव ॥ २३ ॥

शाले पुढे घडिघडी जंव रात्र बेगें ।

त्या जागचें बदलुं रूप विचित्र लागे ॥

जों जों उदास दिसलें वन तन्मनांत ।

जेरें घुसूनच विचार उदास येत ॥ २४ ॥

जी वस्तु भोंवति भयें निरखून घ्यावी ।

शंका क्षणार्धाधि तिच्या विषयी भरावी ॥

त्या चांदण्यांत बघतां तितुके पदार्थ ।

भीती मनांत निरुपद्रव ही करीत ॥ २५ ॥

जाळीत चंद्र-किरणीं करुनी प्रवेश ।

ने पाडिले कवडसे महिच्या तळास ॥
 ते वाटले नयन कीं उघडून वाघ ।
 रोंखीत मारिल उडीच धरून राग ॥ २६ ॥
 कोठें झुडूप बहु दाट फुटून पान ।
 जें चांदण्यांत दिसतें अति कृष्णवर्ण ॥
 विक्राळ तोंड पसरून सटा उभारी ।
 उड्डाण मारिल गमे मृगराज भारी ॥ २७ ॥
 तेथें तयास दिसला अति शुभ्र-वेष ।
 कोणी पुढें सरळ धाट उभा पुरुष ॥
 तो कोण कोठिल म्हणून करून पृच्छा ।
 जाणावयास यशवंत धरीत इच्छा ॥ २८ ॥
 काहीं न उत्तर करी स्थिर तो पुरुष ।
 तें पाहतां धरि मनीं यशवंत रोष ॥
 हातें धरून मग पिस्तुल नीट झाडो ।
 आवाज एकच उठे विपिनीं धडाडी ॥ २९ ॥
 'चीं चीं' करीत घरट्यांतुन पक्षि आले ।
 बाहेर, तो परि पुरुष न लेश हाले ॥
 झाला पुढेंच यशवंत जपून पाही ।
 तो वृक्ष-मूल दिसलें दुसरें न काहीं ॥ ३० ॥
 हासे म्हणे "किति तरी चुकलों भ्रमानें ।
 नेलें पहा कितिक दूर कसें क्रमानें " ॥
 तो रात्र घालवि अशीच असून जागा ।

सोडी न निग्रह कदापि धरून जागा ॥ ३१ ॥
 जेव्हां समीप अरुणोदय रम्य आला ।
 चंद्र-प्रकाश सुख-दायक मंद झाला ॥
 वारा झुळूझुळु सुटे करि गार गात्रे ।
 हाले पुन्हा विपिन सर्वहि जीव-मात्रे ॥ ३२ ॥
 झाली पहाट पुरती इथुनी निघावें ।
 लंघून घांट मग जोधपुरास जावें ॥
 ऐसा विचार जंव तो यशवंत आणी ।
 तों ऐकतो हृदयभेदक दीन वाणी ॥ ३३ ॥
 “ कोट्याहुनी भिउन शत्रुस मी निघालों ।
 देशांतरा त्वरित वांचवुं जीव आलों ॥
 दुर्दैव सोडि न अजूनहि पाठ माझी ।
 या जीव कोणि तरि येउन वांचवा जी ! ॥ ३४ ॥
 या दांडग्यांप्रत निवारून लांडग्यांस ।
 वाटे न नेइन सुरक्षित मी जिवास ॥
 हाडें मरून मम याच वर्नी पडारों ।
 कोणास दैव-गति ही तरि होय ठावी ? ” ॥ ३५ ॥
 हे शब्द ऐकुन उभा यशवंत ठेला ।
 घेता कराल करवाल करांत झाला ॥
 गर्जे “ अरे भिउं नको ! धर धैर्य पोटी ।
 राखीन आज तुज दावुन शक्ति मोठी ॥ ३६ ॥

चाले पुढें चपल धाट विजेप्रमाणें ।
 जेथें असा परिसला रव दीन कानें ॥
 तों चालली सरळ ती दरडोंत वाट ।
 डांगें जिये उठाते दाट नभों अचाट ॥ ३७ ॥
 चंद्र-प्रकाश नव्हता जरि त्या स्थळांत ।
 होता उजेड दिसण्यापुरता पदार्थ ॥
 संतापले बघति फाडुं नरास एक ।
 ते लांडगे दिसति जे जमले अनेक ॥ ३८ ॥
 एका क्षणांत थडके निधि साहसाचा ।
 चालून सावध पुढें बलशालि साचा ॥
 पाहे सशस्त्र वरती उचलून हात ।
 आरोळि ठोकित सवेग शिरून आंत ॥ ३९ ॥
 तों गोष्ट दष्टिस पडे भलतीच कांहीं ।
 सुस्तब्ध जीस बघतां यशवंत राही ॥
 ते लांडगे-पुरुष तो-सगळे मिळून ।
 या भोंवते जमाति शस्त्र करीं धरून ॥ ४० ॥
 आली कळून मग गोष्ट खरी तयाला ।
 गेलों फसून पुरता परि घात झाला ॥
 घोडाहि दूर मजपासुन या प्रसंगें ।
 हे शत्रु फार नच कोणि सहाय्य संगें ॥ ४१ ॥
 नाहीं जिवंत तरि सांपडणार हातीं ।

कौ हातपाय जंव हे फिरते रहाती ॥
 माझ्या शरीरिं जंव एक हि नाडि वाहे ।
 संरक्षणीं झटून यत्न करून पाहें ॥ ४२ ॥
 तों भिल्ल सर्व शकडे वृक-रूप-धारी ।
 होते तयार झगडा करणार भारी ॥
 संग्राम-धीर चतुरा यशवंतराया ।
 वेढून जों बघति कैद वळें कराया ॥ ४३ ॥
 तों कोपण्यांत दगडावर एक वृद्ध ।
 होता पुरुष बसला यमराज शुद्ध ॥
 भिल्लां उगीच बसण्यास हुकूम देत ।
 ते चित्र-तुल्य अचल-स्थिति राहतात ॥ ४४ ॥
 बोले वळून मग तो यशवंतरावा ।
 “आहेस कोण कुठला मजलांगि ठावा ॥
 झाला बळी बळि असून तुझ्या बळाचा ।
 त्याचा पिता समज मी मनि बादलाचा ॥ ४५ ॥
 अन्याय नीति नच भिल्ल कधीं पहाती ।
 तूं आज येसि पुरता अमुच्याच हातीं ॥
 जो आसरा मजसि वृद्ध पित्यास बाळ ।
 त्याला वधून मज पाहविलेस हाल ॥ ४६ ॥
 यासाठीं वास्तविक जीव तुझा हराव ।
 घेऊन सूड निज हेतु पुरा करावा ॥
 आम्ही परंतु करितों असला विचार ।

मारुनियां तुज न लाभ अम्हांस फार ॥ ४७ ॥
 कोणी धरील यशवंत जिवंत हातें ।
 देईल होळकर थोर इनाम त्यातें ॥
 तें पारितोषिक अलभ्य तुला धरून ।
 घेईन हेतु असला बसलों करून ॥ ४८ ॥
 रागें हरीन तव जीव परंतु काय ।
 आहे जिवंत करूं बादल हा उपाय ॥
 रक्तें तुझ्या नच निवेल ममाधिवन्ही ।
 होईल जें मुहित घेईन तें करोनी ॥ ४९ ॥
 कोट्यांतुनी सुटासि जोधपुरास याया ।
 येणार या वन-पर्ये यशवंतराया ॥
 ही बातमी मज्जासि लागलि हेर गुप्त ।
 मों ठेविले सतत वाट तुशी पहात ॥ ५० ॥
 ब्रम्हाहि रक्षण करूं न शकेल तूतें ।
 तूं सोडिशील न जिवंत कधीं वनातें ॥
 जें दैव देईल तयास शिरीं धरावें ।
 स्वाधीन शस्त्र हि शरीर तुवां करावें ” ॥ ५१ ॥
 भिल्लांस काय कमला-सुत बोलताहे ।
 “ हातांत आज तुमच्या पडलोंच आहे ॥
 पाहीन यत्न करुनी पुरत्या हटानें ।
 भिल्लांस लोळविन पांच दहा करानें ॥ ५२ ॥

आहे हत्यार कळतो उपयोग त्याचा ।
 मी आसरा धरिन निर्भय कां भयाचा ? ॥
 माते जिवंत धरण्यास न काम सोपे ।
 दार्वान आज रण-कर्म तुम्हांस कोपे ॥ ५३ ॥
 वाटे खुशाल मज कैद कराल हाते ।
 ही प्राण-घातक मती सुचली तुम्हांते ॥
 या दुष्ट हो ! करिन खंडविखंड गात्रे ।
 येईल जो पुढति हाणिन त्यास शस्त्रे ” ॥ ५४ ॥
 तों धांवले प्रबळ भिल्ल तथा घराया ।
 हाणीते चौहिकडुनी यशवंतराया ॥
 तो मंडलाकृति फिरून विजेसमान ।
 दे धाक चंचळ पदे करि मारहाण ॥ ५५ ॥
 ज्याच्याकडे सरळ रोंखित दृष्टि नीट ।
 तो कांपतो चळचळा करि मार्ग नीट ॥
 तों मागुनी करिति येउन एक वार ।
 चर्मवरी घरून तो परतूं तयार ॥ ५६ ॥
 अंगामधें कवच पूर्विच त्यास होतें ।
 त्या आपटून करि शस्त्र महाध्वनी तें ॥
 लाह्याच काय ठिणग्या पडतात खाली ॥
 कोलाहलें भरतसे वन एककाळी ॥ ५७ ॥
 एकाकडे फिरवि दृष्टि दुजास वार ।
 गेला मरून तिसरा खल भूमि-भार ॥

जाळीतुनीच बघतो जंव शूर जाया ।
 हल्ला करून धरिती यशवंतराया ॥ ५८ ॥
 तो वीर्यशालि हिसकाहिसकीत धाडी ।
 चौघांस दूरवर भूमि-तळास पाडी ॥
 लातेत सांपहुन ही पडती कितीक ।
 ही शक्ति पाहुन अरी धरितात धाक ॥ ५९ ॥
 जें तेज केवळ मराठि महाप्रचंड ।
 कोटयामधें झळकलें करि शत्रु-दंड ॥
 ओसाड या अरवली-विपिनीं सकाळीं ।
 भिल्लांस गांठुन भयंकर त्यांस जाळी ॥ ६० ॥
 एकेक घाव करि जो बल-शीर्य-शाली ।
 तो एक एक भट हाणुन पाडि खाली ॥
 भिल्लांतले प्रमुख नायक कांपतात ।
 कोणी पुढें न सरकूं धजला तशांत ॥ ६१ ॥
 ते एकदांच उठले सगळेहि भिल्ल ।
 चालून आति धरिती यशवंत मल्ल ॥
 झिजाडि देउन त्यां ढकलून दूर ॥
 बाहेर जाउं बघतां करि मार्ग शूर ॥ ६२ ॥
 खाली पडे अडखळून चुकून पाय ।
 वेगें उठूं न शकला यशवंतराय ॥
 तो भिल्ल येउन वरी पडती धरीती ।

१ अरवली पर्वताच्या अरण्यांत.

बांधून कैद समयास तथा करीती ॥ ६३ ॥
 विधि लिहित कपाळीं तें चुके कोण काळीं ? ।
 धरुन मजसि बांधा हो तुम्हांला खुशाली ॥
 खरतर निज तेजें जिकिती जे जगाला ।
 पर-वशपण सोडी काय त्या ही नरांला ? ॥ ६४ ॥

सर्ग सतरावा.

भिल्ल यशवंतरायास घेऊन परत कोटा-शहरास जाण्याकरितां निघनात—
यशवंतरायाची व बैराग्याची गांठ—यशवंतराय त्या बैराग्यास आपली सं-
कटें व दुःखें सांगतो—तो बैरागी त्यास निर्भय राहण्याविषयीं आश्वासन
देतो.

श्लोक.

वज्राप्रमाणें यशवंत-हस्त । त्यांतून देंवें सुटलों जिवंत ॥
हातांत तो सांपडला म्हणून । भिल्लांस आनंद घडे न सान ॥ १ ॥
जाईल कोठें निसटून भीती । भिल्लांचिया फार मनांत होती ॥
ते शृंखळा ठोकुन हातपायां । कोट्यास नेती यशवंतराया ॥ २ ॥
तो स्वस्थितीच्या विषयीं विचार । होता जरी विन्नः करीत फार ॥
जाणून हातां प्रतिबंध राहे । भिल्लांसवें हांसत बोलताहे ॥ ३ ॥
“ वाटेल जावें जरि कीं सुटून । या शृंखळा जातिल ही तुटून ॥
ढेंकूळ ठेवून नदी वहातां । कां मूर्ख तीतें अडवूं पहातां ! ” ॥ ४ ॥
तो हात दान्ही सहजीच झाडी । तोडी विड्या भूमि-तळास पाडी ॥
हें घाबरें पाहुन भिल्ल झाले । तों धीर आला यशवंत बोले ॥ ५ ॥
“ या अंगला काय करीति मातें ? । मी दूर गेलों असतों स्वपंथें ॥
इच्छा असे जी परमेश्वराची । उल्लंघना केंवि करीन तीची ? ॥ ६ ॥
लोकां प्रसंगीं त्यजिलें पळालें । कोट्यांतुनी, जोधपुरा निघालें ॥
कोपावला ईश्वर काय रागें । मातें धरायास तुम्हांस सांगे ॥ ७ ॥
जे यत्न केले विविध प्रकारें । ते जाहले निष्फळ पूर्ण सारे ॥

तो हा पुन्हा राक्षस-तुल्य येतो । दुःखी निराशेत बुडून जातो ॥ ८ ॥
 ते लोक माझे प्रियमित्र शुद्ध । जे दावणीला असतील बद्ध ॥
 जाऊन वेगें मिसळेन त्यांत । मी त्या स्यळीं मृत्यु वरीन शांत ॥ ९ ॥
 औदार्य हें पाहुन तन्मनाचें । सन्मान देति स्तवितात वाचे ॥
 घोड्यावरी घालुन त्यास नेती । कोट्याकडे संतत चाल घेती ॥ १० ॥
 वाटेंत विश्रान्तिस ध्यावयाला । भिल्लांचिया मानसि हेतु आला ॥
 देवाल्या पाहुन रम्य धाले । ते दोन घंटा उत्तम म्हणाले ॥ ११ ॥
 बैरागी तेथें यशवंत पाहे । मुद्रा जयाची बहु भव्य आहे ॥
 त्या प्रेक्षकें पाहुन एक वेळ । तद्रूप ध्यावें मनि सर्व काळ ॥ १२ ॥
 माथां जटा पिंगट जूट-बद्ध । रुद्राक्ष कंठ-श्रवणांत नद्ध ॥
 शोभा धरी भस्म ललाट-देशी । आकाश-गंगा गगनांत जैशी ॥ १३ ॥
 ज्याच्या वया सत्तर ऐंश वर्षे । आहेत भासे बघतांच ऐसे ॥
 दाढी मिशा शुभ्र मुखासभोती । स्वच्छंद वाढून विराजताती ॥ १४ ॥
 पाऊस वारा अणि ऊन यांला । सहो जयाचा जणु देह केला ॥
 वयोपरत्वे न विकार झाला । देही धरी तो बल-संचयाला ॥ १५ ॥
 नानाप्रकारें तप आचरून । तीर्थाटनें संतत ही करून ॥
 लागे दिसूं दिव्य शरीर-कांती । पाहुन तो नेत्र दिपून जाती ॥ १६ ॥
 अंगावरी घेउन दिव्य शाल । व्याघ्रासर्नी बैसतसे खुशाल ॥
 चाले मुखीं मंत्र पवित्र कांहीं । रुद्राक्ष-माला फिरवीत राही ॥ १७ ॥
 सौम्याकृती निर्मळ कांति वाटे । पोटी दयेचा नद काय सांठे ॥
 तोंडाकडे पाहुन दुःख यानें । भोगीयलें हें परि सुज्ञ जाणे ॥ १८ ॥

मूर्तीस पाहूनच पुण्य-शील । पापें मनुष्याप्रत टाकितील ॥
 बोलेल यासीं जरि शब्द दोन । तो स्वर्ग-लोकांस करि प्रयाण ॥१९॥
 योगींद्र हा पाहुन दिव्य-रूप । भरून ये हर्ष मनीं अमूप ॥
 दृष्टी तदंगीं यशवंत लावी । न पापणी या समयीं मिटावी ॥ २० ॥
 हालूं नये तेथुन त्यास वाटे । पोटांमधें विस्मय फार दाटे ॥
 हा लोक-संताप निवारण्याला । योगींद्र जन्मास जगांत आला ॥२१॥
 गंगेत पापें ढकलून द्यावी । स्नानें जशी शुद्धि नरें वरावी ॥
 दुःखें तशीं सांगुन यास पूर्ण । शांतीस इच्छी यशवंत तूर्ण ॥ २२ ॥
 बैरागी तोही सहजीच दृष्टी । ठेवी करी तो जणु दुग्ध-वृष्टी ॥
 जो रूप पाहे यशवंत याचें । कल्लोळ पोटी उठती दयेचे ! ॥२३॥
 ज्यांची वदे बोध रसाळ वाचा । परोपकारा अवतार ज्यांचा ॥
 ते कोणच्याही स्थितिचा मनुष्य । पाहून दुःखा हरिती अवश्य ॥२४॥
 जे जे महात्मे असतात लोक । वरीति वेळीं जरि दुःख शोक ॥
 ऐकोनि त्यांची नय नीति रीति । समान दुःखी जन अन्य होती २५
 तो योगी जेव्हां यशवंतराया । दे हस्त-संकेत समीप याया ॥
 सान्निध्य पावे कमलात्मजात । साष्टांगपार्ते नमना करीत ॥ २६ ॥
 शांतस्वरें वत्सल तो विरोगी । दिल्लीर-शत्रूस विचारि योगी ॥
 “बा कोण कोठील कळीव मारें । कां भोगिसी बंधन कां श्रमार्ते २७
 स्वकीय वृत्तांत कथून कांहीं । होणार उद्वेग मनास नाहीं ॥
 ऐसें जरी वाटतसेल चित्ता । तरि त्वदीया परिसेन वृत्ता ” ॥ २८ ॥
 तो काय बोले यशवंतराय । “मी अर्पितों त्वत्पदि नम्र काय ॥

तो हा पुन्हा राक्षस-तुल्य येतो । दुःखी निराशेत बुडून जातो ॥ ८ ॥
 ते लोक माझे प्रियमित्र शुद्ध । जे दावणीला असतील बद्ध ॥
 जाऊन वेगें मिसळेन त्यांत । मी त्या स्यळीं मृत्यु वरीन शांत ॥ ९ ॥
 औदार्य हें पाहुन तन्मनाचें । सन्मान देति स्तवितात वाचे ॥
 घोड्यावरी घालुन त्यास नेती । कोट्याकडे संतत चाल घेती ॥ १० ॥
 वाटेंत विश्रांतिस घ्यावयाला । भिल्लांचिया मानसि हेतु आला ॥
 देवाल्या पाहुन रम्य धाले । ते दोन घंटा उतरुं म्हणाले ॥ ११ ॥
 बैरागी तेथें यशवंत पाहे । मुद्रा जयाची बहु भव्य आहे ॥
 त्या प्रेक्षकें पाहुन एक वेळ । तद्रूप ध्यावें मनि सर्व काळ ॥ १२ ॥
 माथां नटा पिंगट जूट-बद्ध । रुद्राक्ष कंठ-श्रवणांत नद्ध ॥
 शोभा धरी भस्म ललाट-देशी । आकाश-गंगा गगनांत जैशी ॥ १३ ॥
 ज्याच्या वया सत्तर ऐंश वर्षे । आहेत भासे बघतांच ऐसे ॥
 दाढी मिशा शुभ्र मुखासभोती । स्वच्छंद वाढून विराजताती ॥ १४ ॥
 पाऊस वारा अणि ऊन यांला । सहो जयाचा जणु देह केला ॥
 वयोपरत्वे न विकार झाला । देही धरी तो बल-संचयाला ॥ १५ ॥
 नानाप्रकारें तप आचरून । तीर्थाटनें संतत ही करून ॥
 लागे दिसूं दिव्य शरीर-कांती । पाहून ती नेत्र दिपून जाती ॥ १६ ॥
 अंगावरी घेउन दिव्य शाल । व्याघ्रासनी बैसतसे खुशाल ॥
 चाले मुखी मंत्र पवित्र कांहीं । रुद्राक्ष-माला फिरवीत राही ॥ १७ ॥
 सौम्याकृती निर्मळ कांति वाटे । पोटी दयेचा नद काय सांठे ॥
 तोंडाकडे पाहुन दुःख यानें । भोगीयलें हें परि सुज्ञ जाणे ॥ १८ ॥

मूर्तीस पाहूनच पुण्य-शील । पापें मनुष्याप्रत टाकितील ॥
 बोलेल यासी जरि शब्द दोन । तो स्वर्ग-लोकांस करि प्रयाण ॥१९॥
 योगींद्र हा पाहुन दिव्य-रूप । भरून ये हर्ष मनीं अमूप ॥
 दृष्टी तदंगी यशवंत लावी । न पांपणी या समयी मिटावी ॥ २० ॥
 हालूं नये तेथुन त्यास वाटे । पोटांमधें विस्मय फार दाटे ॥
 हा लोक-संताप निवारण्याला । योगींद्र जन्मास जगांत आला ॥२१॥
 गंगेत पापें ढकलून द्यावी । स्नानें जशी शुद्धि नरें वरावी ॥
 दुःखें तशीं सांगुन यास पूर्ण । शांतीस इच्छी यशवंत तूर्ण ॥ २२ ॥
 बैरागी तोही सहजीच दृष्टी । ठेवी करी तो जणु दुग्ध-वृष्टी ॥
 जो रूप पाहे यशवंत याचें । कल्लोळ पोटी उठती दयेचे ! ॥२३॥
 ज्यांची वदे बोध रसाळ वाचा । परोपकारा अवतार ज्यांचा ॥
 ते कोणच्याही स्थितिचा मनुष्य । पाहून दुःखा हरिती अवश्य ॥२४॥
 जे जे महात्मे असतात लोक । वरीति वेळीं जरि दुःख शोक ॥
 ऐकोनि त्यांची नय नीति रीति । समान दुःखी जन अन्य होती २५
 तो योगी जेव्हां यशवंतराया । दे हस्त-संकेत समीप याया ॥
 सान्निध्य पावे कमलात्मजात । साष्टांगपार्ते नमना करीत ॥ २६ ॥
 शांतस्वरें वत्सल तो विरागी । दिल्लीर-शत्रूस विचारि योगी ॥
 “बा कोण कोठील कळीव मारें । कां भोगिती बंधन कां श्रमार्ते २७
 स्वकीय वृत्तांत कथून कांहीं । होणार उद्देग मनास नाहीं ॥
 ऐसें जरी वाटतसेल चित्ता । तरि त्वदीया परिसेन वृत्ता ” ॥ २८ ॥
 तो काय बोले यशवंतराय । “मी अर्पितो त्वत्पादि नम्र काय ॥

हे साधु-रूपा सदय-स्वभावा । वृत्तांत आतां मम आयकावा ॥ २९ ॥
 आहे मराठ्यांत उदार शूर । प्रख्यात ज्याची बल-कीर्ति दूर ॥
 मानो असा जो सरल-स्वभाव । माझा पिता तो जगदेवराव ॥ ३० ॥
 आनंदनामें डफळे कुळांत । संग्राम-शार्दूल असे सुवृत्त ॥
 आहे तयाला कमला सुकन्या । ती जाण माझी जननी सुधन्या ३१
 मातामहाची अणखां पित्याची । झाली तुटातूट अवार्थ साची ॥
 कोट्यास याया जननी निघाली । संगें मला घेउन तेथ आली ३२
 ऐशी अवस्था परदेश कोटा । विचार तातें मग होय मोठा ॥
 व्हावी इथे काय गती रहातां । स्वदेश आहे बहु दूर आतां ॥ ३३ ॥
 तों सर्व चिंता पळवावयाला । जो संकटें कारण एक झाला ॥
 पाळी अंहांला गृहिं कृष्णदास । मी वाढलों त्याच घरीं हंताश " ३४
 तो वृत्त सांगे मग या प्रकारें । संक्षिप्त त्यातें यशवंत सारें ॥
 दिल्लीर कोटा शहरास आला । त्यानें कसा काय अनर्थ केला ॥ ३५ ॥
 पावून रात्रंदिन दुःख शोक । त्रासून त्याच्या जुलमास लोक ॥
 कोट्यांत कैसे उठले विरुद्ध । दिल्लीर गेला न करून युद्ध ॥ ३६ ॥
 पौरास दंडूं मग युक्ति काढी । दिल्ली-पती होळकरास धाडी ॥
 झालें कसे त्या पुरि युद्ध गाढें । धैर्यें कसा नागर लोक भांडे ॥ ३७ ॥
 होऊन त्या वेळि पुढार अंगें । तो शत्रु हाणी परि केंवि भंगे ॥
 साह्यास आणूं रजपूत-मेळा । चितून तो जोधपुरा निघाला ॥ ३८ ॥
 माया कशी भिल्ल-जनीं रचून । त्या ठेविलें घोरवर्ना धरून ॥

मल्हाररावा पुढती तयाला । ते नेति हें सांगुन तो म्हणाला ॥३९॥
 “ माझा असे हा इतिहास सांग । कांहीं समाधान-सुशब्द सांग ॥
 एका प्रकारे च न दुःख मातें । गोष्टी किती या छळिती मनातें ! ४०
 मी लोक-कार्यार्थ झटूं निघालों । आसक्त रात्रंदिन त्यांत झालों ॥
 आयास ते व्यर्थ समग्र होती । या कारणें फार मनास खंती ॥ ४१ ॥
 मी वीर-वंशीं उपजून काय । केलें मिळाय़ा यश ? हायहाय ! ॥
 आलों तसा येथुन नीट चालें । कोणी न काढील हि नांव काळें ४२
 घोड्यावरी बैसुन धाट भाला । साह्यास घेते तरवार ढाला ॥
 झेंडा जयांचा अटकेस लागे । मी शोभतो काय तयांत ? सांगें ॥४३॥
 करून चिंता दिनरात्र सारखी । स्वदेश झाला असता जरी सुखी ॥
 तरि स्व-कर्तव्य सरे जगांतलें । मनास ऐसें असतेंच वाटलें ॥ ४४ ॥
 गर्जे तुफानीं खवळे समुद्र । पडे तिथे तैल हि अल्प मात्र ॥
 तैसे महात्मे जन संकटांत । पडून त्यातें करितात शांत ॥ ४५ ॥
 मी मंद-घी पाहुन तोच सिंधू । गेलों पडाया जंव वारि-बिंदू ॥
 तो शब्द केला लव त्यांत गेलों । आलों तसा व्यर्थ जगांत मेलों ४६
 माता गुणाद्या कमला सुशीला । आधार आतां नच कोणि तीला ॥
 भर्ता पिता पुत्र असून नाहीं । झाली अनाथा भुवनांत पाहीं ! ” ४७
 हें बोलताहे यशवंतराय । बैरागियाची स्थिति काय होय ॥
 होणार वृष्टी नभ मेघ-जालें । भरे, तसें तोंड उदास झालें ॥ ४८ ॥
 अकस्मात डोळ्यांतुनी अश्रु आले । जणो डोंगराला झरे हे उदेले ॥
 तसे, थेट गालावरी येति खाली । जणो काय मोत्येच खाली गळाली ! ४९

त्या शुभ्र दाढीवर अश्रु येती । तेथेंच वाटे अडकूं पहाती ॥
 कीं तीं दंवानें भिजलीं रहाती । जीणें तृणें कार्तिक-सुप्रभार्ती ॥५०॥
 आश्चर्य वाटे यशवंतराया । बैरागि लागे तरि कां रडाया ॥
 “हें काय ? हें काय ! महानुभावा । कां आपणा दुस्तर शोक व्हावा ? ५१
 या पामराचें परिसून वृत्त । कां जहालें कष्ट-निमग्न चित्त ? ” ॥
 योगींद्र तेव्हां मनिचा विकार । तो आंवरी बोलत गोड फार ॥ ५२ ॥
 “वा रघुशीला ! यशवंतराया ! । चिंता तुवां ही नलगे कराया ॥
 संसार मी सोडुन दुःख-शोका । आर्हे उदासीन समस्त लोका ॥ ५३ ॥
 स्थिती तुझी पाहुन त्याचसारखी । स्मृती मला मागिल होय जाण कीं ॥
 म्हणून माझे मन धांवलें तिये । हे अश्रु झाले मम दुःख सांगते ५४
 सौख्यांत तूं घालविलेंस जन्म । केलें कधीं त्वां नच युद्ध-कर्म ॥
 ठावा मनोभंग तुला न लेश । आयास झाले म्हणुनी जिवासा ॥ ५५ ॥
 औदार्य मोठें सरळ स्वभाव । प्रौढी विचारों बहु दूर धांव ॥
 आनंद-वृत्ती बल शौर्य भारी । एकत्र हें सर्व तुझ्या शरीरी ॥ ५६ ॥
 लोकांस हातांत कसे धरावें । संतुष्ट ठेवून सुखी करावें ॥
 तूं जाणसी साधुन घेऊं कार्य । होतास तूं धुर्य पैदास योग्य ॥ ५७ ॥
 कार्यास जी सिद्धि तुझ्या न आली । कोट्यांत लोकांस विपत्ति झाली ॥
 तोही तुझा दोष नव्हे सुशीला । घेऊं नको दुःख करून बाळा ! ५८
 ही ठेंच लागे पहिल्याच वेळीं । तीनें निराशा तव फार झाली ॥
 होऊं नको यास्तव तूं उदास । सोडीं धिराची न कधींच कांस ५९
 मल्हार ही नाणिल सद्गुणाला । चिंतील तो नाश तुझा कशाला ! ॥

मोठ्यांस मोठे न कधी छळीती । केशास नाहीं तव जाण भीती ६०
 देशाभिमानी नय-मार्ग-चारी । धर्म प्रसारा शठणार भारी ॥
 मल्हार तो होळकर स्वभावे । त्यातें तुला पाहुन सौख्य व्हावे ६१
 धोका जिवाला न तुझ्या वसेल । कोट्यास जा निर्भय तूं खुशाल ॥
 भेटेन काळें तुज त्या पुरांत । आनंद भेटे समजें मनांत" ॥ ६२ ॥

प्रेमाचे उठति मनीं भरें उमाळे ।
 तों वाणी स्फुट वदनांतुनी न चाले ॥
 दे आशीर्वचन पवित्र योगिराया ।
 तो सांगे मग कमला-सुतास जाया ॥ ६३ ॥

सर्ग अठरावा.

यशवंतरायास भिल्ल होळकरापुढें घेऊन जातात—दोषांची भेट व संभाषण—यशवंतरायाचा आईस निरोप.

श्लोक.

मग यावया जनन-भूमिला निघे । यशवंत तो फिरून मागुती बघे ॥
नच त्या स्थळा त्यजुन दूर जाववे । विष-तुल्य तें विरह-दुःख जाणवे १
शिरिं घेउनी भरिले जलें घट । फिरती पुढें कितिक सुंदरी शट ॥
बलिपुष्ट ही धरि दिशेस दक्षिण । गमला तदा अशुभही सुलक्षण २
म्हणतो मनीं “शकुन चांगले असे । दिसती पुढें न कळतें घडे कसे ॥
खल बांधुनी परि वध-स्थळाकडे । मज नेति हें दिसत थोर सांकडें ” ३
मन सांवरे श्रवुन योगि-भाषण । स्थिर शांतता वसलि तेथ येउन ॥
लव राहिलें न भय मृत्युचें तया । न करो हि होळकर वा करो दया ४
“जरि सोवती सुटाति संकटांतुन । खरचीन या समयिं मी स्व-जीवन ॥
खपले बळें शटुन तीन मास जे । नच यावया अरि जयांपुढें धजे ५
मिळवो पुर प्रियकर स्वतंत्रता । किति या हठें सतत भांडलों स्वतां ॥
म्हणुनी न होळकर कोप टाकिल । पुरताच या समयिं सूड घेइल ६
स्मरतें पुन्हा वदत योगि जें वच । भलतें घडे गमतसे कधीं नच ॥
असतात जे सुजन बुद्धि-संयुत । व्यरहार ते असति पूर्ण जाणत ७
बघतां नरा विषम संकटामधें । करि सांत्वना विबुध गोडसें वदे ॥
परि त्याहुनी अधिक योगि बोलला । जवळील हा मजसिं आप्त भासला” ८

दिवशींच त्या नगरीं भिल्ल पोंचती । जंव पावला तेंपन अस्त-पर्वती ॥
 पडली मराठी बघतात छावणी । सुखि होय होळकर जेथ राहुनी ९
 यशवंत तो हळु पुढें करी गती । खल भोंवते मिळून भिल्ल चालती
 रजपूत त्या बघति खिन्न होउनी । परि काय ते करिति शक्ति त्यां उणी १०
 धरिला बळीहि यशवंतराय हा । अशि बातमी सुखद होय जी महा ॥
 पसरे त्वरे श्रविति दक्ष दक्षणी । भरितात ते गगन सिंह-गर्जनी ११
 यशवंत सद्गुण-गणी विराजित । जन-मान्य होळकर युद्ध-पंडित ॥
 बघती कसे निरखुनी परस्परां । म्हणतो मनीं नर 'सुधन्य तूं त्वरा!' १२
 नगरीं तथा समर्थि एक देवळी । यशवंत होळकर भेटले बळी ॥
 दुसराच हा समय भेटिचा अहा! । परि भिन्नता किति दिसे तिये पहा! १३
 बहु आदरे सुखवि पेशवा जया । मिळवून जो रीण विराजतो जया ॥
 जन-मान्य होळकर आसनी वसे । गगनांत कीं रविच कांतिनें दिसे १४
 इकडे तथा पुढाति पौर-नायक । रजपूत-लोक-मनि सौख्य-दायक ॥
 दिसला पराजित बलाढ्यही निका । निज कांतिनें रहित चंद्रसा फिका १५
 मग शूर होळकर कोप-निर्भरे । करि भाषणाप्रत कठोरशा स्वरे ॥
 "यशवंत तूं म्हणवितोस आपणा । यश कायसे मिळविलेस दुर्जना १६
 कृति उयाचिया सुजन-भैव्य-दायक । प्रभु दिलिचा तव दयाळु मालक ॥
 उठलास त्यावर असें हि जाणुन । स्वजनीं अम्हावरहि शोक आणुन १७
 करणी तुझीच सकळांस भोंवती । जगसी सुखें अजुन केवि दुर्मती ॥
 इतुक्या जिवांप्रत तुवांच नाशिले । फळ भोग वा स्मरुन कर्म आपुले १८
 नय-मार्ग-तत्पर नृपा न मानिते । स्वजनावरी अतुल दुःख आणिते ॥

तव तुल्य दुर्मर्द जगांत येउन । परे-वंचनें अयश जाति घेउन ॥ १९ ॥
 घटल्या तुझ्यां खटपटी जरी किती । धरि जन्म-भू अधिक दुःखदा स्थिती ॥
 नृप-कोप हा अनैल-तुल्य पेटला । शलभापरी पडसि त्यांत दुर्बळा ! २०
 तुज दोहना हि तव मित्र-मंडळा । शणि घाडितो करुन बद्ध दिल्लिला ॥
 तुज भेटणें निज सुहृज्जना जरी । दवडों वृथा समय हा न तूं तरी ॥ २१
 शगडून तूं सतत तीन मास ते । बहु नाशिसी स्वजन दुःख वाटतें ॥
 किति पावले विलय वीर कीं हिरे । धन खर्चिलें गाणितें त्यास कायरे ! २२
 असुनी असें हि यशवंतराजया । मज वाटतें उचित दाखवूं दया ॥
 असतां तया समर्थ कोटियामधें । मन दाविसी सरळ योर सौख्य दे २३
 उठलास ज्यावर हत्यार घेउन । अतिरुष्ट त्या नृपतिचें असे मन ॥
 बाँच गुंतलों म्हणुन त्याचिया न ये । तुज मोकळें करूं अकीर्तिच्या भयें २४
 परि होति ज्या खटपटी तयांत मी । न करीं उणें तुजसि सोडवूं श्रमीं ”
 यशवंत ही मग तयास बोलला । परिसून होळकर डोलतो भला २५
 “छळिलें पुरा अरि-जनीं परोपरी । किति पावलों म्हणुन दुःख अंतरीं ॥
 रजपूत मीं जमविले लढावया । अपराध तूं म्हणसि त्यास कासया ? २६
 पति दिल्लिचा आति बलाढ्य तो जरी । करुनी कृपा नृपति-धर्म आचरी ॥
 तरि कायसी गरज होय संगरी । क्षण हा मनीं कर विचार तूं खरा ॥ २७ ॥
 शिव भूषती स्वजन-सौख्य-वर्धन । करि साहसी शटुन शत्रु-मर्दन ॥
 पथ योग्य मीं धरिल्या असून तो । तुज काय बा म्हणुन कोप आणितो ! २८
 जुलमी अशा नृपतिशीं लढावया । उठलों बळें यश दिगंति न्यावया ॥
 पुरवूं मधें पडसि तूं स्वहेतुला । अपराधि यास्तव म्हणेन मी तुला २९

भुवनी मराठि सरदार झुंजती । यवनासर्वेच परि वैर बांधिती ॥
 निज धर्म त्यां सतत वाढवूं मती । करणी तुझी उलट त्यांत जाण ती ३०
 करितास तूं न जरि चाल या पुरी । धन-वासनाच पुरवावया खरी ॥
 नगरांत या समज सर्वही जन । असतो बलाढ्य धन-धान्य-वर्धन ३१
 तव दुर्नयेंकरून मृत्यु पावतो । परि खेद यास्तव मला न वाटतो ॥
 किति मारिले असति लोक तूं बळे । अपराध ज्यां न शिवलाहि ते भले ३२
 जरि दंडणें तुजसि होय नागरां । तव दंड तो मजवरी पडो बरा ॥
 जन अन्य ते निरपराधि जाणणें । वधितोस त्यां धरून काय कारणें ? ३३
 सकळांस मी उठविलें म्हणोनियां । तरवारि भेटुत गळ्यास माझिया ॥
 तव कोप-वर्हित पडेन आहुती । जन सर्व जाउत घरास मागुती ३४
 समरांत आजवर वीर थोरसे । पडले अनाथ जन अन्य ही तसे ॥
 मम रक्त शिपडून भूमिच्या तळा । इतरांस रक्षण करीन दुर्बळां ॥ ३५ ॥
 अनयें तुझ्या मुकति लोक जे जिवा । करिती मलीन तव कीर्ति-वैभवा ॥
 सरशील काय अजुनीहि मागुती ? । पुरली न घातकर हांव काय ती ? ॥ ३६ ॥
 यशवंत शांत गुणवंत यापरी । वदुनी उभा असुन मौन तो धरी ॥
 मग त्यास होळकर दूर न्यावया । कथितो मनीं उपजली जरी दया ३७
 जवळचि वास-गृह जें उभारिलें । जन पौर बांधुन जिथेहि ठेविले ॥
 तिकडे शिपाइ यशवंत याप्रत । क्षाणि नेति ते विजय-दुर्मदोद्धत ३८
 निज मित्र दोहन हि मान सागर । यशवंत पाहत अनेक नागर ॥
 दृढ शृंखला चरण-हस्त-बंधन । जखमा शरीरि बहु आतळे मन ! ३९ ॥
 झुजणार मर्द करणार कीर्तिला । अतिशूर जाणति न मृत्यु-भीतिला ॥

बसले तिये अचल काय पर्वत । करि इंद्र ज्या समर्थ पक्ष खंडित ४०
 रडले तथा बघुन दुःख पावले । जणु जीव बाहिरच जाउं धांवले ! ॥
 यशवंत सांवन करी मृदु-स्वरे । सुखवी क्षणैक निज मित्र ते खरे ४१
 तंव येउनी म्हणत एक चाकर । "असला हुकूम जरि कांहि तो कर ॥
 उपजून त्वद्गृहिच पूर्ण वाढलों । पदरीं तुझ्या वसुन सौख्य पावलों ४२
 तुजसारखे न ममताळु मी धनी । बघणार यास्तव मरेन हें मनीं ॥
 म्हणुनीच शेवटिल भेट ध्यावया । बसलों इथे मजवरी करी दया!" ४३
 यशवंत सेवक जनांत भक्तिला । बघुनी अशा गहिवरास पावला ॥
 पडतांच संकट सुमित्र सोडिती । म्हणतात ते जन असत्य बोलती ४४
 "सख्या खुशाल घरि जा सुखें रहा । सुख होय जेवि जननीस तें पहा ॥
 हत-भाग्य पुत्र नसतां तिला कसे । तुजसारख्याविण सुखास येतसे? ४५
 प्रिय माय पुण्य-चरिता वसे घरी । तिस सांगतो कळवि नीट यापरी ॥
 मीन तत्पदे स्मरुन सौख्य मानितो । परि नेत्र केंवि निववूं ? न जाणतो ४६
 तव पुत्र मी चरणि नम्र होउनी । करि शेवटील विनती धरीं मनीं ॥
 उदरीं तुझ्या जननि जन्म घेउन । नच कांहि केलि करणी हागे मन ४७
 मज हौस फार रणशूर होइन । तरवार गाजविन कीर्ति घेइन ॥
 परि इष्ट होय जगदीश्वरा न तें । म्हणुनी चरित्र मम खुंटतें इथे! ॥४८॥
 ह्मणवूं सुधन्य वदनांतुनी तव । करणी अचाट करितो जर्गो नव ॥
 जरि कांहि काळ जगतो महीवरी । परि हाय! हें घडतसे कसे तरी? ४९
 मजपासुनी सुख तुला किती मिळे । जननी अभाग्य तनुजास हें कळे ॥
 परि पुत्र-वत्सल दया-नदोद्धव । करिसी कृपा धरिसि योर गौरव. ५०

मम नाश दिष्टि-पति चितितो जरी । तरि काय होळकर तो कृपा करी ॥
 फिरलें समस्त मम दैव हैं असें । म्हणुनी निराश मम जीवनीं वसें ५१
 मम मृत्यु-शोक लव ही न तूं करी । न उदास-वृत्ति किमपी हि तूं धरीं ॥
 झुरणीस लावुन न देह शोषणें । न च दुःख-शंकु हृदयांत पोषणें ५२
 मज एकदा जननि बोलसी अतां । करिं सत्य वागुन तसेंच तूं स्वतां ॥
 कुळ उच्च त्या उचितसें च वागणें । प्रभु-रोष बैसुन निमूठ सोसणें ५३
 जरि पैर ते मजसिं दोष देतिल । तरि त्यांस सांग जरि रूष्ट होतिल ॥
 झटलों तयां हित करूं मनांतुन । मरतो करून मम देह अर्पण ॥ ५४ ॥
 धन फार जें किसनदास मेळवी । गरिबांस दे सकल त्यांस तोषवीं ॥
 तव दुःख-जर्णि तनु तींत शोक हा । खिळवूं नको दृढ सुशांत तूं रहा ५५

जन्मास येउन सुखांतच नित्य राहे ।

कोणी असा न नर या भुवनांत आहे ॥

दुःखें सुखें सकल भेटति जीव-मात्रा ।

आई ! विचित्र जागि या परि लोक-यात्रा ” ॥ ५६ ॥

सर्ग एकोणिसावा.

कमलाबाईचा पिता आनंदराव डफळे याची व मल्हारराव होळकराची गांठ व संभाषण—आनंदराव आपली हकीकत सांगतो—परामर्शाने झालेली दुर्दशा—परोपकाराचे कृत्य—त्याचे फळ चौदा वर्षेपर्यंत तुरुंगांत राहणे—तेथून सुटका—वैराग्य.

श्लोक.

मल्हार तैसें यशवंतराजया । बोलून सांगे दुरि न्यावया तया ॥
झाले विनाकारण खिन्न मानस । वाटे जगी जीवन त्या जसें विष १
भृत्यांस राहूं जवळी न दे स्थित । बैसे उगा तो सुसकार टाकित ॥
खायास प्याया नच घेत आवडी । चिता कशाची कळवी न एवढी २
तो सेवके येउन आंत वंदिले । नम्र स्वर होळकरा कथीयले ॥
“गोंसावि दारो तुज भेटुं इच्छितो । आज्ञा कशी यास्तव वाट पाहतो” ३
ठेवावया उत्तर देशी भूपती । धाकांत मल्हार झटे महामती ॥
प्रत्येक होते दरबारी हिंडत । तद्भूत नानाविध-वेष-संयुत ॥ ४ ॥
“ गोंसावि जो राहि उभाच बाहिर । माझा न तो हेर असेल की तरा ॥
पाहीन त्याते दवडून न क्षण ” । बोलि असे चितुन शौर्य-लक्षण ॥ ५ ॥
“ बाहेर जाऊन तयास घेउन । ये आंत होवो मजलांगि दर्शन ” ॥
आज्ञेप्रमाणें मग जाय चाकर । गोंसावि तो घेउन येइ सत्वर ॥ ६ ॥
“ द्वारो उभा जाउन राहि बाहिरी । येऊं नको देउं कुणास अंतरी ” ॥
भृत्या असे सांगुन वाक्य बोलला । योगीस तो होळकर प्रेमी भला ७

पाळें जशीं दूरवरी जमीनिंत । जाऊन वृक्षास बळत्व आणित ॥
 सर्वत्र तैसे मम दूत हिंडती । 'मंत्रे' अरी यास्तव जिकितों किती ॥ ८ ॥
 आहेस तूं दूतच एक जाणतो । केला तुला काय हुकूम नेणतो ॥
 सांगीतलें काय कुणा करावया । ध्यानांत नाहीच रहात माझिया ॥ ९ ॥
 हें योगिनायें परिसून सत्वर । केलें तदा होळकरास उत्तर ॥
 "जैसा तुम्हां मी दिसतो असे तसा । मी हेर नाही मज कां करीतसां ?" १०
 मल्हार बोले " मग काय कारणें । आलास येथें मज शीघ्र सांगणें ॥
 माझी तुझी भेट कधीं न जाहली । कां आज इच्छा मज पाहुं धांवली?" ११
 गोंसावि तो बोलत काय भाषण । "केलें अहा ! निर्दय कीं तुवां मन ॥
 होता असा काळ जयांत दास हा । पावे तुझी सुप्रिय मित्रता पहा १२
 एका स्थळीं बैसुन गोष्टि बोललों । एका स्थळीं दावुन शौर्य वाढलों ॥
 सव्वीस वर्षे जरि यास लोटलों । माझी तुला विस्मृति काय जाहली ? १३
 शौर्ये स्वकीये समरीं महाबळी । जो शत्रु-कीर्ती हरिता स्थळीं स्थळीं ॥
 आनंद मी हा छफळे कुळांतला । आहे पहा. ओळखिसी न तूं मला ?" १४
 आनंद होऊन विरक्त हिंडतां । पाहे कसा तो कमलेचिया सुता ॥
 कन्या-सुता जाणुन त्या रडे बळी । ही गोष्ट मी मागिल सर्गिं आणिली १५
 आनंद तो रक्षण नातवा करूं । सन्मित्र दृष्टी पडतां सुखा वरूं ॥
 गोटांत तो त्या समयास पातला । आला त्वरें होळकरास भेटला ॥ १६ ॥
 खाणाखुणा पूर्ण पटून पोंचल्या । चित्तीं सुखाच्या लहरीच ऊठल्या ॥
 स्वानंद भारी जरि दाखवी निका । मल्हार कांहीं दिसला गमे फिका ॥ १७ ॥
 तो बोलला " वा सदया ! सुहृत्तमा ! । आनंदराया ! सुगुणा ! मनोरमा ॥

नेलों कशीं हों इतुकीं तुवां दिनें? । कां धन्य केलें न मला स्वदर्शनें? १८
 जाटांसवें तुंबळ युद्ध जाहलें । तेयें मराठे अपकीर्ति पावले ॥
 पासून तेव्हां घडलें कसें कसें । आनंद तो होळकरा कथीतसे ॥१९॥
 “ सैन्ये मराठी पळतां चहूंकडे । वाटे मला ते अतियोर सांकडे ॥
 कीं लागला डाग यशशशीस हा । मानी जना दुस्सह होय तो पहा २०
 विख्यात माझ्या पथकांतले भट । एकेक गेले फुटुनी भयावृत ॥
 मी एकटा वैभव-हीन चाललों । जावें कुठे निश्चय हा न पावलों ॥२१॥
 पायीं स्ववेषांतर मी करूनियां । देशामधें हिंडत चाललों तथा ॥
 गांवांत एके दिनिं एक पोंचलों । जें वृत्त झालें तुज तेथ तें कळो २२
 विस्तीर्ण देऊळ सुरम्य पाहिलें । विश्रांति घेऊं क्षण चित्त धांवलें ॥
 तो पाहिले त्या स्थळीं राज-पुरुष । होते तिथे हिंडत जे अहर्निश २३
 सुरौलयीं सावध ज्यास कोंडुन । करूं पहारा खपतात हे जन ॥
 असे असा कोण पुरुष अर्दित । कळावया हें मन होय उत्सुक ॥२४॥
 विघ्नाविणें सत्वर आंत जाउन । मी पाहिला तो गुणवंत सज्जन ॥
 जो कृष्णदासाख्य धनाढ्य वत्सल । कोटा-पुरींचा रहिवासी सत्कुल २५
 यात्रार्थ तो हिंडत हिंडत स्वयें । घेऊन कांहीं परिवार तेथ ये ॥
 कांहीं शिपाई तंव येति त्या स्थळीं । त्या कृष्णदासाप्रत वेढिती बऱी २६
 या सावकारा छळण्यास दुर्मती । धाडी शिपाई अजमीर-भूपती ॥
 पूर्वींच होतें मनिं वैर सांठलें । तें आज ध्यावें उगवून वाटलें ॥ २७ ॥
 औदार्य कर्णासम थोर ज्या असे । संपत्ति दासीसम यद्गृही वमे ॥
 शुद्धस्वभावे व्यसनार्त तो जन । पाहून माझे द्रवले तदा मन ॥ २८ ॥

जाऊनियां धैर्य दिलें तयास मीं । झालों श्रमी पाहुन त्याजला श्रमी ॥
 सगें तयाच्या दिन कांहिं राहिलों । तत्स्नेह विश्वास विशेव पावलों ॥२९॥
 स्वप्राण पाशीं स्वयमेव गुंतवीं । आयुष्य खर्चूनि हि यास सोडवीं ॥
 आला असा हेतु मनांत माझिया । मी सज्जलों त्याजवरी करूं दया ३०
 रक्षूं स्वदेहा परजीव खर्चुनी । तो ही महात्मा नच आयके गुणी ॥
 येतात जे सज्जन संकटामधें । शोभा तयांची कृति त्यांस फार दे ॥३१॥
 ' गजेंद्र-लक्ष्मी तुज ईश्वरें दिली । व्यर्थे तिच्या कीर्ति मिळें तुला भली ॥
 परोपकारी तव हेतु आगळे । तुझी जगातें उपयुक्तता कळे ॥ ३२ ॥
 प्राणांस भीती तव संकटांत या । यत्नें तयां पाहिने वांचवावया ॥
 घे साधुनी संधि अशी कशी मिळे । हानी तुझी चितुनि चित्त हें जळे ३३
 तूं वांच वा शंभर आणि वंतर । होई अनायांस सदा दयाकर ॥
 दे निर्गृहाला गृह दुर्गता धन । साधों सख्या दीन-जनावलंबन ॥ ३४ ॥
 देऊळ लक्षावधि राहुंदे उभें । येवोत विद्वान् शतशा तुझ्या समे ॥
 जे यज्ञ-कुंडांतुन धूर चालती । होवो तुला तीच सुलोक-पद्धती ॥३५॥
 आयुष्य सद्धर्म-पर्येचि घालवीं । कीर्ती दिगंता अतिपुण्य पाठवीं ॥
 वा कृष्णदासा ! पळ येथुनी भला । कामीं तुझ्या खर्चिन जीव आपुला' ३६
 ऐशा प्रकारें करुनी सुबोधन । वेगें पळ्यावा वळवून तन्मन ॥
 मी लागलों संधि पहावया जपूं । त्या सोडवाया दिनरात्रही खपूं ३७
 मीं वेष माझाच मराठि त्या दिला । त्यातें, तयाचा निज देहि घेतला ॥
 एक्या पहांटेस शिपाइ निद्रित । पाहुन केलें क्षाणि त्या पलायित ॥३८॥

जागे शिपाई करितात ओरडा । झाला घसा ओरडुनीच कोरडा ॥
 धांवूनियां धुडिति सर्व ही स्थळे । कैदी कुठे जाय न तें तयां कळे ३९
 रागें मला येउन ताडिती बळे । पोटांत संताप तयांचिया जळे ॥
 'दाणी कुठे जाय लपून तो बसे । सांगें तरी जीव तुझा रहातसे' ४०
 बोलोनियां यापरि ताडिती मला । कांहीं नफा त्यांस परी न जाहला ॥
 जो मी अबोला धरिलाच एकदा । नार्हाच तो सोडियला पुन्हा कदा ४१
 जो हाडवैरी नृपतीस भासला । कैदी असा सांपडुनी गमावला ॥
 पोटांत भीती म्हणुनी उठे महा । झाली तयांलाज विशेष तें पहा ४२
 घेऊन मातें मग राजसंनिध । गेले तदा जाट शिपाइ दुर्मद ॥
 मी राहिलों त्या नृपतीपुढें उभा । ज्याच्या मुखी शोभतसे जयप्रभा ४३
 त्यानें मला ओळखिलें, ह्मणे. 'अरे ! हा दुष्ट यायासपुढें कसा सरे ? ॥
 हा मत्त नाईक मराठी जाणतों । जो आपणा शौर्य-बलाद्य मानितो ४४
 कां रे तुवां खालति मान घातली ? । कीं आज जिव्हा तव बद्ध जाहली ॥
 सैन्ये मराठी जमवून तेधवां । विध्वस्त केला मम देश कां तुवां ? ॥ ४५ ॥
 षण्मास रात्रंदिन घोडियांवरी । बैसून मंत्री जपले बहू परी ॥
 नार्हाच निद्रा मज लागली क्षण । तेव्हांच झालें मम देश-रक्षण ४६
 तो मी तुला सोडिन आज काय रे ? । त्वां ओढिला मृत्यु धरूनियां करे !
 बंदीत आधीं दिन कांहीं घालवीं । आशा-लता घेउ तुझी न पालवी' ४७
 कारागृही वाक्य वदून यापरी । न्यायास दूर स्वसभेंतुनी करी ॥
 मी घालुनी खालति मान चाललों । त्या संकटीं क्लेश न लेश पावलों ४८
 जेव्हां करीं शूर हि शत्रु सांपडे । तेव्हा दया दाखविणें तया पडे ॥

सन्मान देती जित शत्रुला गुणी । ही गोष्टं भालीच कधीं न तन्मनीं ४९
 एकेक-वर्षासम भासलें दिन । चौदा असे वत्सर होय बंधन ॥
 ज्या ज्या व्यया संभवती मनाप्रत । त्या लागल्या होउं मलाहि सांप्रत ५०
 आला किती वेळ नभामधें रवी । शोभाभरें भूमि-तळास तोषवी ॥
 भातें तयाचा उपयोग कायसा । मीं एकरां पाहियला न तो कसा ! ५१
 नानां चमत्कार-युता सवैभवा । सृष्टी मला काय असून तेधवां ? ॥
 खोलीच माझें जग त्यांत मी धनी । स्वातंत्र्य स्वप्नामधि मात्र ये मनीं ५२
 हातीं बिडी पायि बिडी सदा असे । खायास ही पोटभरी कधीं नसे ।
 ऐशा स्यळीं राहुन देह वांचला । याचा चमत्कार गमे अतां मला ५३
 कारागृहीं मात्र कुंडी वसे मन । देशांतरा दूर करीत लंघन ॥
 एका स्यळीं राहि कधीं न तें स्थिर । चिंता नव्या भोगित मात्र दुर्धर ५४
 वेळीं अवेळीं कमला-स्मृती घडे । तो जीव चिंता-जलधीमधें पडे ॥
 स्वप्नांत पाहून सुतेस हर्षलो । कित्येक वेळां दचकून उठलो ॥५५॥
 जो मी मराठा सरदार केसरी । अत्यंत शोभेस पुण्यामधें धरी ॥
 उत्कर्ष-कालीं रडवूनियां अरी । दुर्भाग्य गेलें निजशत्रुच्या करी ॥५६॥
 कारागृहीं मी हतभाय सांपडें । वाटे जर्गी निष्कळ जन्म हा घडे ॥
 जो मान जें सौख्य किड्यास वारूळीं । त्याचा मिळे लेश मला न त्या स्यळीं ५७
 त्या कोठडीच्या खिडकीं पुनी वरी । पाहे तदा धार दिसे नभोंऽतरी ॥
 स्वच्छंद पंखां पसरून चालली । माझ्या मनीं मत्सर-बुद्धि जाहली ५८
 पशूंस पक्ष्यांसहि जी स्वतंत्रता । मिळे वनीं वा गगनांत हिंडतां ॥
 तियेस भोगूं प्रतिबंध माणसा । मनुष्य ठेवी सुविचार हा कसा ? ५९
 संतापलों एक दिनीं सकाळीं । तोडूनियां बंधन गार्दि केली ॥

आला शिपाई धरिलें तयाला । एका क्षणीं तो हत-वीर्य केला ॥ ६० ॥
 खड्गास त्याच्या हिसकून धांवें । तो स्वार तेथें झणि एक पावे ॥
 मीं घातली त्यास उडो धराया । तो कोसळे खालि तयाच ठायां ६१
 घोड्यावरी बैसुन धांव घेतली । मागून गर्दी मम फार जाहली ॥
 दैवें दिला हात म्हणून वांचलों । स्वातंत्र्य माझें प्रिय पूर्ण पावलों ६२
 रानोमाळीं हिंडुन दमलों मम कन्या ॥
 शोधायाला सांपडली ती नच धन्या ॥
 संसाराचा वीट मला ही मग आला ॥
 वैतागानें वेष असा मीं मग केला ॥ ६३ ॥
 हृदय विटलें माझें तेव्हां जगांतिल वस्तुंला ॥
 हरि-हर-पदीं तें लावोनी हितार्थच साधिला ॥
 मम तनु शिजो अन्यासाठीं निरिच्छपणें सदा ॥
 म्हणुन झटलों कामक्रोधां करूं जित दुःखदां ॥ ६४ ॥
 गेलों गंगोत्रिला मी हिमनग चढुनी श्रीहरिद्वार-पारीं ॥
 काशी-रामेश्वरीं श्री रघुपति नगरीं श्री जगन्नाथ दारीं ॥
 लीला श्रीकृष्ण जेथें घडवित मथुरा-द्वारका-गोकुळांत ॥
 जावोनी क्षेत्र-तीर्थें सकळ बावितलों जाहलें चित्त शांत ॥ ६५ ॥
 भोगुन दुःख सुखादि जगांतिल मी श्रमलों ।
 हेतु उरे मम एकचि तो तुजलागीं कळो ॥
 आणुन मैत्रि मनीं अपुली बहुतां दिवसें ।
 घालुन आण सुजाण सख्या विनवीन असें " ॥ ६६ ॥

सर्ग विसावा.

मल्हारराव होळकर अजमीरच्या लढाईनंतर घडलेला आपला वृत्तांत आनंदरावास कळवितो—त्या लढाईत पराजित झालेल्या मल्हाररावाची दुर्दशा—बादल नांवाच्या भिल्लाशी लढाई—कमळाबाईची सुटका—मल्हाररावास जखमा लागून तो अजारी पडतो—त्याच्या मनाची स्थिति—बाळपणची आठवण—थोरपगांतील उलाढाली—कमलेने केलेली मल्हाररावाची सेवा—प्रीति—गांधर्वविवाह—वियोग—तज्जन्यदुःख—आनंदरावाने मल्हाररावाचे केलेले सांत्वन—मल्हारराव होळकराचा मुलगा यशवंतराय.

श्लोक.

आनंदराव स्व-चरित्र सांगे । मल्हार तें देउन चित्त ऐके ॥
डोक्यांस पाणी मग येउं लागे । तें आवरूं शक्त नसे विवेकें ॥ १ ॥
कित्येक वर्षे नयनांत पाणी । ठावें न ज्यातें जनमान्य मानी ॥
तो स्फुंदला सद्वद-कंठ झाला । आनंदरावा बघवे न त्याला ॥ २ ॥
शत्रु-स्त्रियांच्या नयनोदकानें । कोपाग्निला शांतिस उग्र जो ने ॥
ज्याचा दरारा भुवनांत गाजे । तो ही रडे भीति जयास राजे ॥ ३ ॥
आश्चर्य तेव्हां डफळ्यास वाटे । तो स्वस्थ पाहे निरखून त्यातें ॥
तो बोलला होळकर प्राप्तिद्व । वाणी अशी शांतपणें विशुद्ध ॥ ४ ॥
“ आनंदरावा ! अति सुखभावा ? । मातें तुझा निर्मळ भाव ठावा ॥
तूं ठेवशी प्रेम असें पवित्र । माझ्यावरी मी न तयास पात्र ॥ ५ ॥
जो प्रार्थना तूं करण्यास येसी । माझ्यापुढें व्यक्त जरी करीसी ॥
ती मी क्षणीं याच पुरी करीन । आनंद अत्यंत मनीं धरीन ॥ ६ ॥
अन्योपकारास्तव देह उपाचा । आजन्म गेला मन आणि वाचा ॥

केला अशाचाहि महापराध । होतो मना यास्तव फार खेद ॥ ७ ॥
 मी घोरकर्मा मति-मंद नीच । आहे घुरें जाणुन या परीच ॥
 मोठ्या मनीं ठेव ममापराध । स्नेहीं दयाळा ! न करोंच भेद ॥ ८ ॥
 कन्या तुझी ती मम धर्म-भार्या । खाणी गुणां दुर्मिळ धन्य आर्या ॥
 मी दुर्मती तत्पाति तीस रानीं । सोडून आलों अपुल्या करान्नीं ॥ ९ ॥
 गर्भे जिची सुंदर देह-यष्टी । झाली तशा घोर वनांत कष्टी ॥
 कन्या तुझी ये स्मरणांत जेव्हां । हा व्यर्थ वाटे मम देह तेव्हां ॥ १० ॥
 मी वृत्त सांगें स्मरुनी क्षणैक । वाटे तयानें उतरेल शोक ॥
 कांहीं न मी चोरुन गोष्ट ठेवीं । माझी कथा सर्व तुला कळावी ११
 वेलीस तो अंकुर मात्र येतो । कालें वरी वाढुन वाढ घेतो ॥
 काळें तयाला फुटती तंवारे । ते व्यापिती मात्र दिगंत सारे ॥ १२ ॥
 वेगें हवेंतून करीत नाद । येतो पडे भूमि-तळा धडाड ॥
 गोळा जसा कीं कुलुपी उडून । देहां असंख्यात करी विदीर्ण १३
 येतें तसें संकट एक वेळ । तें मांडितें नंतर फार खेळ ॥
 कांहीं जना दुःख दिल्याशिवाय । होई न तें नष्ट उपाय काय ? १४
 दुष्काळ वा वादळ भूमि-कंप । युद्धें महापूर असे प्रकोप ॥
 हे ईश्वराचे समजें मनांत । होतात यांहींच असंख्य घात ॥ १५ ॥
 जाटांत तें युद्ध मराठियांत । होऊन झाला मम फार घात ॥
 ते दुःख देतें स्मरतां अपार । गेला जरी लोटुम काळ फार ॥ १६ ॥
 जी पद्धती भूप शिवाजि घाली । दे ती तयाला जय सर्व काळी ॥
 ती योग्य युद्धांत मराठियांला । आणील कोठें न पराजयला ॥ १७ ॥
 आम्हीं सडे स्वार चहूंकडून । झुंजुं नसे शत्रु मर्धे धरून ॥

तोफा तशा देतिल लाभ काय ? । ही रीति आम्हांस करी अपाय १८
 तोफांवरी पायदळावरी ही । विश्वास जो ठेवुन पूर्ण राही ॥
 युद्धामधे तो मिळवील कीर्ति । ही गोष्ट वाटे मजलांगी खोटी १९
 येतिल जे जे परकी फिरंगी । घेऊन तोफांप्रत घुद्ध-रंगी ॥
 भाला मराठी पळवावयाला । आहे तयां शक्त गमे मनाला ॥ २० ॥
 जाटांसर्वे तो समर-प्रसंग । होतां वरी सैन्य मराठी भंग ॥
 चोर्हीकडे होऊन धूळधाण । गेले मराठे सगळे पळून ॥ २१ ॥
 भांडून सर्वा पुढतीहि अंगे । पराजयाचा मज डाग लागे ॥
 मी माळव्याला परतावयाला । चालें मना खेद विशेष झाला ॥ २२ ॥
 जे दक्षणी स्वार सडे कुलीन । पन्नास माझ्या जवळील जाण ॥
 राखूं मला ते झटले अपार । मीं जिकिलें शत्रुस तीन वार ॥ २३ ॥
 मी गुप्त राहीन तरी खुशाल । नाही तरी नाश जिवा घडेल ॥
 यासाठी खोटेच धरून नांव । पवार झालों जगदेवराव ॥ २४ ॥
 तें धाकटें घेउन सैन्य संगे । मी चाललों कंठित वाट अंगे ॥
 आला धराया रिपु तीन वेळां । नाहीच मी सांपडलों तयाला ॥ २५ ॥
 न अन्नपाणी नच वस्त्रपात्र । मिळे प्रवासे थकलेंहि गात्र ॥
 रात्री दिनी चालुन शीण आला । थाराच कोठें न मिळे अम्हाला २६
 सांजेस एका दिवशीं समस्त । मिळून होतो गमना करीत ॥
 कोसार्ध कोसावरि धूळ लोटे । पाहून आश्चर्य अम्हांस वाटे ॥ २७ ॥
 मी पाहिले ते निरखून दूर । माझ्याकडे धांवति भिल्ल शूर ॥
 नीट व्यवस्थेत उभे करून । लोकांस माझ्या बसलों विषण्ण ॥ २८ ॥

रक्ते तयांच्या भरवू स्वशस्त्र । हल्ला जरी ते करितील मात्र ॥
 वाटेस त्यांच्या न बळेंच जाऊं । आपापले मार्ग खुशाल पाहूं २९
 देशांत त्या काळी महाप्रचंड । करी बळें बादल भिल्ल बंड ॥
 त्याचा दरारा सकळांस होता । नामेंच जो कंप पैरीं भरीता ॥ ३० ॥
 सैन्ये मराठी फुटुनी पळाली । लुटून यानें धन फार केली ॥
 असंख्य लोकां धरिलें वधीलें । बंदीत नेवोनि हि ठेविलें ॥ ३१ ॥
 त्या दुष्ट भिल्लास समोर पाहें । माझ्या कशी शांति मनास राहे ॥
 दुष्टास त्या शासन योग्य द्यावें । आलें मनीं भिल्ल पुण्यास न्यावे ३२
 माझे प्रवासें जन शक्ति-हीन । होते अजारी अणि फार दीन ॥
 त्या बादलाचा जिरवान खोड । हेतूस या कांहि निघे न तोड ३३
 तो सांगती येउन दूत माझे । चातुर्य नैसर्गिक ज्यां विराजे ॥
 कीं त्या दिनीं बादल भिल्ल घाली । हल्ला मराठ्यांवर लूट झाली ३४
 घेऊन संपत्ति मदांध डोले । हर्षें स्वदेशा परतून चाले ॥
 आनंदराया! तव धन्य कन्या । घेऊन जातो स्वगृहास वन्या ॥ ३५ ॥
 तू मित्र माझा बहुता दिसांचा । कुलीन लोक-स्तुत-कीर्ति साचा ॥
 कन्या तुझी पाहुन संकटांत । मला कसें वा बसवेल शांत ? ॥ ३६ ॥
 मी भोंवते स्वार करून गोळा । त्यांतें असा हा उपदेश केला ॥
 कीं ' मित्रहो! हा कठिण प्रसंग । साहू नकाहो क्षण मान-भंग ॥ ३७ ॥
 स्वदेशाची एक कुलीन कन्या । नेतात हे भिल्ल धरून धन्या ॥
 हातीं हत्यारें असुनीं उपाय । करूं न ती सोडविण्यास काय ? ॥ ३८ ॥
 कन्या स्त्रिया आमुचिया परांनीं । न्याव्या अशा शुद्ध धरून रानीं ॥

बाणा मराठी अमुचा असून । ध्यावें कसे हें तरि आयकून ? ॥३९॥
 झालों जरी दीन पराजयानें । वाटेचियाही शिणलों श्रमानें ॥
 आम्हांमध्ये तेज मराठी वागे । हल्ला करूं तेंच अम्हांस सांगे ॥४०॥
 उठा धरा नीट जपून भाला । घालाल भिल्लांवर नीट घाला ॥
 यथेच्छ वाटे मज घ्याल सूड । दंडाल हा बादल भिल्ल हूड' ॥४१॥
 हे शब्द माझे परिसून कानी । मानी मराठे उठले इमानी ॥
 घोड्यावरी बैसुन धांवतात । तिराप्रमाणें जणु काय जात ॥ ४२ ॥
 'हर्षमहादेव' करित शब्द । नेती नभाला निज सिंह-नाद ॥
 चौहोंकडोनी करितांच हल्ला । आवेश आला झुजण्यास भिल्लां ॥४३॥
 मी त्या लढाईत पुढें सरून । भिल्लां स्वये झुज दिलें झटून ॥
 हाणीत हाणीत पुढें निघालों । मी बादला सन्निध नीट गेलों ॥४४॥
 टाळीवरी शंभर भिल्ल जीत । पाहून हल्ला दचके मनांत ॥
 घोड्यावरी घालुन त्या स्त्रियेला । भिल्लांस सांगे तिस रक्षण्याला ४५
 कन्या मराठी हरणार दुष्ट । पाहून झालें मम चित्त रुष्ट ॥
 मी गर्जलों 'रे मति-मंद भिल्ला ! । मल्हार मी येईं धरून भाला ४६
 केलेस जे तूं अपराध हातें । देतो तयांचें फळ तूं पहा तें ॥
 खरा जरी तूं अससी शिपाई । न दूर जाया करिशील घाई ॥ ४७ ॥
 राहें उभा युद्ध करूं हत्यार । घे. राहिजे सावध. हो तयार ॥
 दंडान जेणें उतरेल माज । गात्रें तुझी छिन्न करीन आज ॥ ४८ ॥
 वाटेल भीती जरी शस्त्र घेऊं । इच्छा जरी नश्वर देह ठेवूं ॥
 खाली शिरा वांकव तूं प्रणामें । दे त्या स्त्रियेला कर वाद सामें ४९
 त्या स्त्रीस जो तूं धरणार नीच । शिक्षा तुला योग्य असे रणीच ॥

रक्ते तुझीं भूमिस शिंपडीन । मल्हार मी सत्य जरी असेन' ॥ ५० ॥
 बोलून हे शब्द तथा क्षणींच । मी गांठिला तो मति-मंद साच ॥
 तो ही मला पाहुन रूष्ट दर्प । दावीत आला जणु काय सर्प ५१
 ती सुंदरी कांहि कमी स्वशोक । करी तदा पाहुनियां स्वलोक ॥
 मी पाहिलें कंपित रम्य गात्र । ते अश्रुनीं पूर्ण तिचे सुनेत्र ॥ ५२ ॥
 संग्राम हांगार भयाण साचा । पूर्वी कळेना परिणाम त्याचा ॥
 पुण्ये हिच्या होइन मी सुधन्य । वाटे धुळीला मिळवीन अन्य ५३॥
 तो भिल्ल रागे मग ओठ चावी । खायास पृथ्वी जणु भाव दावी ॥
 घोड्यास दे टांच चढून आला । मी घेतला सज्ज करून भाला ५४
 मी दाबिला अश्व पुढे पहातां । तो जो न आला वर सात हातां ॥
 मी मारिला नेमुन नोट भाला । दिव्य प्रकाशें झळकून गेला ॥५५॥
 त्याचा हि भाला चुकवून वेगें । मी धांवलों नोट तसाच रागे ॥
 घोड्यांस झाल्या जखमा म्हणून । आलों जमिनावर भीति-हीन ॥५६॥
 आवेश दोघांसहि झुंज देऊं । परस्पर-प्राण रणांत घेऊं ॥
 अल्पेचि काळें परि त्यास खाली । मी आणिलें कीर्ति मला मिळाली ५७
 त्याच्या उरीं देउन पाय राहें । मी जो उभा जीवित घेउं पाहें ॥
 धांवून अंगावर भिल्ल येती । बाणीं जणों पाउस पाडिताती ॥ ५८॥
 सोसून ते वज्र-समान तीर । माझे मराठे उठले सुवीर ॥
 रक्षात्रयाला मज धांव घेती । भिल्लांस रागे उधळून देती ॥ ५९ ॥
 मी सोडविलें कमलेस वेगें । भिल्ला दिलें शासन योग्य रागे ॥
 शत्रू दिले सोडून जाण दीन । झाले मला वार परंतु तीन ॥ ६० ॥

सुराजमल्ल प्रिय मित्र माझा । साधूं शटे नित्य मदीय काजा ॥
 राज्यांतू दे आश्रय या प्रसंगें । असे यथाशक्ति सहाय अंगें ॥ ६१ ॥
 बर्मा मला लागुन बाण वार । जे जाहले ते भयकारि फार ॥
 आले जणो ते यम-दूत न्याया । सर्व प्रयत्नें शटलों जगाया ॥ ६२ ॥
 मी वांचतो कीं मरतो कळेना । निश्चित निद्रा क्षण ही मिळेना ॥
 होतो बिछान्यावर मी पडून । रुचे सुचे अन्न न पाणि आनं ॥ ६३ ॥
 डोळ्यांवरी झांपड दाट आली । वाणा मुखांतील हि बंद झाली ॥
 ते सोडिती कान हि ऐकण्याचें । न ज्ञान बाहेरिल वस्तु यांचें ॥ ६४ ॥
 ही रात्र कीं हें दिन ओळखाया । मी शक्त झालों क्षण त्या न ठायां ॥
 माझी स्मृती सुस्थिर ती रहाली । भिन्नस्थळीं हिंडत भिन्नकाळीं ॥ ६५ ॥
 झाली मनाची स्थिति जी तियेला । वर्णावया शक्ति न या जिभेला ॥
 मूर्च्छा नव्हे स्वप्न नव्हे न निद्रा । भिन्नस्थिती होय मनःसमुद्रा ॥ ६६ ॥
 हीं इंद्रियें होउन अप्रबुद्ध । यांच्या गती सर्वहि होति बद्ध ॥
 अर्थांत ये चंचलता स्वचित्ता । तेथें जिवाची सगळी व्यवस्था ॥ ६७ ॥
 उदास जें निर्जन वाळवंट । उण्यांत चालून तयांत वाट ॥
 बागेमध्ये जेंवि शिरे प्रवासी । क्षुधा तृषा क्लेश करीति ज्यांसी ॥ ६८ ॥
 तैशीच माझी स्मृति या जगांत । जे जाहले घोर अनर्थ घात ॥
 त्रासून त्यांतें करि हायहाय । ती आठवूं पूर्व वयास जाय ॥ ६९ ॥
 वाटे पुन्हा होउन मी लहान । आहे गुरें राखित गात गान ॥
 तापी नदीचें बहु रम्य तीर । आहेत तेथें कुरणें हि गार ॥ ७० ॥
 माझ्या सुखी शांत दुधाळ गाई । घेऊन मी त्या कुरणांत जाई ॥

रक्ते सुझीं भूमिस शिंपडीन । मल्हार मी सत्य जरी असेन' ॥ ५० ॥
 बोलून हे शब्द तथा क्षणींच । मी गांठिला तो मति-मंद साच ॥
 तो ही मला पाहुन रुष्ट दर्प । दावीत आला जणु काय सर्प ५१
 ती सुंदरी कांहीं कमी स्वशोक । करी तदा पाहुनियां स्वलोक ॥
 मी पाहिलें कंपित रम्य गात्र । ते अश्रुनीं पूर्ण तिचे सुनेत्र ॥ ५२ ॥
 संग्राम होणार भयाण साचा । पूर्वी कळेना परिणाम त्याचा ॥
 पुण्ये हिच्या होइन मी सुधन्य । वाटे धुळीला मिळवीन अन्य ५३॥
 तो भिल्ल रागे मग ओंठ चावी । खायास पृथ्वी जणु भाव दावी ॥
 घोडयास दे टांच चढून आला । मी घेतला सज्ज करून भाला ५४
 मी दाबिला अश्व पुढें पहातां । तो जों न आला वर सात हातां ॥
 मी मारिला नेमुन नीट भाला । दिव्य प्रकाशें झळकून गेला ॥५५॥
 त्याचा हि भाला चुकवून वेगें । मी धांवलों नीट तसाच रागे ॥
 घोडयांस झाल्या जखमा म्हणून । आलों जमिनीवर भीति-हीन ॥५६॥
 आवेश दोघांसहि झुंज देऊं । परस्पर-प्राण रणांत घेऊं ॥
 अल्पेचि काळें परि त्यास खाली । मी आणिलें कीर्ति मला मिळाली ५७
 त्याच्या उरीं देउन पाय राहें । मी जों उभा जीवित घेउं पाहें ॥
 धांवून अंगावर भिल्ल येती । बाणीं जणीं पाउस पाडितार्ती ॥ ५८ ॥
 सोसून ते वज्र-समान तीर । माझे मराठे उठले सुवीर ॥
 रक्षात्रयाला मज धांव घेती । भिल्लांस रागे उधळून देती ॥ ५९ ॥
 मी सोडविलें कमलेस वेगें । भिल्लां दिलें शासन योग्य रागे ॥
 शत्रू दिले सोडून जाण दीन । झाले मला वार परंतु तीन ॥ ६० ॥

सुराजमल्ल प्रिय मित्र माझा । साधूंचे झटे नित्य मदीय काजा ॥
 राज्यांतु दे आश्रय या प्रसंगें । असे यथाशक्ति सहाय अंगें ॥ ६१ ॥
 बर्मा मला लागुन बाण वार । जे जाहले ते भयकारि फार ॥
 आले जणो ते यम-दूत न्याया । सर्व प्रयत्नें झटलों जगाया ॥ ६२ ॥
 मी वांचतो कीं मरतो कळेना । निश्चित निद्रा क्षण ही मिळेना ॥
 होतो बिछान्यावर मी पडून । रुचे सुचे अन्न न पाणि आन ॥ ६३ ॥
 डोळ्यांवरी झांपड दाट आली । वाणां मुखांतील हि बंद झाली ॥
 ते सोडिती कान हि ऐकण्याचें । न ज्ञान बाहेरिल वस्तु यांचें ॥ ६४ ॥
 ही रात्र कीं हे दिन ओळखाया । मी शक्त झालों क्षण त्या न ठायां ॥
 माझी स्मृती सुस्थिर ती रहाली । भिन्नस्थळीं हिंडत भिन्नकाळीं ६५
 झाली मनाची स्थिति जी तियेला । वर्णावया शक्ति न या जिभेला ॥
 मूर्च्छा नव्हे स्वप्न नव्हे न निद्रा । भिन्नस्थिती होय मनःसमुद्रा ६६
 हीं इंद्रियें होउन अप्रबुद्ध । यांच्या गती सर्वहि होति बद्ध ॥
 अर्थांत ये चंचलता स्वचित्ता । तेथें जिवाची सगळी व्यवस्था ॥ ६७ ॥
 उदास जें निर्जन वाळवंट । उण्यांत चालून तयांत वाट ॥
 बागेमध्ये जेंवि शिरे प्रवासी । क्षुधा तृषा क्लेश करीति ज्यांसी ॥ ६८ ॥
 तैशीच माझी स्मृति या जगांत । जे जाहले घोर अनर्थ घात ॥
 त्रासून त्यांतें करि हायहाय । ती आठवूं पूर्व वयास जाय ॥ ६९ ॥
 वाटे पुन्हा होउन मी लहान । आहे गुरें राखित गात गान ॥
 तापी नदीचें बहु रम्य तीर । आहेत तेथें कुरणें हि गार ॥ ७० ॥
 माझ्या सुखी शांत दुधाळ गाई । घेऊन मी त्या कुरणांत जाई ॥

पांवा मुखो घेउन वाजवीत । मी बैसलों धेनुस रंजवीत ॥ ७१ ॥
 पांगी जिये सुंदर गार गोड । मी पोंहण्याचें पुरवीन कोड ॥
 सोडून कावेमधली शिरोरी । मी बैसलों कोण मला विचारो ? ॥ ७२ ॥
 होतो सुखी स्नेळुन सोवत्यांत । आशा मनाला शिवली न शांत ॥
 जो एकदां दूर कुठे पळाला । आनंद तो नाहि पुन्हा मिळाला ! ७३
 शेजारचें नंदुरवार योर । धनादय वाडे दिसतात दूर ॥
 जाणून तें सौख्य न लोभ वागे । माझी मला भाकरि गोड लागे ७४
 तेथून धांवे मन दूर देशी । त्या आडकाठी करणार कैसी ? ॥
 लक्षावधी स्वार सभोंति राहे । मी माळवा झुंजत घेत आहे ॥ ७५ ॥
 मी जिकितो वेढुन देश झांशो । मी भांडतो दायबहादराशी ॥
 भागीरयीच्या उदकांत घोडो । मी घातलो कौज सर्वे न थोडो ७६
 राजे हि जिकून करून दीन । मी मेळवीलें धन कोटि तीन ॥
 पाहून माझा अतुल प्रभाव । प्रसन्न होतो मग बाजिराव ॥ ७७ ॥
 त्या त्या स्थितीचा घडतां विचार । वेडें फिरे चित्त निमग्न फार ॥
 यात्रे पुन्हा शुद्धिवरी सभोंती । पाहोनियां भीति मनास होती ॥ ७८ ॥
 होता दिवा मंद जग स्थळांत । उदास ऐशा समयी प्रशांत ॥
 सभोंवती दीन अशक्त पाहें । कन्या तुझी तेय बसून राहे ॥ ७९ ॥
 रात्री दिनीं चाकारिला जपून । राहे बिछान्याजवळी बसून ॥
 घाली स्वहस्ते शिजवून अन्न । माझी स्थिती पाहुन होय खिन्न ॥ ८० ॥
 विसंबली तो क्षण एक नाहीं । करीत वैसे उपचार कांहीं ॥
 होतां मला जो सुख-लेश पाही । न हर्ष तोचा गगनांत माई ॥ ८१ ॥
 भाड्यावरी प्रीति तिची अपार । मच्चितनी काळजी दावि फार ॥

माते जपे जैवि पिलांस आई । झाली मला यास्तव हर्षदायी ॥ ८२ ॥
 जेव्हां खचे धैर्य निराश होई । तेव्हां मला ती बहु धैर्य देई ॥
 केले तिणें जे श्रम तेच आले । फळास तेणें मम कार्य झालें ॥ ८३ ॥
 झालों बरा यापरि कांहि काळें । जावें स्वदेशास मनांत आलें ॥
 वार्ता अकस्मात मला कळे तों । माझा धनी उत्तर देशि येतो ॥ ८४ ॥
 पराजयाचें मम वर्तमान । त्यातें कळे तो बहु होय खिन्न ॥
 त्याच्यापुढें मी धजलों न जाया । कीं हर्ष होईल न बाजिराया ॥ ८५ ॥
 घडेल जेव्हां प्रभुचा प्रसाद । भृत्यास जाया पुढती न खेद ॥
 या ही स्यळीं तेथवरी रहावे । वाटे घडे काय कसें पहावे ॥ ८६ ॥
 मी राहिलों हा करुनी विचार । जपे प्रयत्ने कमलेस फार ॥
 परस्परांचे कळतां स्वभाव । प्रेमा मिळाला सहजीच वाव ॥ ८७ ॥
 एके दिनी रात्रिा शांत वेळीं । माते गुणाढ्या कमला म्हणाली ॥
 नेत्रांतुनी वाहति अश्रु, खालीं । ती लाजुनी सुंदर तोंड घाली ॥ ८८ ॥
 ' प्राण-प्रिया ! हे जगदेवराया ! । जी मी विनंती धजत्ये कराया ॥
 ती तूं मनीं सांठविं अत्युदारों । माझ्यावरी प्रीति करीसि भारी ॥ ८९ ॥
 माझा पिता वत्सल जाय कोठें । माते न आतां कळगार वाटे ॥
 जें बोलणें त्यासच योग्य होतें । माझ्या हिता भाषण तें करित्ये ॥ ९० ॥
 भिल्लांचिया हातुन सोडवून । तूं आणिलेसी मजला लढून ॥
 सत्ता स्वदेहावर सुस्वभावा ! । माझी न राहे जगदेवराया ! ॥ ९१ ॥
 युद्धामधें जिकुन शत्रु-सैन्य । त्यांच्या धने फेडिति वीर दैन्य ॥
 वांटयास आल्ये तव या प्रकारे । स्वीकार माझा कर सद्विचारे ॥ ९२ ॥
 प्राणांवरी होउनियां उदार । आलास कामा व्यसनांत फार ॥

बत्तीस द्यौं तुज काय आतां ? । देत्ये तुझ्या हा मम देह हाता ९३॥
 दाई जया रक्षिति पांच नित्य । ज्या खेळवाया झटले हि भृत्य ॥
 ज्या रंजवूं सोडिति आप्त कृत्य । बाल्यांतला हा मम देह सत्य ॥९४॥
 ज्याची पिता काळजि फार वाहे । प्रीती हि अत्यंत करीत राहे ॥
 तो देह या निर्जन भूमि-भागो । मी एकटी अर्पितसे अभागी ९५॥
 पाहें तुझे सद्गुणरूप शील । मी जाहल्ये मोहित दीर्घ काळ ॥
 माझा हि अन्हेर करावयाला । तूं शक्त नार्हस गमे मनाला ॥ ९६ ॥
 कन्या जनाची विनय-प्रवृत्ति । सोडून मी जी करित्ये विनंति ॥
 प्रीती स्थिती सांप्रतची दयाळा ! । हेतू न उद्दामपणा तियेला ॥९७॥
 अनन्यभावे तुज ईश्वराला । मी अर्चित्ये लाज तिये कशाला ? ॥
 होणार कोणी जरि या जगांत । माझा तरी होशिल तूच कांत' ९८॥
 हे ऐकतांना अमृत-प्रलाप । न सांठवे हर्ष मनीं अमूप ॥
 परंतु त्याचा उपयोग काय ? । योजूं शकें कांहि न मी उपाय ॥९९॥
 जो होय आम्हांमधि नाति-भेद । ठावा मला तो बहु देइ खेद ॥
 मोठे मराठे डफळे कुलीन । ही त्यांत कन्या गुणरूप-खाण ॥१००॥
 अश्लाघ्य माझे कुळ अन्य जाती । ठाऊक कोठून असे तिला ती ? ॥
 खोटे च माझे जगदेव नांव । होती न तें नाणत सुखभाव ॥१०१॥
 तारुण्य सौंदर्य कुल स्वभाव । प्रीतीमधे निर्मळ फार भाव ॥
 गोष्टी अशा मोहक जीवमात्रो । वेडावर्लो पाहुन रम्य-गात्रो ॥१०२॥
 निंदोत वंदोत करोत कांहो । मी लोक-रीतीस पहात नार्हो ॥
 लक्ष्मी घरी चालुन आलि तीते । लावावया दूर न धैर्य माते १०३॥
 मी अन्य काळो मम सत्य नांव । सांगेन हीते कुल शील गांव ॥

चदार चित्त अपराध पोटी । घालील दावील दया हि मोठी ॥१०४॥
 झाला असा निश्चय जों मनाचा । मी बोललों हात धरून तीचा ॥
 नक्षत्र-तारा-ग्रह-रत्न पूर्ण । विस्तार्ल आकाश निळें बघून ॥ १०५ ॥
 'अंभोज-नेत्री ! कमले ! सुगात्री ! । मी वाहतों आण निवांत रात्री ॥
 आकाश पृथ्वी जल या दिशाही । साक्षीस ठेवून पवित्र दाही १०६
 मल्लारि मार्तण्ड महाप्रभाव । माझ्या कुळी जेजुरि-वासि देव ॥
 त्याची पदें मी हृदयीं स्मरून । मी वाहतों या समयास आण १०७
 आम्ही मराठे भजतो जियेला । जी शोभवीते तुळजापुराला ॥
 त्या देविचेही चरण स्मरून । मी वाहतों या समयास आण १०८॥
 पूर्वी वसिष्ठादि ऋषी पवित्र । झाले असे निर्मळ यच्चरित्र ॥
 मूर्ती तयांच्या मनिं आठवून । मी वाहतों या समयास आण ॥१०९॥
 शिवाजि शाहू नृप रामदास । ज्ञानेश्वरा ज्ञान-पयोनदास ॥
 ध्यानीं तुकोबास हि आठवून । मी वाहतों या समयास आण ११०
 कीं आजपासून तुला वरून । राहीन संसार सुखें करून ॥
 प्रीतीत आणील बिघाड काहीं । वस्तूच ऐशी भुवनांत नाहीं ! १११
 धर्मार्थ कार्मां धरिशील जे तूं । ते सर्व ही मी पुरवीन हेतू ॥
 तूं धर्म-पत्नी मम मी हि भर्ता । सौख्यें भजूं ईश्वर सर्व-कर्ता ११२
 दारिद्र्य-ऐश्वर्य सुखीं विलासी । दुःखीं सखी तूं मम पूर्ण होसी ॥
 प्राणावरी संकटही पडेल । सोडीन तूतें न असें घडेल ' ॥ ११३ ॥
 गांधर्व-योगें अमुचा विवाह । झाला न तेथें द्विज हव्यवाह ॥
 होता झरा वाहत मात्र तेथ । मंदस्वरें शब्द करीत जात ॥ ११४ ॥
 पुष्पांस जेथें बहु दिव्य गंध । वाहे जिये शीतळ वात मंद ॥

तीरी नदीच्या कुरणांत गार । झाले अम्हां खेळुन सौख्य फार ११५
 माझ्या सर्वे शूर शिपाई तीस । होते म्हणे मी प्रिय मित्र ज्यांस ॥
 मी कोण हे नाहि तिला कळून । त्यांनी दिले मदच आठवून ११६
 एकांतवासांत अशीं अनेक । गेलीं दिनें कीं घटिका च एक ॥
 माझी प्रिया गर्भ धरी तयाने । आनंद अत्यंत मनांत बाणे ॥११७॥
 संगे स्वकीयांतुन लोक ध्यावे । शिकारिला दूरवरी हि जावे ॥
 यावे घरा घेउन मांस निःश्रय । आसंभिले हे मग मी स्वकृत्य ॥११८॥
 आम्ही शिकारीस असे निघालो । ते एकदां दुर्गम शानि गेलो ॥
 रक्षावयाला कमलेस होते । संगे तिचे लोक घरो रहाते ॥ ११९ ॥
 जो वीस कोसांवरि लांब गेलो । मी एकदां दुर्ग वनांत चालो ॥
 तो पाहिले चार मनुष्य तेथे । येतां त्वरेनें अमुच्याच पंथे ॥ १२० ॥
 मी ज्या स्थळी राहुन काळ नेला । ते होय ठावे स्थळ मज्जनाला ॥
 माझे च हे हेर मला पहाया । आले स्ववर्तिस तिथे कथाया ॥१२१॥
 ने सांगती कीं मज 'पेशवा तो । सेनेसर्वे महलव-देशी येतो ॥
 झोते निजामासह युद्ध मोठे । त्या हारवाया झटती मराठे ॥ १२२ ॥
 रात्री दिनीं कीं तुमचाच ध्यास । त्या पेशव्याच्या धरितो मनास ॥
 गेला कुठे शोध करी अपार । नाही तुम्ही यास्तव खिन्न फार १२३
 एका क्षणाचा न विलंब लावा । सर्वा मराठ्यांस सर्वे बलावा ॥
 जा पेशव्याच्या चरणा समीप । उन्मत्त हा होय निजाम भूप ' १२४
 स्त्री आप्तवर्गी समयीं त्यजावे । सांगेल जेथे धनि तेथ जावे ॥
 आम्हां मराठ्यांत अशीच चाल । लंघावया कोण तिला धजेल ? १२५
 जाऊन मी जो कमलेस भेटे । तेणे घडे फार विलंब वाटे ॥

ध्या धाडिला यास्तव दूत एक । देऊन संगें सुख-वाच्य लेख १२६
 ' जातों रणा आज निघून हा मी । जो पेशव्याच्या पडणार कामी ॥
 मांठी कंधी होतिल कोण जाणे । वाटे मना खेद विशेष तेणें १२७
 मल्हार मी होळकर प्रसिद्ध । ज्या प्रीति-पाशीं करितेस बद्ध ॥
 भार्या अशी तूं गुणवंत माझे । व्हावें न का मी यशवंत आजो ? १२८
 पूर्वीं तुला मी मम नांव गांव । केला नसे विश्रुत मत्प्रभाव ॥
 साधवी तुझा हा अपराध केला । तो पाहिजे त्वां विसरून गेला १२९
 होतो जरी सांप्रत हा वियोग । भेटावयाचा हि घडेल योग ॥
 येईन घालून सुकीर्ति-हार । होऊं नको यास्तव तूं अधीर ॥ १३० ॥
 जें मूळचें कोमळ शोभमान । प्रसूतिनें होईल अंग विन्न ॥
 आहेस तेथें च तुवां रहावें । पुढील काळास सुखें पहावें ॥ १३१ ॥
 माझा असे मित्र सुराजमल्ल । यत्नें तुझें रक्षण तो करील ॥
 रक्षूं तुला वीस शिवाइ तेथें । आहेत ते देतिल धीर तूतें ॥ १३२ ॥
 माझ्या करींची तरवार युद्धी । देईल ती वांछित कार्य-सिद्धी ॥
 येईन न्याया तुज मी ससैन्य । दावूं नको यास्तव लेश दैन्य ' १३३
 माझे खरें नांव तिला कळावें । गेलों कुठे जात असे हि व्हावें ॥
 मी धाडिलें यास्तव तें सुपत्र । परी विधीची करणी विचित्र ! ॥ १३४ ॥
 मी त्या प्रसंगीं मग बाजिराया । जाऊन भेटें झटलों लढाया ॥
 भोवाळच्या सैन्य शत्रु गांठी । मी लागलों जिकुन त्यास पाठी १३५
 आरंभिली ध्वंसुन शत्रु लूट । शत्रूंत झाली पुरतीच फूट ॥
 झालें पुण्याच्या दरबारीं नांव । माझे, जनीं वर्णिति मत्प्रभाव ॥ १३६ ॥
 त्या गांवि गेलों परतून वेगें । भार्येस भेटूं मज ध्यास लागे ॥

होती न तेथें परि हाथहाय ! । दैवापुढें काय असे उपाय ? ॥ १३७ ॥
 मी धुंडिलें पुष्कळ आसपास । विलाप केला स्मरुनी तियेस ॥
 ' ये ये प्रिये रुष्ट कशास होसी ? ' । धांवें वनीं मारित हांक ऐसी ॥ १३८ ॥
 ' मी काय केला अपराध सांगें । गेलीस तूं सोडुन दूर रागें ॥
 आतां तुझे होतिल हाल फार । ये हर्ष दे भेटुन एक वार ' ॥ १३९ ॥
 मार्ते कळे कीं मम लेख दूत । घेऊन पाहूं कमलेस जात ॥
 त्या भेटले राजपुरुष कांहीं । त्यांनीं तयाला धरिलें उपायीं ॥ १४० ॥
 ' कोट्यांतला एक गरीब वाणी । आहे मला कां छळितां धरुनी ' ॥
 ऐसें वदे तो ममदूत धूर्त । ' वंचीन यातें ' म्हणतो मनांत ॥ १४१ ॥
 वृत्तांत ज्याचा कथिलास सज्जना । त्या कृष्णदासास धरावया पुन्हा ॥
 होतेच हे हिंडत राजसेवक । त्यांच्या करीं हा पडला अचानक ॥ १४२ ॥
 ' भला भला सांपडलास दुष्टा । जाशील कोठें पळुनी च आतां ' ॥
 दूतास माझ्या वदले शिपाई । त्याच्या विड्या ठोकिति हातपायीं ॥ १४३ ॥
 भाशी बघे घाट परंतु मी न । आलों म्हणोनी बहु होय दीन ॥
 याया स्वदेशा कमला निघाली । जाणें न कोठें परि गुप्त झाली ॥ १४४ ॥
 पासून तेव्हां शुरणी दयाळा ! । लागे मनाला अनुताप झाला ॥
 मी कष्टतो तद्गुण-शील-रूप । येतात जेव्हां स्मृतिला अमूप ॥ १४५ ॥
 जन्मांत या होइल काय भेट ? । आशा कशाला मज ती अचाट ॥
 संसार-मार्गांतरि दुःख मोठें । आहे मला एकच हेंच वाटे ॥ १४६ ॥
 लोकांस ज्या दुर्लभ वस्तु लोकीं । आहेत त्या सर्व मला विलोकीं ॥
 नाहीच कांहीं उपयोग त्यांचा । आहे धनी मी यम-यातनांचा ॥ १४७ ॥
 मन्मान ऐश्वर्य मिळून धन्य । झालों तसा होइल काय अन्य ? ॥

मन्मृषु-काळीं परि जीव नाहीं । जाणार शांतींत सुखांत पाहीं १४८
 परोपकारा करितोस यत्ना । तूं निर्मिता त्या कमला-सुरत्ना ॥
 माझा तुझा स्नेह हि पूर्वी दाढ । हें सर्व मी जाणतसे मनांत ॥१४९॥
 जाणून माझा अपराध मित्रा ! । क्षमा जरी तूं करिशी पवित्रा ! ॥
 कांहीं समाधान वरील चित्त । मीं वर्णिलें यास्तव सर्व वृत्त ॥१५०॥
 आनंद तो सद्गद-कंठ झाला । शांत-स्वरें होळकरा म्हणाला ॥
 “मल्हारराया प्रभुचीच लीला । अगाध वा जाणिल कोण तीला ? १५१
 पराजयें होय जयास दैन्य । होतें तुझें तें श्रम-खिन्न सैन्य ॥
 कन्या-जनाचा अपमान झाला । येणें तुला रोष परंतु आला ॥१५२॥
 अताथ कन्या परदेशी माझी । त्वां राखिली संकटि लाज तीची ॥
 जिकून त्या दुष्ट नराधमातें । कन्येस माझ्या हरिलेंस हातें ॥ १५३ ॥
 अर्थांत तीचा पति व्हावयाला । होतास तूं योग्यच वा सुशीला ! ॥
 तूं वार-वर्या ! जरी हीन-जाती । मानीन मी थोर उणीव कां ती ? १५४
 टाकून जाशी कमलेस जेव्हां । गर्भालंसा ती बहु होय तेव्हां ॥
 पुत्रास दे जन्म सुयोग्य काळी । ज्यानें जगां येउन कीर्ति केली १५५
 आहे तुझा पुत्र खुशाल कांता । पाहे तुझी वाट सुशील शांता ॥
 सव्वीस वर्षे दिनरात्र चिंता । वाहे सती निर्मळ बुद्धिमंता ! ” ॥१५६ ॥
 मल्हार बोलें “ गुणवंत भार्या । ती भेटते कोठुन सांग आर्या ! ॥
 रानी कुणी ओढुन दूर नेली । रागें मला टाकुन दूर गेली ॥१५७॥
 ऐश्वर्य कीर्ति मम जीव आणी । घालीन सर्वांवर आज पाणी ॥
 ती शिष्या पाठिवरी खुशाल । आहे जरी हें मजला कळेल १५८

तूं बोलसी कीर्ति करी जगांत । आहे कुठे तो कमलात्मजात ॥
 त्या पाहुनी मी निववीन डोळे । वांट्यास वाटे मग हें न आलें ” १५९
 आनंद बोले मग “ काय मित्र ! । पाहूं तुझ्या इच्छिसे काय पुत्रा ? ॥
 बंदीत राहे जवळी न काय ? । सुश्लाघ्य मानी यशवंतराय ॥ १६० ॥
 धीमान् शौर्य-बलाद्य पुत्र तुमचा महारराया ! गुणी ।
 जो दावी करणी रणी प्रहरणी पौरामधे अग्रणी ॥
 आणा त्यास धरा उरी कडकडी आलिंगतां पाहुं द्या ।
 सौख्याच्या तुमच्या कुटुंबि सखया वाहोत आतां नद्या ” ॥१६१॥

सर्ग एकविसावा.

मल्हारराव आनंदरावानें सांगितलेल्या वृत्तांताबद्दल खात्री करून घेतो—
यशवंतरावाच्या पायांतील बिंदी तोडून त्यास मल्हारराव होळकराकडे नेता-
त—तेथें मल्हारराव होळकराचे व आनंदराव डफळे (बैराग्याचा वेष घेतले-
ला) याचें आपल्याशीं खरें नातें काय आहे हें यशवंतरायास कळतें—हें वर्त-
मान ऐकून यशवंतरायाची झालेली स्थिति—मल्हाररावाचें प्रेमळ माषण—
मल्हारराव, आनंदराव व यशवंतराय हे कमलेस भेटण्याकारितां कोटा-
शहरांत जाण्यास निघतात.

श्लोक.

असें आनंदाचें वचन परिसोनी प्रियकर ।
अकस्मान्मल्हारी चकित उठला तो झडकर ॥
तटस्थ स्वस्थानीं क्षणभरि महावीर बसला ।
स्थिती त्याची झाली कवण कवि वर्णील तिजला ? ॥ १ ॥
उभा राहे तेथें जणु अचल पाषाणच असे ! ।
स्थिती शोभा—स्थानीं वदनिं हृदयींची दिसतसे ॥
महाहर्ष नेत्रें टवटवित मुद्राहि दिसती ।
तदा आश्चर्यानें निराखि डफळ्यातें क्षण कृती ॥ २ ॥
म्हणे “ हे आनंदा सुचरित सख्या ! पुण्यपुरुषा ! ।
पहासी तूं आज्ञा मजसिं ठकवाया तरि कसा ? ॥
असंभाव्या गोष्टी घडतिल मला हें कळविसी ।
मम स्वांतां रक्षूं व्यसनिं यशवंता वळविसी ! ॥ ३ ॥

१ धन्य. ३ मनास.

अगाधा ज्यां लीला असति अथवां कीं प्रभुचिया ।
 शके अल्पज्ञाने न नर समजूं पामर तयां ॥
 न जाणो तूं होसो अमृत-घनसा वत्सल महा ।
 हरीच्या संकेते करिसि गमना या स्थळि पहा ॥ ४ ॥
 जनांते कोट्याच्या त्रसित यवनांच्या कर-तळी ।
 बघे यत्ने नूतने शटुनि जपुनी सोडवूं बळी ॥
 धुणोनी ते गाती निशिदिम जयाचे सुचरित ।
 असे कीं तो माझा सुमति मुलगा ? सांग खचित ॥ ५ ॥
 जयाच्या शौर्याचे स्तवन करणे प्राप्त मजला ।
 स्व-राज्याच्या पाया निज नगरि जो घालुं सजला ॥
 प्रतापी ही म्याले थरथर सदा मोंगल जया ।
 असे कीं तो माझा सुत बहुगुणी ? सांग सखया ! ॥ ६ ॥
 बळाचा शौर्याचा निधि विदित तो बादल मला ।
 असा ज्या वीराने शगडुन रणीं भिल्ल बधिला ॥
 जयाच्या हाताने कुमति खळ तो दिल्लीर मरे ।
 असे कीं तो गाजी ममसुत ? सख्या सांगसि खरे ? ॥ ७ ॥
 कसा नाचे झेंडा सतत भगवा भूपति-शिरी ।
 प्रचंडे स्वारांची प्रबळ पयके ठेवि पदरी ॥
 असे जिंकूं आम्ही परि न शकलों तीन महिने ।
 जया, कीं तो माझा प्रिय सुत असे ? सत्य कथणे ॥ ८ ॥
 जया माझे स्नेही प्रबळ दटवूं नित्य शटले ।
 न शौर्याने कोटा शगडुन तयांला परि मिळे ॥

मराठे लोकांचे सकल करिता यत्न विफल ।
 असे कीं तो माझा तनुज यशवंत श्रुत-बल ? " ॥ ९ ॥
 असे नाना प्रश्न प्रपन्न करि मल्हार उफळ्या ।
 तयाच्या हर्षाच्या हृदयिं उठती थोर उकळ्या ॥
 महौत्सुक्ये तेव्हां झटपट पदें टाकित फिरे ।
 निराशा शंका ही पुनरपि मनीं येउन भरे ॥ १० ॥
 वदे तो आनंद स्व-जन-गण-संताप हरिता ।
 खरे नें मी पूर्वीं तुजसिं वदलों तें जन-मता ! ॥
 असा हा सोन्याचा दिवस बघतो धन्य सखया ! ।
 प्रसार्दे ईशाच्या; म्हणुन सदया आठविं तया ॥ ११ ॥
 असे येथें देवालय जवळ कोसांवर दहा ।
 सकाळीं मी तेथे करित बसलों पूजन पहा ॥
 तिथे येतां कोणी तरुण पुरुषाला बघिनलें ।
 मना माझ्या त्याचें अनुपम असे रूप गमलें ॥ १२ ॥
 स्थिती रीती त्याची बघुन गाति ही वेष वचन ।
 गमे मोठा कोणी तरि व्यसनिं हा मम सुजन ॥
 सभोते राहोनी सततच तया भिल्ल जपती ।
 बिड्या हातीं पायीं जड बहुत ही त्यास असती ॥ १३ ॥
 स्वभावे ती त्याची स्थिति बघुन आला कळवळा ।
 पुढें त्यातें पाया जवळ कर-संकेत दिधला ॥
 विचारिलें ' सुज्ञा ! तव तनु कशी बंदिता पडे ? ।

अगाधा ज्या लीलां असति अथवां कीं प्रभुचिया ।
 शके अल्पज्ञानें न नर समजूं पामर तयां ॥
 न जाणो तूं होसो अमृत-घनसा वत्सल महा ।
 हरीच्या संकेतें करिसि गमना या स्थळि पहा ॥ ४ ॥
 जनांतें कोट्याच्या त्रसित यवनांच्या कर-तळीं ।
 बघे यत्नें नूत्नें शटुनि जपुनी सोडवूं बळी ॥
 धोनी ते गाती निशिदिम जयाचें सुचरित ।
 असे कीं तो माझा सुमति मुलगा ? सांग खचित ॥ ५ ॥
 जयाच्या शौर्याचें स्तवन करणें प्राप्त मजला ।
 स्व-राज्याच्या पाया निज नगरिं जो घालुं सजला ॥
 प्रतापी ही-म्याले थरथरं सदा मोंगल जया ।
 असे कीं तो माझा सुत बहुगुणी ? सांग सख्या ! ॥ ६ ॥
 बळाचा शौर्याचा निधि विदित तो बादल मला ।
 असा ज्या वीरानें झगडुन रणीं भिल्ल वधिला ॥
 जयाच्या हातानें कुमति खळ तो दिहिर मरे ।
 असे कीं तो गाजी ममसुत ? सख्या सांगसि खरें ? ॥ ७ ॥
 कसा नाचे झेंडा सतत भगवा भूपति-शिरीं ।
 प्रचंडें स्वारांचो प्रबळ पयकें ठेवि पदरीं ॥
 असे जिंकूं आम्ही परि न शकलों तीन महिने ।
 जया, कीं तो माझा प्रिय सुत असे ? सत्य कथणें ॥ ८ ॥
 जया माझे स्नेही प्रबळ हटवूं नित्य शटले ।
 न शौर्यानें कोटा झगडुन तयांला परि मिळे ॥

मराठे लोकांचे सकल करिता यत्न विफल ।

असे कीं तो माझा तनुज यशवंत श्रुत-बल ? ” ॥ ९ ॥

असे नाना प्रश्न प्रथम करि मल्हार डफळ्या ।

तयाच्या हर्षाच्या हृदयि उठती थोर उकळ्या ॥

महोत्सुक्ये तेव्हा शठपट पदे टाकित फिरे ।

निराशा शंका ही पुनरपि मनीं येउन भरे ॥ १० ॥

वदे तो आनंद स्व-जन-गण-संताप हरिता ।

खरे नें मी पूर्वी तुजसि बदलों तें जन-मता ! ॥

असा हा सोन्याचा दिवस बघतो धन्य सखया ! ।

प्रसारे ईशाच्या; म्हणुन सदया आठवि तया ॥ ११ ॥

असे येथें देवालय जवळ कोसांवर दहा ।

सकाळीं मी तेथे करित बसलों पूजन पहा ॥

तिथे येतां कोणी तरुण पुरुषाला बघितले ।

मना माझ्या त्याचें अनुपम असे रूप गमले ॥ १२ ॥

स्थिती रीती त्याची बघुन गाति ही वेष वचन ।

गमे मोठा कोणी तरि व्यसनि हा मम सुजन ॥

सर्भोते राहोनी सततच तया भिल्ल जपती ।

बिड्या हातीं पायीं जड बहुत ही त्यास असती ॥ १३ ॥

स्वभावे ती त्याची स्थिति बघुन आला कळवळा ।

पुढे त्यातें पाया जवळ कर-संकेत दिधला ॥

विचारिले ‘ सुजा ! तव तनु कशी बंदिता पडे ? ।

पिता आई कोठें असति ? तव कोठें जेनि घडे ? ॥ १४ ॥
 मला आलें तेव्हां कळून सुख झालें अतिशय ।
 कृपा-वृष्टी माझ्यावरि करि कसा श्रेश सदय ? ॥
 गुणी कन्या माझी स्थळि कवण राहे मज कळे ।
 तिच्या पुत्रा दुःखी बघुन मन भारी कळवळे ॥ १५ ॥
 तुझ्या हातीं त्याचें मरण जगणें सहित असे ।
 कळे तेव्हां माझे स्थितिकर कसे चित्त निवसे ? ॥
 तया ' भीती सोडी ' म्हणुन मग आश्वासन-पर ।
 सुखाचें बोलोनी वचन उठवीलें झडकर ॥ १६ ॥
 तुझा माझा होता बहुत दिवस स्नेह बरवा ।
 भरे तेणें चित्तीं ह्मणुन मग उत्साह हि नवा ॥
 प्रयत्नें रक्षावा तनूज कमलेचा म्हणुनियां ।
 तुला आलों प्रार्थू प्रथम कथिलें तें च सदया ! ॥ १७ ॥
 असे एकाएकीं सुखद नव वृत्तांत कळती ।
 जणो कीं हीं स्वप्ने सुखवुन मनाला फसविती ॥
 असो आतां पायां पडुन तुजला हेंच विनवी ।
 तुझी भार्या देखो तुजसि यशवंतास सुखवी ॥ १८ ॥
 महात्मा मल्हारी वचन बदला होळकर तो ।
 " जिवांचा प्राण्यांच्या विधि तरि कसा घोळ करितो ! ॥
 नयाच्या दृष्टीनें नयन सुखवावे दूरदूर ! ।
 तया माळें हातीं धरवित हत्यारा खरंतर ॥ १९ ॥

बहाता ओघानें प्रवळ नदिच्या मूर्मय घट ।
 नसे भन्योन्यांला बघति थडकूं येति निकट ॥
 तसा मी संसारीं झटपट कराया झट निघे ।
 स्वपुत्राला नेणें जवळ यशवंता जरि बघें ॥ २० ॥
 किती पुण्ये केलीं ? कितिक तरि मी जन्म जपलों ।
 प्रभो ! त्वसेवेला, किती तरि तपें घोर तपलों ? ॥
 जयांचीं हीं आलीं अवचित अशीं सुंदर फळें ।
 तुझी लीला देवा ! मजसि भति-मंदास न कळे ! ॥ २१ ॥
 मनीं इच्छा नाना धरुन जन संसार-गोहर्नी ।
 पुढें जातां जातां थकुन बसती वाट चुकुनी ॥
 पिता पुत्रां गांठी पडति समयीं त्या अवचित ।
 प्रभूचीं हीं सूत्रे अवघड कळायीस एवचित ॥ २२ ॥
 जशीं कांटेझाडें जवळ पळतां फाडिति तनू ।
 तशीं दुःखें पीडा करिति किति मी त्यांप्रत गणूं ? ॥
 अशाही संसारीं परि न जन राहिल कवण ? ।
 नरो देवा ! त्यातें सुखकर असा दाविसि दिन ॥ २३ ॥
 सुखें स्वर्गीं नाना असति कथिती ग्रंथ अवघे ।
 तयांची या लोकीं तरि कवण तो धन्य चव घे ? ॥
 अहाहा ! आनंदा ! सुख मजसि जें आज मिळतें ।
 तयाच्या योगानें माहि-तल मला श्रेष्ठ गमतें ॥ २४ ॥
 नियंतो पैरांचा सुभंग मतिमंतांत पहिला ।

अहंता भिल्लाची हरित सुख-संतान महिला ॥
 विहंतौ खानाचा निज यश संमंतात् पसरितो ।
 जयंता त्या जैसा लुरैप यशवंतास बघतौ ॥ २५ ॥
 अहो ! आणा कोणी सुजन यशवंता झडकरी ।
 बिड्या तोडा वत्सा असुख ने घडो लेशाहि भरी ॥
 उठा आणा माझ्या सकळ सरदारांस जवळ ।
 तयांतें पाहूं दे प्रिय तनुज माझा श्रुत-बल ! ” ॥ २६ ॥
 असें जों मळहारी वचन वदला गद्गद मुखें ।
 कुणी गेले आणूं त्वरित यशवंताप्रत सुखें ॥
 प्रयत्ने काढोनी कर-चरणिचें घट्ट निगैड ।
 तया नेती स्वामीजवळ पळती तें धडधड ॥ २७ ॥
 तयांची ती मुद्रा बघुन यशवंतास नवल ।
 गमे जों ते आले सविनय तयाच्याच जवळ ॥
 तिथे पाहे पौराधिप चकित बैरागी मुदित ।
 महात्मा मळहार स्थित सदय दृष्टी मिरलित ॥ २८ ॥
 म्हणे तों आनंद प्रथम “ यशवंता ! प्रिय-गुणा ! ।
 मको वाटूं देऊं मज बघुनियां विस्मय मना ॥
 मसें मी बैरागी जरि तुजसि बाहेरुन दिसें ।
 मला आनंदाख्या समज तव मातामह असें ” ॥ २९ ॥
 उठे तों मळहारी दिसलि तरि त्याची स्थिति कशी ।

१ गर्व. २ सुख वाढविणारा. ३ नाश करणारा. ४ इ. ५ बिड्या.
 ६ आनंदराव हे नांव.

पडे गालीं बाण्ये प्रचुर घडते वृष्टिच जशी ! ॥
 गळा दाटे वाटे काठिण भरला त्या गहिंवर ।
 म्हणे “ बा ! ये पुत्रा ! मज कर सुखी या महिवर ॥ ३० ॥
 मनाची जी माझ्या स्थिति घडतसे पाहुन तुला ।
 मनीं प्रेमाचा जो खळबळुनियां लोट उठला ॥
 अशा गोष्टी माते सुचविति खरा तूं मम सुत ।
 न कां आनंदाचें मग वचन ऐकेन विहित ॥ ३१ ॥
 तुला वत्सा ! झालों प्रसवुन सुखी या माहि-तळीं ।
 न जाणें दुर्दैवे परि असुनि तूं नित्य जवळी ॥
 तुझी आई तूं मी मिळुन सगळा काळ दवडूं ।
 मरायाच्या पूर्वी मम हृदयिं हें इच्छित घडूं ॥ ३२ ॥
 गुणी विद्वान्मानी कुशल व्यवहारांत सुकृती ।
 पुरस्कर्ता धर्मा नय-पैटु उदार-स्थिति-मती ॥
 बळें गाढा शौर्ये अतुल सकल-ज्ञान-महित ।
 असा माझा पाहें तरुण अणखी सुंदर सुत ॥ ३३ ॥
 जशी रानी कोठें पडाले ठिणगी कोण बघतो ? ।
 क्रमे काळें तीचा भयकर असा लोळ बनतो ॥
 मराठा तूं तैसा पडुन परदेशीं निज गुणें ।
 अतिप्रख्यातीला चढसि यश ते यास्तव दुर्णे ॥ ३४ ॥
 विचित्रा ज्या गोष्टी कथितिल पुराणांतिल जन ।
 कथा वैचित्र्याने मम अधिक त्यांतें म्हणविन ॥

तुझ्या कंठीं विद्या सहजचि पडे मोहित तुला ।
 धरी ही तारुण्यामधि हि तव त्या अद्भुत फळा ॥
 मना आली प्रौढी संरळपण औदार्य अवघे ।
 रणीं या कोट्याच्या तुमुल माहिने तीनदि बघे ॥ ४१ ॥
 स्वराज्य स्थापवें ह्मणुन झटलासी प्रतिदिन ।
 करावें मीं याचें उचित असतां नित्य मनन ।
 तुझ्या मार्गीं ती ती अडचण पुढें मीं ढकलिली ॥
 अशा गोष्टी आतां स्मरुनच मना खंत जडली ! ॥ ४२ ॥
 कशाला मीं केले समर असतें तुंबळ ? मुला ! ।
 तुझी कांहीं पूर्वीं जरि मिळवती माहिती मला ॥
 कशाला जीवांचा अमित हरिला प्राण असता ? ।
 अनार्यांचा झाला कहर शहरां सज्जन-मता ! ॥ ४३ ॥
 असो, जी जी झाली मजकडुन पीडा प्रतिदिनी ।
 नव्हे ती मीं केली समज पुरतें हें समजुनी ॥
 तुवां सौख्ये आयुःक्रम चिर करावा म्हणुनियां ।
 विनंती त्या ईशाजवळ करितों पूर्ण सदया ! " ॥ ४४ ॥
 बदे ऐसें प्रेमें रडुनि रडुनी होळकर तो ।
 स्त्रहर्ते सन्मानें धरुन यशवंता बसवितो ॥
 तिघे एकामेकां बघुन सुख-सिंधूत बुडले ! ।
 तयाच्या योगानें सकळ गत गोष्टी विसरले ॥ ४५ ॥
 अभागी तृष्णेनें तळमळत पांथस्त पडतो ।
 " अहो ! द्याहो पाणी लव तरि " असे शब्द करितो ॥

नसे शेंके खातां चपळ गगनीं वावाडे फिरे ।
 मनुष्या आयुष्य-क्रम घडतसे त्यापरिच रे ! ॥ ३५ ॥
 तुंशो आई तूतें धरि जंव न मर्भी बहु दिन ।
 तिला केलें तेंथें त्यजुन नृप कार्यार्थ गमन ॥
 तयानें हा शाला विरह कमलेचा बहुदिन ।
 असो क्षात्रा धर्मा सतत मम धिक्कार काठिण ! ॥ ३६ ॥
 हंसावें बोलावें क्षणभर बसावें न निचळ ।
 रडावें रांगावें दुडदुड पळावें हि चपळ ॥
 अशी लीला बाल्यां तव नच पहाया मज मिळे ।
 पिता हा मी तूझा किती तरि अभागो नच कळे ! ॥ ३७ ॥
 तुला अंकी माझ्या बसवुन शिकूं साध्य करणें ।
 तुवां केल्या प्रश्ना परिसुन विचित्रांस हंसणें ॥
 तुवां जें मागावें धरुन हठ त्यातें पुरवणें ।
 न होतें हें दैवीं म्हणुन गमतें व्यर्थचि जिणें ! ॥ ३८ ॥
 पित्यानें पुत्राला सकळ शिकवावें समुचित ।
 तया शस्त्रे शस्त्रे विविध करचार्या अवगत ॥
 मराठ्यांच्या सीती असुन सरदारांत असली ।
 न संधी दुर्दैवें तुजसि शिकवूं म्यां बघितली ! ॥ ३९ ॥
 "जिथें नाहीं पाणी स्थळि तरु अशा एक उठला ।
 न माळी त्या पाहे न जल लव ओपी न जपला ॥
 परंतु स्वानंदे प्रति दिन चढे तोच वरती ।
 सुगंधे तपुष्पांतिल मग दिशा सर्व भरती " ॥ ४० ॥

अशा वेळीं लोंढा प्रवळ नदिचा येउन भिडे ।
 तसें झालें पौराधिपति यशवंता मग पुढें ॥ ४६ ॥
 सुखाब्धीच्या लाटांमधि बुचकळे मारि मिटक्या ।
 रडे हांसे झाला स्थिति बहु चमत्कारिक तया ॥
 धरी आजोबाचे चरण मग बंदी स्वजनका ।
 गळा दाटे प्रेमें म्हणुन बसला तो क्षण मुका ॥ ४७ ॥
 “ अहो ! आलें माझे सुकृत अवघें आजच फळा ।
 तुम्हां दोघांच्या मी म्हणुन बघतों मूर्ति विमळा ॥
 अहो ताता ! केले बहुत अपराध प्रतिदिन ।
 क्षमा व्हावी त्यांची म्हणुन चरणांतें विनविन ॥ ४८ ॥
 जयांच्या म्यां पायां पडुन सुखवोवें घडिघडी ।
 कराया त्यांच्याशीं सतत झटलों मी वरचढी ॥
 पितापुत्रीं झालें रण नवल हें लोक म्हणती ।
 अहाहा ! दैवाची किति तरि चमत्कारिक गती । ॥ ४९ ॥
 अहो ताता ! मातामह लवकरी येथुन चला ।
 सुखी माझा जावी बुडुन जननी पूर्ण कमला ॥
 न जाणो ती कांहीं करिल भय वाटे मज असें ।
 चला जाऊं कोट्यामधि म्हणुनियां ” तो वदतसे ॥ ५० ॥

आनंद, मल्हार, पुराधिकारी ।

घेऊनियां मंडळि अन्य सारी ॥

घोड्यांवरी बैसुनियां निघाले ।

वेगें बघाया कमलेस आले ॥ ५१ ॥

सर्ग वाविसावा.

कमलाबाई यशवंतरायाविषयी चिंता करिते—तिला यशवंतरायाचा निरोप कळतो—तो ऐकून ती यशवंतरायाच्या जीविताविषयी निराश होत्साती शोक करिते—तिच्या वाढ्यांत मराठे लोक शिरतात—त्यांच्या येण्याबद्दल तिच्या मनांत आलेली शंका—त्या समयीं तिचे वर्तन—मल्हाररावास पाहून कमलाबाई मूच्छा पावते.

श्लोक.

घडलें रण कोटियामधें । जय तें पूर्ण मराठियांस दे ॥
जिकडे तिकडे रडारडी । उठती थोर लहान यामधीं ॥ १ ॥
यशवंत न मान सागर । दिसती दोहन अन्य नागर ॥
पडले सगळेच बंदिता । पुर कोटा म्हणुनी भयावृत ॥ २ ॥
यशवंत निरोप पाठवी । जननीच्या चरणांस आठवी ॥
न घडो भलतें म्हणे मनीं । कमलेतें सुत-शोक होउनी ॥ ३ ॥
बसली असतां स्व-मंदिरीं । निज पुत्र-स्मरणास ती करी ॥
नयनांतुन अश्रु चालती । वदनीं श्वासाहि उष्ण ऊठती ॥ ४ ॥
“मुलगा कुल-दीप लाडका । परदेशीं कुशली असेल का ? ॥
अथवा अरि टाकुनी भया । क्षण देती न बसूं कुठे तया ? ॥ ५ ॥
यशवंत थकेल चालतां । स्वशिरीं पाउस ऊन सोसतां ॥
श्रम सोसुं कसा शकेल कीं । स्थिति ऐशी न तयास ठाउकी ॥ ६ ॥
अजुनी घर सोडुनी कुठे । नव गेलें मम बाळ धाकुटें ॥
फिरला असशील वांसरा ! । किति तूं दूर ! तुला न आसरा ॥ ७ ॥
जरि भूक तहान लागते । तरि मी नित्य तुला विचारतें ॥

जवळी बसवून बाळका । परदेशी वंदतील गोड कां ? ॥ ८ ॥

बघतें तुजला हि एकदां । यशवंता असतें सुखी तदा ॥

तिळ तीळ तुटून जीव हा । गमतें जाइल बाहिरी पहा ! ॥ ९ ॥

मिळुनी तव मित्र भोंवते । स्थिर यत्ने जपतात कों तुतें ॥

अथवा रिपु-सैन्य वारिधी । छळिती जेंवि सशास पारधी ! ॥ १० ॥

सुजनें तुज आसरा दिला । कवणें जाणुनि संकटीं मुला ! ॥

अथवा फिरतोस निर्जनें । विपिनीं भूक तहान लागुनी ॥ ११ ॥

निज कार्य न सिद्ध जाहलें । म्हणुनि त्वन्मन खेद पावलें ॥

हत-वीर्य हत्यार ठेविशी । कठिण क्षत्रिय-धर्म टाकिसी ॥ १२ ॥

अथवा मिळवून सोबती । दुसरे ज्यांस अपार हिमती ॥

बघतोस पुन्हा अरीप्रत । राणि जिंकूं तरि काय सांप्रत ? ॥ १३ ॥

मम बालक कोणत्या स्थळीं । वसला काळजि हीच लागली ॥

प्रभुजी ! कर एवढी दया । सदया संकटिं रक्षिजे तया ” ॥ १४ ॥

कमला बहु दीन यापरी । यशवंत-स्मरणास ती करी ॥

खिडकींतुन पाहते दुर । वर आकाश अपार—विस्तर ॥ १५ ॥

हिकडे तिकडे फिरे त्वरे । दिसतें तोंड निराश बावरे ॥

पडते महिला क्षण क्षण । करिते खोल सुदीर्घ-चितन ॥ १६ ॥

इतक्यांत महालिं चाकर । विनवी येउन जोडुनी कर ॥

“तुजलागिं निरोप सांगुनी । मज धाडी यशवंत सद्गुणी ” ॥ १७ ॥

कमला उठली समुत्सुक । खुलती हर्ष-विफुल्ल नेत्रक ॥

“सुजना मज सांग सांगरे ! । यशवंताप्रत पाहिलें खरें ? ॥ १८ ॥

मम बाळ खुगाल कीं असे ? । कवण्या जाउन तो स्यळीं वसे ? ॥
 मज काय निरोप पाठवी ? । वद. काहीं न मनांत सांठवीं ” ॥ १९ ॥
 मग चाकर खिन्न तोंड तो । करि शोकें मुसकार सोडितो ॥
 “ कमले ! सुख सर्वदा मिळें । कवणा धन्य नरा न हें कळे ॥ २० ॥
 सुख दुःख रहाटगाडगें । वरि आम्ही घट बद्ध जीव गे ॥
 फिरवी प्रभु जेंवि इच्छितो । म्हणुनी आम्हि तसेच फारतो ” ॥ २१ ॥
 हळु भीत च भीत बोलतो । कमलेला हि संचित पाहतो ॥
 वदला यशवंत जे धनी । सगळें नीट मनांत आणुनी ॥ २२ ॥
 मरणार असे कळोनियां । सुत जो धाडि निरोप त्या तया ॥
 परिसून दशा घडे कशी । कळवाया मम जीव कायशी ! ॥ २३ ॥
 बसली घटकाभरि स्थिर । न तदा हालवि नेत्र सुंदर ॥
 जणु वीज पडे नभांतुन । कमलेच्याच शिरीं धडाडुन ॥ २४ ॥
 मग शोक समुद्र तुंबळ । करि पोटीं सहसा उचंबळ ॥
 नयनांतुन येइ बाहिर । मुख टाकीं भरुनीं अनावर ॥ २५ ॥
 पहिले जरि ओंठ तांबडे । रडतां लालि तया नवी चढे ॥
 सुटला जणु हार मौक्तिकें । पडतीं अश्रु-जलें अमोलिकें ॥ २६ ॥
 दगडासम ज्या असे मन । जरि तेथें असता असा जन ॥
 रडल्याविण त्या न राहवे । कमलेच्या वदना न पाहवे ! ॥ २७ ॥
 “ अपराध करून काय मी । भगवंता ! अशि होतसें श्रमी ॥
 किती कोप तुझा सुदारुण । प्रभुजी ! काय तयास कारण ? ॥ २८ ॥
 यशवंत ! सुजाण लेकरा ! । मजला आज दुरावशी खरा ॥
 तुजवांचुनि एक ही क्षण । मम चित्तास पडेल चैन न ॥ २९ ॥

किति तूं मतिमान् पराक्रमी । किति आणूं गुण ते मनांत मी ? ॥
 मज जें सुख या जर्गो वसे । अवलंबून तुझ्यावरी असे ॥ ३० ॥
 तव जीवन तेंचि जीवन । मजला, राहिल आज जीव न ॥
 जगण्यास कशास पाहिजे ? । यशवंताविण काय राहिजे ? ॥ ३१ ॥
 मम बोध न टाकिला तुवां । करिसी तूं किति मातृ-गौरवा ! ॥
 मज दुःख दिलें न एकदां । मम अर्ध्या वचनांत तूं सदा ॥ ३२ ॥
 न सुखें तुज भोगूं मीं दिलीं । नच संपत्ति तुवां हि भोगिली ॥
 तव हेतु पुरे न जाहले । म्हणुनी फारच चित्त पोळलें ॥ ३३ ॥
 किति ही तरि मी अभागिणी । मम दुःखें सकळा जगा उणीं ! ॥
 खचला मज धीर सोडितो । मजला मृत्यु बराच भासतो ! ॥ ३४ ॥
 उपजून न काळ जाहला । तंव मीं मृत्यु घरांत आणिला ॥
 जिजपासुन जन्म घेतलें । तिस मीं मृत्यु-पथास लाविलें ! ॥ ३५ ॥
 जननी जरि मोकली मला । करिता रक्षण बाप जाहला ॥
 अजमीर-रणीं भयानकीं । पडल्या आमुचिया चुकामुकी ॥ ३६ ॥
 मग वल्लभ शूर साहसी । जगदेव प्रिय सोडिही मसी ॥
 मग या यशवंत बालका । बघुनी मानित मी असें सुखा ॥ ३७ ॥
 किति दृष्ट कितोक खेळणीं । किति लीला तरि आठवूं मनीं ! ॥
 हंसणें वसणें हि बोलणें । मज दे कौतुक मंद चालणें ॥ ३८ ॥
 विरहें कितिदां प्रियाचिया । उठल्ये मृत्युस मी वरावया ॥
 स्वसुतास्तव देह राखिला । न असा हा परिणाम लक्षिला ॥ ३९ ॥
 मतिमंत उदार-मानस । यशवंत प्रिय ज्यास साहस ॥
 अभिमान बघून वाटला । प्रतिसंवत्सर वाढतां भला ॥ ४० ॥

किसने जरि संपदा दिली । न च याने बहकाळ भोगिली ॥
 निज-देहा-विमोचनास्तव । झटला दावुन वीर्य-गौरव ॥ ४१ ॥
 परि ते रुचले न ईश्वरा । जय आला म्हणुनी न नागरां ॥
 धुळधाण उडालि सर्वथा । स्मरते काय ह्मणून या कथा ? ॥ ४२ ॥
 नय-शील उदार वत्सल । स्तविती होळकरास निर्मळ ॥
 परि टाकुने तो कंसा देया । बघतो मारुं सुतास माझिया ॥ ४३ ॥
 गुण-मौल्य न ज्या नरां कळे । यशवंता तव शत्रु हे असे ॥
 सुटशील न आज संकटी । मग मी राहुं कशास एकटी ? ॥ ४४ ॥
 नुकताच उठे तरु वर । न फुलांचा पुरताहि ये भर ॥
 इतक्यांत कडाडुनी नर्भी । पडते वीज तयावरी जशी ॥ ४५ ॥
 गति याच परी तुझी मुला ! । यशवंता ! गुणवंत वत्सला ! ॥
 सरले नच वर्ष चोविस । सरतो तों इतिहास सर्व ही ॥ ४६ ॥
 असली असतां तुझी दशा । तुजवांचून भयाण या दिशा ॥
 जग शून्य गमे मनाप्रत । म्हणुनी टाकिन देह संप्रत ॥ ४७ ॥
 पडतां पडतां नभांतुन । तव आधार करीत रक्षण ॥
 परि तूहि लयासे पावसी । दुसरी काय गती असे मर्शो ? ॥ ४८ ॥
 मम पुत्र करील कीर्तिला । मज आणिल सुधन्यता भला ॥
 परि दैव म्हणे नसो असे । म्हणुनी ही स्थिति आज येतसे ॥ ४९ ॥
 मरतां मरतांही एकदां । तव पाहीन मुलास सौख्यदा ॥
 लिहिले विधिने न काय हो । मम भाळी तरे जीव-नाश हो ! ॥ ५० ॥
 कमले ! सुख-लेश ही क्षण । तुजला दुर्लभ आजपासुन ॥
 तव जीवित व्यर्थ देह ही । रडते सोसुन भार ही मही ॥ ५१ ॥

यशवंत धरी अशी गती । तुज आधार कुठे सरस्वती ? ॥
 सुभगे ! कमलालये ! तुला । वर कोठून मिळे असा भला ? ॥५२॥
 विनया ! पर-देशी जा फिर । करुणे ! स्वर्ग-पयास तू धर ॥
 रण-शौर्य पळो जगांतुन । करिते कीर्तिस कोण बंधन ? ॥ ५३ ॥
 जन या नगरांतले तुम्ही ! । रडतां संतत होइजे श्रमी ॥
 तुमच्याच हितार्थ-साधनी । मरतो मत्सुत शूर सद्गुणी ॥ ५४ ॥
 बसल्या चरणांत शृंगला । तुमच्या येउन धीर मोंगलां ॥
 तुमचें करण्यास मोचन । विधि उत्पन्न करी असा जन ? ॥ ५५ ॥
 जशि बाळपणांत पोषक । यशवंता ! तव मार्ग-दर्शक ॥
 पर-लोक-पयास लागत्ये । तुज आधीं तुज मार्ग दावित्ये ” ॥५६॥
 कमला विमला असे वदे । रडवी लोक सभोंवती रडे ॥
 करुणा जणु मूर्तिमंत ती । करिते भूमि-तळावरी स्थिती ॥ ५७ ॥
 जंव या परि शब्द बोलत्ये । पळतां स्वार पथांत पाहत्ये ॥
 शिरले गृहि दोनशें जन । पद त्यांचें पडतें दणादण ॥ ५८ ॥
 “ कमला बसली कुठे असे ” ? । जन गर्जोनि विचारिती असे ॥
 तिज होय अपार विस्मय । शिरलें कांहि मनामधें भय ॥ ५९ ॥
 वाटलें तिला दुष्ट हे अरी । काय कारणें येते या घरी ॥
 कां तरी तिचें नांव घेउनी । गर्जती उठे हा जय-ध्वनी ॥ ६० ॥
 यांचा कांहो दुष्ट हेतू असेल । स्त्री-वर्गाचा मान चिती नसेल ॥
 आले येथें निश्चये हे मराठे । गेला माझा हाय ! तो बाळ कोठें ? ६१

- आर्या.

इतर स्त्रियांस आली असती मूर्च्छा भयें प्रसंगा या ॥
 परि भ्याल्या दुष्टांच्या न कधीच मुली सुना न वा आया ॥६२॥

दडदड येति मराठे वरती चटुनी तिच्या महालांत ॥
वेगें कमला उठली क्रोधानें लाल होउन रहात ॥ ६३ ॥

श्लोक.

जी त्या महालीं तरवार मोठी । खुंटीवरी टांगलि एक होती ॥
ती घेउनी मेण करून दूर । दारामधें धांवुन येइ शूर ॥ ६४ ॥

“ फांस लावुनी गळ्यास माझिया सुताचिया ।

कां छळावया मला त्यजून येतसां भया ॥

याल दोन पाउलें पुढें मराल तत्क्षणीं ।

जा चला चला मुखें मला न दाखवा तुम्हीं ” ॥ ६५ ॥

तिची मूर्ति आर्धाच लावण्य-खाणी । तिला कोप अत्यंत शोभेस आणी ॥
क्षणें नेत्र-तेजेंच जाळील वाटे । भयें विस्मयें जाति मागें मराठे ॥ ६६ ॥

ढोळे सुंदर लाल ओंठ हलती गालांस लाली चढे ।

काळे कज्जल-तुल्य केश रुळती खांद्यावरोनी पुढें ॥

क्रोधें शब्द फिरे हत्यार तळपे हातीं अशी आकृती ।

जाती नेत्र दिपून पाहुन मग स्वस्थानिं ते थांबती ॥ ६७ ॥

टाकी पाउल मंद सद्गद तदा मल्हार झाला पुढें ।

ढोळे लावुन त्यास पाहि कमला वृत्तांत कैसा घडे ॥

किंकाळी मग फोडि धाडकर ती खाली पडे मूर्च्छित ।

झाली धांदल सर्व लोक भिउनी आले पुढें धांवत ॥ ६८ ॥

संग तेविसावां.

कमलाबाई सावध होते—तिची व नवऱ्याची ओळख पटते—‘जगदें-
वराव पवार’ असें आपलें खोटें नांव सांगून कमलाबाईस फसविल्याबद्दल
मल्हारराव तिची क्षमा मागतो—सर्वास आनंद होतो—आनंदराव व घशवं-
तराव यांची व कमलाबाईची भेट—परस्पर आपापल्या हकीकती सांगतात—
आनंदरावाचें बोधपर भाषण.

श्लोक.

घडिभरि कमलेला यावयालागि शुद्धी ।
करिति सदुपचारां.पावला आत्मबुद्धी ॥
अवचिंत घडतां हा भेटिचा लाभ हर्ष ।
उसळुन मनि आली मूर्च्छना ती तियेस ॥ १ ॥
नयन उघडि झाली पूर्ण ती सावधानें ।
फिरविच परि दृष्टी भोंवताली कदा न ॥
भय धरि—नयनांहीं पाहिलें त्या प्रियास ।
नं बघति जरि आतां होति भारी निराश ॥ २ ॥
बहु सुख तिस झालें त्यांत डोळे मिटीत ।
स्मरुन पातिस गालीं थर रोमांच येत ॥
वदत हळु “जरी हें स्वप्न देवा ! असेल ।
सुख-कर तरि आतां हेंच राहो खुशाल !” ॥ ३ ॥
मधुर मधुर मंद-स्यंद कीं दुग्ध-धारा ।
दयित तिनासि वाणी बोलला अत्युदारा ॥

" सुदिन चं विधि दावी कीं अशी धन्य दारा !
 पुनरपि मज भेटे देइ सौख्या अपारा ॥ ४ ॥
 बहुत दिवस झाले भेटलों आज भोर्ये ! ।
 सुखविसि मज शब्दे कां न तू एक ओर्ये ! ॥
 वळव मजकडे तीं प्रीतिनें मुग्ध दृष्टी ।
 मनिं धरि तव भर्ता जी सुधेचीच वृष्टी " ॥ ५ ॥
 परिसुन सुख पावे शब्द ऐसे पतीचे ।
 भ्रम-निरसन झालें त्या क्षणीं सर्व तीचे ॥
 दचकुन उठताहे स्वस्थळीं स्तब्ध राहे ।
 सभय निरखुनीयां भोवती पाहताहे ॥ ६ ॥
 कमल-सदृश नेत्रां आणुनी अश्रु-वारी ।
 विनवित सुत-शोक-व्याकुला दिव्य नारी ॥
 " सदय दयित माझा भेटसी आज काय ।
 व्यसन मम न ठावे कीं तुला ? हाय हाय ! ॥ ७ ॥
 तरुण सुगुण पौर-त्राण हें ज्यास काम ।
 करिल तनुज लोका तो उद्यां रामराम ॥
 म्हणुनिच अगदेवा ! धांव नाथा ! अनाथा ।
 झडकर यशवंता रक्षणे त्वांच आतां ॥ ८ ॥
 अदय म्हणाति लोकीं वीर महारंराव ।
 बुडविल मम वाटे शोक-सिंधूत नाव ॥

म्हणुनिच जगदेवा ! जा तुझा पुत्र आण ।
 क्षण न दवाडें आतां ! धांव ! माझीच आण ! ” ॥ ९ ॥
 हंसुन मग म्हणाला वीर मल्हार काय ।
 “ न कर विसर दुःखा सुंदरी ‘ हाय हाय ’ ॥
 तव सुत यशवंत स्वस्थ आहे खुंशाल ।
 न भय लव हि दावूं त्याजला शक्त काळ ॥ १० ॥
 विसर तवाहि साध्वी पूर्वीं अन्याय केला ।
 धरुन चरण आतां मागर्तो या भिकेला ॥
 म्हणवित जगदेव ख्यात मल्हार मीच ।
 त्यजुन तुजसि गेलों निर्जनीं मीच नीच ॥ ११ ॥
 मुलखि फिरत होतो जाट राजाचिया मी ।
 लपवुन निज नामा वागलों याच नामी ॥
 बघुन तुजसि तेव्हां गुंतलों मोह-पार्श्वी ।
 झटुन झणि विवाहें केलिं मी आपुलीशी ॥ १२ ॥
 सुगुण अतुल रूप श्रेष्ठ जाती कुलीन ।
 बघुन तुजसि व्हावा मोह कोणास तो न ? ॥
 विरह घडुन वर्षे जाहलीं पंचवीस ।
 फिरुन परि सुखाच्या आज घेतों चवीस ॥ १३ ॥
 कपट निपट केलें नाचलें हें मनातें ।
 प्रकट परि न व्हाया धैर्य ही होय मार्तें ॥
 मम धनि मज सांगे शत्रुला शोक द्याया ।

त्यजुन तुजसि गेलों त्या क्षणीं मी लढाया ॥ १४ ॥

परवशपण मर्ते दास मी पेशव्यांचा ।

प्रभु-चरणिं समर्पिं आपुली देह-वाचा ॥

प्रबळ रिपु कराया सिद्ध झाला लढाई ।

म्हणुन करुन गेलों संगीरा फार घाई ॥ १५ ॥

स्मरुं तरि गत गोष्टी त्या स्थळींच्या किमर्थ ।

शुभ समर्थ अशा ज्या खेद चित्तास देत ॥

पुनरपि तुज पाहूं देव ठेवी जिवंत ।

म्हणुन समजतो मी आपणा भाग्यवंत ! ” ॥ १६ ॥

सुवचन वदतां हें कंठ आला भरुन ।

पडत हळुच गाली नेत्रिचें वारि जाण ॥

स्तिमित सकळ गात्रें खुंटली तेथ वाणी ।

द्रवलि कमल-नेत्री ती हि लावण्यखाणी ॥ १७ ॥

कर करुन पुढारा धांवली रम्य मूर्ती ।

बळकट मिठी मारी स्वप्रिया स्फुंदतां ती ॥

धरुन तिस तयाला चुंबितां तृप्ति नाहीं ।

द्रवति जन हि तेव्हां भोंवताले शिपाई ॥ १८ ॥

मग सुत यशवंत प्रीतिने हात जोडी ।

चरण-नमनिं माता त्यास आधींच ओढी ॥

उरिं धरुन वदे कीं “ बाळका ! लाडक्या ! हें ॥

शुभ मुख तव धन्या मी पुन्हा आज पाहें ” ॥ १९ ॥

धरधरवित होता पूर्वि ज्याचा प्रभाव ।
 रिपुसच, निजधर्मोत्तेजनी ज्यास हांव ॥
 षडरिस परि आतां मात्र जो दे न ठाव ।
 निरखुन कमलेला पाहि आनंदराव ॥ २० ॥
 तपत तप सहोनी जो सदा ऊन ताप ।
 प्रभु-वर-भजनानें नित्य जाळी स्वपाप ॥
 वदन-सैदानें राहे श्रीश-नाम-प्रलाप ।
 निरखित कमला तो बाप दिव्य-प्रताप ॥ २१ ॥
 स्थिति तरि तुमचीही जाहली काय ताता ! ।
 श्रम सहन अनंत श्रांत हिंडून तीर्था ॥
 मजसि न बघवे हें कांपतें चित्त बाई ! ।
 उठति विषम कैशा यातना या अगाई ! ॥ २२ ॥
 स्व-जनक-चरणांतें घालि लोटांगणाला ।
 रडत रडत पोटी हर्ष ही फार शाला ॥
 “प्रियकर मम ताता ! वंदित्ये कन्यका ही ।
 विण न तव कृपेच्या मागत्ये अन्य कांहि ” ॥ २३ ॥
 “जमक तव सभाग्ये ! वृद्ध मी एकदांच ।
 तुजसि बघुन व्हावें इच्छितो तूझ साच ॥
 परि मज बघवेना अश्रु येतात भारी ।
 फिरुन फिरुन आतां कोण त्यांतें निवारी ? ” ॥ २४ ॥
 पुर-पति यशवंत ख्यात मल्हार तात ।

पति-रत कमला ती आणि आनंद शांत ॥
 बसुन निज चरित्रे सांगती एकमेकां ।
 ° श्रवणें अनुभवीती ते पुन्हा हर्ष शोकां ॥ २५ ॥
 विविध मिळति जैसे रंग एका ठिकाणी ।
 पसरिति निजकांती एकमेकांवरोनी ॥
 परि न उणिव येते तत्प्रभेला तयानें ।
 सकळ खुलति एका ठायी तें कोण वाने ! ॥ २६ ॥
 विरह बहु दिनांचा होय दुर्दैव-योगें ।
 स्वचरित जन जो तो जाहलें त्यांत सांगे ॥
 अनुपम कृति होती सर्व ही त्या जनांचा ।
 व्यसनें उदरि वा जी श्लाघ्य सन्मान्य साची ॥ २७ ॥
 दवडिलि कमलेनें संकटी फार वर्षे ।
 त्यजित पति दिसेना बाप होणार कैसें ॥
 कठिण समरि तीनें सोडिला नाहि धीर ।
 प्रभुवर परदेशीं ठेविला पूर्ण भार ॥ २८ ॥
 हृदयि उठुन आशा लोपल्या जेवि लाटा ।
 विषम सतत बौचि काळजी जेवि कांटा ॥
 परि नच ढळ पावे लेश ही शील तीचें ।
 म्हणुन नवल वाटे त्या सतीच्या स्थितीचें ॥ २९ ॥
 कपट-वध कराया बादलें दिल्लिरानें ।
 झटुन लगट केली त्यांस नाशास हा ने ॥
 म्हणवुनि यशवंता वानिलें तपित्यानें ।

सुरस चरित त्याचें ऐकुनी स्तुत्य कानें ॥ ३० ॥
 स्व-जन हित कराया युक्ति ज्या पौर-नाथ ।
 करि, बघुन च त्यांतें विन्न मल्हार होत ॥
 परि परिसुनि आतां त्याच नानाप्रकारें ॥
 स्तविति बहुत होती विस्मय, स्तब्ध सारे ॥ ३१ ॥
 विरह विषम झाला काळजी काळ फार ।
 सहन करि तयां तें दुःख झालें अपार ॥
 कथन हित-करें तें पेशव्याच्या करीतां ।
 विसरलि कमला स्व-याग-सेवास आतां ॥ ३२ ॥
 सरळ सुरस साधी साधुची पोक्त वाणी ।
 अमृत-मधुर आणी शांत सद्भाव-खाणी ॥
 परिसालि डफच्याची तन्मय स्वांत होय ।
 विमल-चरित बोलें योगी आनंदराय ॥ ३३ ॥
 “ जल-निधिवर वारा क्षोभवी थोर लाट ।
 फुटुन चहुंकडे ती बिंदु घेतात धाट ॥
 व्यसनि पडुन आम्ही तीन ही एक काळी ।
 जरि दुरवर गेलों आजि हे भेट झाली ॥ ३४ ॥
 जोगि उपजुन कोणा सौख्य नाही मिळालें ।
 व्यसन-शत मनुष्ये पाहिजे भोगियेलें ॥
 पडुन सुख-विलासी होती उन्मत्त जीव ।
 व्यसनि म्हणाति “ देवा ! लौकरी धांव धांव ” ॥ ३५ ॥

हंसुनि दुडदुडां जे धांवते मूल भारी ।
 रमवि निज मनाला वस्तुनी सौख्यकारी ॥
 जंव भयकर कांहीं पाहतां भीति वाटे ।
 रडुन रडुन बोलें ' आशगे ! शीघ्र भेटें ' ॥ ३६ ॥
 किति जरि जर्गि दुःखें येउनी वर्षतात ।
 प्रभु जपत मनुष्या द्यावया हर्ष तात ॥
 परि सहज न होतो ईश्वराचा प्रसाद ।
 स्मरण मनि त्याचें पाहिजे नित्य गाढ ॥ ३७ ॥
 प्रभु-कर निजभक्तां रक्षण्याला समर्थ ।
 अनय सहन त्यातें लेश नाहोच होत ॥
 सतत भय निवारी संकटीं वाट दावी ।
 किति तरि करुणा त्या ईश्वराची वदावी ! ॥ ३८ ॥
 सुकृत करुन ध्यावें याच जन्मी फळाला ।
 विसरत हरि नाहीं तो कदा सज्जनाला ॥
 अपकृति हि करावी या जर्गी जी नरानें ।
 विषम विषच तैसें भोगिजे दुःख त्यानें ॥ ३९ ॥
 स्मरुन धरिति जे जे सत्पयालागि देवा ।
 अवचित च सुखाचा सांपडे त्यांस ठेवा ॥
 निशिदिन दुसऱ्याचे चितिते घातपात ।
 मरति जणु अकस्मात् सोसुनी वज्रपात ॥ ४० ॥
 तृषित फिरति जेव्हां लोक सन्मार्गवर्ती ।
 सुख-जल-नद वाहे त्यास हर्ष पहाती ॥

परि खळ निज कर्म यांबवीती न लेश ।
 न कळत पडताहे तों गळी काळ पाश ॥ ४१ ॥
 ममकर हित-कारी त्या स्थळी सावकारा ।
 सुजन किसनदासा जाहला दान-शूरा ॥
 परि मम कमलेच्या रक्षणी पूर्ण दक्ष ।
 कुठुन मजसि ठावे होय हा कल्पवृक्ष ॥ ४२ ॥
 अकरुण तरुणाने बादले भिल्ल-नाथे ।
 धरुन तिजसि नेले दुर्बला स्त्री जनार्ते ॥
 म्हणुनिच जणु तीच्या पुत्र-हस्ते मराया ।
 खल बल-निधि आला धीट महारराया ! " ॥ ४३ ॥
 अशा गोष्टी तेथे स्मरुन करिती मागिल कथा ।
 निशा गेली सारी हळुहळु कथा त्या न सरतां ॥
 उजाडायला जाले अरुण उगवे कांति पसरे ।
 सुटे वारा पक्षी किलबिल करिती सुखभरें ॥ ४४ ॥

सर्ग चौविसावा.

कोटा-शहर रजपूत लोकांस परत द्यावें व यशवंतरायास तेथील राजपदा-
वर स्थापावें अशा अर्थाचा पेशव्याकडून मल्हारराव होळकरास हुकूम
येतो—कोटा-शहरांत जिकडे तिकडे आनंद-नागरिक लोक यशवंतरायास
तेथील राजपद स्वीकारण्याविषयी प्रार्थना करितात—यशवंतराय ती अमा-
न्य करितो—भूषणसिंगाचा मुलगा अभयसिंग यास कोटा-देशाच्या गादी-
वर बसवावें अशी यशवंतराय सूचना करितो—ती सर्वास मान्य होते—यश-
वंतराय अभयसिंगास जोधपुराहून आणून राज्यावर बसवितो—यशवंतरा-
याचा भूषणसिंगाची कन्या लीलावती हिजरीं विवाह—यशवंतराय अभय-
सिंगाच्या बालदर्शेत राज्य कारभार सुरळीत चालिल अशी व्यवस्था करून
कोटा-शहर सोडितो—उपसंहार.

श्लोक.

सकाळि सूर्योदय जों न जाहला । पुण्याहुनी येउन दूत पावला ॥
पुढें तदा ठेवुन राज-शासन । करित तो होळकरास वंदन ॥ १ ॥
असेल पत्रार्थ समग्र कायसा । कळे तथा पूर्वि विचित्र-साहसा ॥
परंतु तें वंदुन पत्र वाचतो । पुराधिकारी यशवंत ऐकतो ॥ २ ॥
“ प्रधान पंत स्थित पुण्य-पत्तर्नी । स्व-शौर्य-संपादित-वैभवाग्रणी ॥
हुकूम हा होळकरास धाडिती । समग्र कोट्यांतिल जाणुनी स्थिती ॥ ३ ॥
महाभुजा ! शौर्य तुझ्या भुजों वसे । स्वराज्य-भाराश्रय तेच कीं असे ॥
तयावरी ठेवुन भार सर्व ही । सुखें वसों पाळित हिंदुची मही ॥ ४ ॥
पराक्रमाचे तव दुंदुभि-ध्वनी । दुरून ऐकों वसुनी पुण्यांतुनी ॥

१ आपल्या शौर्याने ज्यांनी ऐश्वर्य मिळविले आहे अशांत मुख्य.

विनम्र होऊन तुझ्याच दंडनीं । पुण्याकडे धाडिति भूप खंडणी ॥५॥
 शिवाजि शौर्याद्भुत-कृत्य-मंडित । स्वराज्य जें स्थापित युद्ध पंडित ॥
 तयास तूं स्तंभच होइजे सदा । कती तुझी हिंदुस होउ सौख्यदा ॥६॥
 प्रसंगि जे स्नेह अम्हांस दाविती । परंतु शत्रुत्व मनांत ठेविती ॥
 तयांसवें वैरच आपुलें बरें । घडे न मित्रत्व तयांसवें खरें ॥ ७ ॥
 कसा असावा पर-धर्म शर्मद । न मित्र दिल्ली-पति योग्य दुर्मद ॥
 विपक्ष जे नांदति उत्तरेकडे । निशाण चालो भगवें तयांपुढें ॥ ८ ॥
 मदांध तो मोंगल हिंदुंचा अरी । अनाथ लोकां छळणा किती करी ॥
 अशा प्रसंगी स्वजनास मोकळें । करील सद्द्वारच तो अम्हां कळे ॥९॥
 खरे इमानी रजपूत सद्धट । स्वधर्म-संरक्षण-दक्ष उद्धट ॥
 करूं पहातां निज देश मोकळा । तुवां तयां त्रास कशास तो दिला ॥१०॥
 अपार संपत्ति मिलेल आपणा । नकोच मैत्री सह मोंगलां जनां ॥
 विनाश झाला नरि हिंदुंला तुवां । सहाय व्हावें चिर शौर्य-वैभवा ! ११.
 महामनें भूषित शौर्य-संचय । स्व-धर्म-चारी रजपूत दुर्जय ॥
 सुखामधें राहुत वीर संतत । मराठि भाला न शिवो तयांप्रत ॥१२॥
 परस्परीं स्नेहच उत्तरोत्तर । असून वृद्धिगत होउ तो स्थिर ॥
 करोत अस्मच्छिव-चितनास ते । अमौल्य पावोत सुखें स्वतंत्रते ॥१३॥
 सहाय आम्हां रजपूत होतिल । तरीच जातील लयास मोंगल ॥
 मराठि झेंडा अटकेस जाइल । भयार्त पंजाब तयास पाहिल ॥१४॥
 लढाइ कोटा-शहरासभोंवती । असेल जी आजवरी हि चालती ॥
 मनुष्य-हानी घडली तियेमधें । मनास ती आमुचिया विषाद दे १५.

प्रहार शस्त्रे अमुचीच संगरीं । करून जे पाडिति हिंदु भूवरी ॥
 मही तयांच्या बहु लाल शोणितें । कलंक काळा अमुच्या सुकीर्तितें १६॥
 आतां घडो जें घडलें पुन्हा नये । केला महाघोर अनर्थ हा स्वये ॥
 शाडें वनीं आपटुनी दवाभिला । तीं जन्म देती कुल-नाश-हेतुला १७॥
 करीं तुझ्या लेख पडेल ज्या स्थळीं । तदा तिथे सोडुन देइजे कैळी ॥
 स्वसैन्य मोर्चे उठवून आंवरिं । स्वहेतु विज्ञात तया पुरीं करीं ॥ १८ ॥
 जनास आश्वासन पूर्ण देउन । निरालस प्रीतिस दाविं आपण ॥
 सुखांत नांदो घरदार वैभव । घडो न पीडा जप फार यास्तव ॥ १९ ॥
 असो स्वतंत्र प्रिय आजपासुन । प्रसिद्ध कोटापुर विश्व-भूषण ॥
 न भोगल श्वान शिवोत तें स्थळ । सदैव चालो रजपूत अंमल ॥ २० ॥
 महाबल ख्यात यशःप्रकाशित । गुणी रणाग्रीं यशवंत पंडित ॥
 स्ववर्तनें प्रीति अम्हांस फार दे । खुशाल त्यातें करूं थोरशा पदें २१॥
 मराठि सैन्यां सरदार उद्भट । बलाढ्य जे जे रण-कीर्ति-मंडित ॥
 तयांमधें हा विलसो, सुनायक । म्हणोत या आठ हजार राउत ॥ २२ ॥
 जया जनां मानुन पुत्र संतत । करीं तयांचें निरपेक्ष तो हित ॥
 तयाच कोटा-शहरांतल्या जनीं । करूं तया भूपति आजपासुनी ॥ २३ ॥
 महाजन श्रेष्ठ तया पुरामधीं । धनाढ्य जे जे गुण-नीतिचे निधी ॥
 समक्ष त्यांच्या बसवीं नृपासनीं । सुमित्र हातें यशवंत सद्गुणी ॥ २४ ॥
 अनंतर श्रीयुत शौर्य-वैभवा ! । समागमें घेउन सैन्य तें तुवां ॥
 निजस्थळीं मालव-देशि चालणें । न अन्य राजें रजपूत पीडणें ॥ २५ ॥
 हुकूम जो धाडित पंतपेशवा । धरून मल्हार मनांत तेधवां ॥

म्हणे मला हर्ष असा कसा दिला । सदाशिव साधुन डाव आपला ! ॥२६॥
 अनिष्ट माझे दिनरात्र चिंतिता । नसून इच्छाहि करी महा हिता ॥
 समुद्र झुंजे गिरिशी कधी कधी । अनर्घ रत्ने विखरी शिळांमधी ॥२७॥
 मला जरी वागवितो अरीसम । सदाशिव प्रीतिस पात्र हा मम ॥
 सुतास माझ्या यशवंतराज्या । समृद्ध केले करितां मैदप्रिया ॥ २८ ॥
 स्वतंत्रता पौरजनांस लाधली । अशी सुवार्ता नगरांत फांकली ॥
 न पेशवे घेतिल देश आपणा । न मोगलां स्थान मिळेल हे पुन्हा २९
 स्वराज्य येते स्वकरामर्गे स्वये । पळून जातात अनंत तीं भये ॥
 जिथे मराठे करणार रक्षण । कुठून दुःखी असती तिथे जन ? ॥ ३० ॥
 महामना दिह्लिर-भिल्ल-मर्दन । लहान थोरां सम-सौख्य-वर्धन ॥
 पुरस्थ-नारी-नर-नेत्र-नंदन । पुरास रक्षी यशवंत आपण ॥ ३१ ॥
 अनंत धीमंत बुद्ध्याभिनंदित । पुण्याहुनी येउन तेथ पावत ॥
 तयास पाहूं जन ते उतावळे । त्यजूनिया स्व-व्यवहार धांवले ॥३२॥
 सुविद्य वाचस्पतिपुत्र ज्यापरी । प्रवेश देवेंद्र-पुरामर्घे करी ॥
 तसा अनंत प्रिय-दर्शन स्वये । महोत्सवे साजत आज आंत ये ॥३३॥
 कृतज्ञ तेव्हां यशवंत तो कैती । गुरूस साष्टांग करी नमस्कृती ॥
 तयास हातें उठवून सत्वर । उरीं स्व-शिष्या धरि धीमंतांवर ॥ ३४ ॥
 कुलीन मानी रजपूत सज्जन । करीति ते होळकरास वंदन ॥
 सुखावले पावुन आदराप्रत । मनीं वसे द्वेष न लेश सांप्रत ॥ ३५ ॥

१ अमौल्य. २ मत्+अप्रिय=माझे अहित. ३ आनंद देणारा. ४ सज्ज-
 नांनीं ज्याच्या हिताची इच्छा केली आहे असा. ५ कच. ६ स्वर्गांत. ७
 धन्य. ८ बुद्धिमान् लोकांत श्रेष्ठ.

कोट्यांत गोष्टी असल्या घडून । येतां तिथे होति जन प्रसन्न ॥
त्या उत्सर्वां तों यशवंतराया । उद्देशुनी लागति भाट गाया ॥ ३६ ॥

“त्वद्वाण दंडि बल-गर्वित शत्रु भारी ।

तूं कालिदास असुनी भव-भूति-धारी ॥

श्री-हर्ष-दायक अम्हां सकलां सुबंधो ! ।

साष्टांग पात करुनी तुज लोक वंदो * ॥ ३७ ॥

अभ्यत्रिपुत्र-विधि-शंकर-शंभुजैांहीं ।

जां दोन तीन अणि चार हि पांच साही ॥

वाटे मुखें धरिलि जाणुन याच भावा ।

एकदा मुखें तवगुण-स्तव केवि व्हावा ? ” ॥ ३८ ॥

अनंत ते दोहन मान सागर ।

जमून हर्ष दुसरे हि नागर ॥

नय-प्रवीणा यशवंतराजया ।

समादरे लागति ते वदावया ॥ ३९ ॥

“ समुचित-गुण ऐसा कांत विक्रांत पावे ।

वरून तुजसि वाटे राज्यलक्ष्मी सुखावे ॥

पितृसम परिपोषी सुप्रजा स्वप्रजांतें ।

चिर धरि यशवंता राज्य-सूत्रांस हातें ॥ ४० ॥

तुजसम जन जे जे घेति या लोकि जन्म ।

१ कालीचा भक्त. २ शंकराचें ऐश्वर्य धारण करणारा. ३ अग्नि, दत्तात्रेय, ब्रम्हदेव, शंकर, कार्तिकस्वामी यांनीं. ४ पराक्रमी. ५ चांगली आहे संतति ज्याची असा होत्साता. * या श्लोकांत संस्कृत कवींचीं नांवें गोंविली आहेत.

करून मिळविती ते श्रेष्ठता थोर कर्म ॥
 म्हणुनि भरंवसा जो ठेविला याच पार्यो ।
 व्यसन-शक्ति हि राया रक्षिला त्वां उपार्यो ॥ ४१ ॥
 स्तविति तव गुणांतें लोक हे लक्ष कोटो ।
 सुजविषयि तयांच्या अंतरीं भक्ति मोठी ॥
 इतर नृप-पदातें योग्य नाहीं मनुष्य ।
 नमुनि विनवितों हें आयकावें अवश्य " ॥ ४२ ॥
 उदार यशवंत तो परिसुनी वचा यापरी ।
 सदुत्तर पित्याकडे बघुन पौरलोकां करी ॥
 " विनांति बहु नम्र मी करितसें तिला आयका ।
 विचार सगळे तुम्हीं मिळुनियां करावा निका ॥ ४३ ॥
 अहो सुजन थोर हो ! स्तवितसां मला पामरा ।
 उदारतर भाव हा तुमच्या मनींचा खरा ॥
 अशी न तरि काय मी करणि केलि लोकोत्तरा ।
 तुम्हीं करितसां धनी मजसि अपुल्या किकरा ॥ ४४ ॥
 निरालसपणें पुरा झगडलों करूं रक्षण ।
 न दे जरि अरी वसूं सुखित शांत चित्तें क्षण ॥
 प्रभाव तुमचाच तो सकल जाणतो हें मनीं ।
 सहाय असतां तुम्ही भिडन काय काळा रणी ? ॥ ४५ ॥
 लहानपण जेथ मी दवाडिलें सुखें खेळतां ।
 जिवील जन जाणते शिकविती सुविद्या स्वतां ॥
 अनंत उपकार तो किसनदास मातें करी ।

अकारण-सुहृत्तम प्रथम राहिला या पुरी ॥ ४६ ॥
 जमीनित जया रुजे वट-कळांतलें बीज तें ।
 दिनीं दिनि हि आर्द्रता जिथिल शोषुनी वाढतें ॥
 जमीनिस तया अशा तरु विशाल तो होउन ।
 स्वविस्तर-भरें उन्हा धरि शिरी करी रक्षण ॥ ४७ ॥
 स्व-धर्म-पर ज्या स्थळीं सदय लोक सौख्यें वसे ।
 अशी जननभूमि ही प्रिय नरा न कोणा असे ? ॥
 पदांत परतंत्रता पडलि थोर तीच्या बिडी ।
 अधन्य नर कोणता व्यसनि या धरी आवडी ॥ ४८ ॥
 म्हणून झटलीं जरी इथुन घालवूं मोंगलां ।
 निरिच्छ मम जीव हा क्षण न वैभवों लोभला ॥
 नको मजसि राज्य मी सविनय स्वयें प्रार्थितों ।
 न मंदमतिला गमे मजसि मान हा शोभतो ॥ ४९ ॥
 अफाट विधिनें असे जग विचित्र हें निर्मित ।
 फिरेन मिळवीन मी सुयश वैभवे मंडित ॥
 पिता मम जसा स्वयें मिळवि संपदा सन्मत ।
 तसें करिन संमत प्रिय तुम्हां असो मन्मत ॥ ५० ॥
 स्वराज्याचि इथे असो जरी असे अशी कामना ।
 सुयुक्ति कथितों तुम्हां क्षण शिवो न शंका मना ॥
 वसे महिते भूषण प्रिय पुरी गुणालंकृत ।

पुरातन-नृपान्वर्यो जनन त्या घडे संसर्त ॥ ५१ ॥
 तयास अदये जया समर्ये हिल्लिरे मारिले ।
 स्वकीय गृहि रक्षिले जपुन मी तयाचीं मुले ॥
 कसे विसरतां ? अरी करिल घात हे वाटले ।
 न जोधपुरि काय मी त्वरित त्यांजला धाडिले ? ॥ ५२ ॥
 गुणी अभय भूषणात्मज सुरूप लीलावती ।
 खुशाल नृप-मंदिरा प्रथित त्या पुरी राहती ॥
 म्हणून ह्मणतो तुम्ही अभयसिंग रायाप्रत ।
 निमंत्रण समादरे समुचिते करा सांप्रत ॥ ५३ ॥
 करील नृप राज्य तो सुगुण भूषणाचा सुत ।
 प्रजांस सतत श्रमे करिल शांत आनंदित ॥
 करीत असतां असा नृपति भूमिचे रक्षण ।
 तुम्हांसह हि साहसी कवण वैर बांधी क्षण ? ॥ ५४ ॥
 पुसाल जरि काय मी करिन ते तुम्हां सांगतो ।
 स्वहेतु पुरवावया जगदधीश्वरा प्रार्थितो ॥
 मला न करणें असे किमपि या पुरी राहिले ।
 शरीर मन आज मी सदय पेशव्या वाहिले ॥ ५५ ॥
 निशाण भगवे करी धरून रामदासार्पित ।
 स्वराज्य पसरीन मी करिन पूर्वजां तैर्पित ॥
 बलाढ्य यवनांसे जगडतां जिथे अर्पिला ।
 स्वदेह मम पूर्वजो मज्जासि तोच जागा भला ॥ ५६ ॥

वयस्क पुरुषां हठें समरिं देह देतां बळी ।
 स्वधर्मपरिवर्धनीं प्रबळ आस जी ठेविली ॥
 तिला तरुण हे अम्ही न करुं काय हो पूरित ? ॥
 निशाण भगवें हिमालय-शिरीं करुं रोपितें ॥ ५७ ॥
 परंतु गत गोष्ठिचें स्मरण होय जेव्हां मला ।
 स्मरेन सकळां तुम्हां सुखभरें तदा वत्सलां ॥
 शकेन जरि साह्य मी करुं तुम्हां असें वाटलें ।
 हुकूम मजसीं करा गरिब मूल हें धाकुलें ॥ ५८ ॥
 प्रजेवरिच वर्षती अमित नित्य जे फायदे ।
 असे नर-पती करो स्वजन-शासनीं कामदे ॥
 गृह-स्थितिमधें असो भरभराट दुःखक्षय ।
 अनेकविध संपदांसहित येथ नांदो नय ॥ ५९ ॥
 असोत तुमचीं घरीं सुखित बायका लेकरे ।
 स्वराज्य-सुख ही तुम्हां सतत थोर लाभो खरे ॥
 सदैव तुमचा असो सदय पाठिराखा हरी ।
 अशी नमुत मागणी प्रभु-वरा तया मी करीं " ॥ ६० ॥
 ऐसा सुनिश्चय करी यशवंतराय ।
 ते देते संमति नसे दुसरा उपाय ॥
 निर्लोभ आणिक उदार असें तयाचें,
 तें वाक्य मोहित जना करि रम्य साचें ॥ ६१ ॥
 जोधपुरास महाजन नंतर पाठविली ।

जागर तेथुन भूषण-पुत्रक आणविती ॥
 नेमुन एक मुहूर्त सुमंगल-लज्ज-युत ।
 स्थापिति राज-पदी अभया यशवंतनुत ॥ ६२ ॥
 ते दिन तेथिल लोक अजूनहि आठविती ।
 गोष्टि जुन्या स्मरणी सुखदायक सांठविती ॥
 क्रीडन गायन वादन नर्तन गान पुरी ।
 चालति उत्सव त्या दुसरी न वसेच सरी ॥ ६३ ॥
 जे लोक प्रिय निज देश-रक्षणार्थ ।
 शौर्याने लढुनच होति देह-मुक्त ॥
 त्यां त्यांच्या गरिब मुलांस ही स्त्रियांतें ।
 वासह्यें धन यशवंत देत हातें ॥ ६४ ॥
 जे जे होते कण्हत समरी वार लागून भारी ।
 शुश्रूषेची तजविज करी त्यांचिया योग्य सारी ॥
 जे जे कष्टी रडाति मरतां आस तत्सांत्वनार्थे ।
 यत्ने यत्ने सुखवि कमला-पुत्र तो दानमाने ॥ ६५ ॥
 राजा होय लहान यास्तव त्या दे दोहनाच्या करी ।
 कोशाधीश्वर मान सागर हि तो सेनापतित्वा धरी ॥
 मुख्यामात्यपदी अनंत वसला ज्याची कुशाग्रा मती ।
 योजी त्या यशवंत युक्ति घडते जेणेंचि राज्योन्नती ॥ ६६ ॥
 अभयाप्रत मुख्य मुख्य त्याचे ।
 अधिकारी सुकृतज्ञ सुज्ञ साचे ॥

उपदेशिति मागणी नृपाळा ।

यशवंता करणें अशी दयाळा ॥ ६७ ॥

ॐ केले अनंत उपकार तुवां तराया ।

कोठून शक्ति मज त्यां यशवंतराया ॥

आहे कृतज्ञ बहु लीन विचार-शीला ।

विज्ञापना करिन सांप्रत ऐक तीला ॥ ६८ ॥

तातानें भगिनीस आणिक मला हातीं तुझ्या दीधलें ।

माते राज-पदीं तुवां बसवुनी मद्भद्र संपादिलें ॥

हाते घेउन पल्लव-प्रभ सख्या लीलावतीचा कर ।

ने श्लाघ्या गृहिणी-पदास तिजला तूं हृष्ट तीतें कर ” ॥ ६९ ॥

जावोनी यशवंत संनिध गळां प्रेमें मिठी घालुनी ।

मंथानीं उपदिष्ट बाल-नृपती त्या अर्जवी भाषणी ॥

बोले तों यशवंत “ काय अभया याहून माते प्रिय ! ।

धिकारीन तुझे मनोगत असें मानूं नको तूं भय ॥ ७० ॥

होता तुझा जनक वांछित हेच राया ।

लीलावतीस मज उत्सुकता वराया ॥

प्रेमा तिचा मजवरी बहु होय वाटे ।

आज्ञापिती सदय तूं हि असेंच माते ॥ ७१ ॥

सुरासुरच काय हे मिळति पौर ही दैक्षणी ।

बलाढ्य शटती हट्टे रण-पैयोब्धिच्या मंथनी ॥

तुझा उदय जाहला म्हणुन जाण चंद्रासम ।

शिर्वीं स्थिति तुला मिळे प्रिय असें घडे हें मम ॥ ७२ ॥

लक्ष्मीस जेंवि हरि त्यापरि मी वरीन ।

स्त्रीरत्न दुर्लभ तुझी अभया ! बहीण ॥

संग्राम-सिंधु-मथनीं थकलों विसावा ।

लीलावतीस वरुनी मजला मिळावा ” ॥ ७३ ॥

भुवन-सुखद शोभे चंद्रिका जेंवि चंद्रा ।

मिळुन विमल किंवा जन्हु-कन्या समुद्रा ॥

वरुन विलसली ती भूषणाची सुकन्या ।

गुण निधि यशवंता होय या लोकि मान्या ॥ ७४ ॥

आल्या गोष्टि अशा घडून पुरल्या इच्छा समस्तांचिया ।

सैन्ये घेउन शूर होळकर तो संगे निघे जावया ॥

तद्धार्या कमला गुणादय सुतही लीलावती-संगत ।

जाती-यास्तव होती लोक सगळे कोटापुरीं दुःखित ७५

कन्या जामात नातू विनविति न असे शक्त देह श्रमाया ।

राहें आम्हांस द्याया चिर सुख जवळी नित्य आनंदराया ॥

योगी आनंद गेला पुनरपि परि तो दूर तीर्याटनातें ।

सार्थक्या देह लावी प्रभु-वर-चरणां चितुनी मंगलातें ॥ ७६ ॥

या कालानंतर श्री-गुण-युत कमला-पुत्र देशाभिमानी ।

दंडोनी पेशव्यांचे समरिं अरि तयां नम्र वृत्तीस आणी ॥

मेघच्छन्ना रवीचा अवचित पडतां सृष्टि हर्षे प्रकाश ।

१ कल्याणांत, पक्षीं शिवावर. २ गंगा. ३ लक्ष्मी व सद्गुण यांहीं युक्त.
४ मेवांनीं आछादिलेला.

तैसा विश्राम त्याचा अतिसुखद असा होय लीलावतीस॥७७॥

सुताभ्युदय पाहतां सुखित होय मल्हार तो ।

वदे ' कवण धन्यता मजविणें जर्गो पावतो ' ॥

सुतासह तया अरी समरिं गांठितां जर्जर ।

ह्मणे मनिं ' अवार्य हा प्रबळ कीं जसा निर्जर ! ' ॥७८॥

फोडी सह्य-शिला दरीतुन निघे रानीं वनीं चालते ।

वेगानें खडकाळ भूमिवरि जी ठेंचाळुनी भागते ॥

कृष्णा तीच सपाट दर्शि शिरतां शोभे प्रशांताकृती ।

पाणी प्राशुन गोड निर्मळ तिचें सृष्टी सुखावे किती ! ॥७९॥

तैसी पुत्रपराक्रमा परिसते पाहे स्नुषा-सद्गुण ।

कांत-प्रेम-समादरे भरुनियां शांती धरी तन्मन ॥

दुःखें पूर्ववयामधील कमला स्वप्नापरी मानिते ।

नेते काल परोपकारिं तिजला होती कवी वानिते ॥८०॥

समाप्त.

१ विश्रांतीस. २ पुत्राचा उत्कर्ष, ३ देव. ४ सह्याद्रीचे खडक

५ सुनेचे (लीलावतीचे) सद्गुण.

यशवंतराय महाकाव्यांतिल पद्यसंख्या.

२

सर्ग.	पद्ये.	सर्ग.	पद्ये.
पहिला.	५७	तेरावा.	९५
दुसरा.	८४	चवदावा.	९९
तिसरा.	५६	पंधरावा.	७४
चवथा.	५०	सोळावा.	६४
पांचवा.	५३	सतरावा.	६३
सहावा.	९८	अठरावा.	५६
सातवा.	४९	एकोणिसावा.	६६
आठवा.	६२	विसावा.	१६१
नववा.	४८	एकविसावा.	५१
दहावा.	७६	बाविसावा.	६८
अकरावा.	९९	तेविसावा.	४४
बारावा.	७२	चोविसावा.	८०
	८०४		९२१

एकूण.....१७२५

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	क्र.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	क्र.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१७	५	परोकारी	परोपकारी	५६	२१	भाव	माव
२०	२	संपत्तिचें	संपत्तिचै	५७	६	मब्दोध	मद्बोध
२३	१०	येइ	येइं	६०	११	दिल्लीरखान	दिलीरखान
२४	८	कसे	कसैं	६५	२१	पहाण्यासार-	न होण्यासा-
२७	७	कुलपद्धती तें	कुलपद्धतीतें			खा	रखा
३३	२०	पाशिया	पाशि या	६६	११	नहे	न हैं
३४	१	वागला.	वागलां	॥	३२	सर्पापरि	सर्पा परि
३६	२	मनस्थानीं	मन स्थानीं	७१	१०	आमुचीं	अमुचीं
३७	८	बाधकस्थित	बाधक स्थित	७१	११	पादशिष्य	पदशिष्य
॥	१०	त्यांजला	त्याजला	॥	२०	अम्हांस	आम्हांस
४७	१२	खवळून	खवळुन	७३	१८	अथात	अर्थीत
॥	१९	तयास	तयांस	॥	२०	शास्त्र	शस्त्र
४८	६	पाहताहे	पहाताहें	७३	४	नक्षत्रसें	नक्षत्रसे
॥	१६	सुयुक्ति-सिद्धि	सुयुक्ति-सिद्ध	॥	६	गिरीला	गिरिला
॥	१८	तयास.	तयांस.	७८	५	तयाचे	तयाचें •
५०	५	येई	येइ	८४	२२	त्यजन	त्यजून
॥	६	भार	मार	८७	१	सोडविली	सोडविण्या
५२	२	आपुल्या	अपुल्या	॥	१३	दक्षिणींस	दक्षणींस
५३	१३	भाडें	भांडें.	८९	३	आपुल्या	अपुल्या
५४	२१	प्रतिबंधयुक्त	प्रतिबंध युक्त	॥	६	पहातो	पाहतो
५६	५	ज्यांस	ज्यास	९१	४	झाले	झालें
७१	१२	जाई	जाई	९६	३	दुग्धचें	दुग्धेचः
७७	२०	सांव	साव	१६	४	आणि	अणि •

पृष्ठ.	अं.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	अं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१६	५	वहातें	वाहतें	१३६	१०	स्वतनुनीं	स्वतनुनीं
१००	१०	परि	धरि	१४४	१८	महाध्वनी तें	महाध्वनीतें
१०१	१६	तरुं वरुनी	तरुंवरुनी	१४९	२	लोकांस	लोकास
१०२	१६	किती वर	कितीवर	१५२	१५	जहालें	जाहलें
१०५	८	आणखी	अणखी	१५४	१४	व्यरहार	व्यवहार
१०६	९	इथें	इथे	१५७	१२	शिपडून	शिपडून
१०७	१२	तयां	तया	१६०	८	दरवारि	दरवारि
१०८	१६	नृपति बंधु	नृपति-बंधु	१६१	१	वृक्षास बळत्व	वृक्षासबळत्व
१०९	११	पुण्यांतील	पुण्यांतिल	१६८	२१	पराजयला	पराजयाला
११०	७	होते	होतें	१७२	२१	सोडून	सोडून
१११	६	भवति	भवती	१७५	९	रहावे	रहावें
११२	७	शृंगारिलें	शृंगारिले	१७८	१२	दिनी	दिनीं
११३	१	रम्य गात्री	रम्य-गात्री	१८०	८	आहे	आहे
११४	११	युद्धप्रयायी	युद्धाप्रयायी	१८०	१२	च	न
११५	१	अविचार	अनिवार्य	१८१	२०	कीर्ति	कीर्ती
११६	११	वाणा	वाणी	१८६	२	कळून	कळून
११७	८	करितां	करिता	१८७	८	सोडी	सोडीं
११८	१६	रक्ष	रक्ष	१८९	१३	सिंधूत	सिंधूत
११९	१	जहाले	जाहले	१९०	२२	तपुष्पांतिल	तपुष्पांतिल
१२०	३	जाऊन	जाउन	१९४	६	मुला	मुला
१२१	९	येऊं	येऊं	२०२	६	लव	लव
१२५	१५	लोकामात्र	लोकमात्र				